

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

M.P. Xamidova, M.Y. Ayupova

MAKTABGACHA TARBIYA MAXSUS METODIKASI

*Pedagogika oliygohtarining defektologiya fakulteti talabalari uchun o‘quv
qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan*

**O‘ZBEKISTON FAYLASUFLARI MILLIY
JAMIYATI NASHRIYOTI
TOSHKENT – 2009**

71.100

X-24

Xamidova, M.P.

Maktabgacha tarbiya maxsus metodikasi [Text]: bakalavriatura talabalari uchun darslik/ M.P. Xamidova, M.Y. Ayupova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009. — 208 b.

I. Ayupova, M.Y.

BBK 74.100ya73

Ushbu o'quv qo'llanma «Maktabgacha tarbiya maxsus metodikasi» kursi dasturining asosiy nazariy va uslubiy masalalarini qamrab olgan bo'lib, bolalar bog'chalari tarbiyalanuvchilarining nutqini o'stirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish, o'yinga o'rgatish, elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish, tasviriy faoliyatga o'rgatish kabi masalalar ochib berilgan.

O'quv qo'llanma pedagogika oliygohlarining defektologiya fakulteti talabalari uchun mo'ljallangan. Undan maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarining defektologlari, tarbiyachilari ham foydalanishi mumkin.

Taqrizchilar: Defektologiya kafedrası dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi
D.A. Nurkeldiyeva

RTM Maxsus ta'lim bo'limi
mudiri, dotsent, pedagogika
fanlari nomzodi
R.Sh. Shomahmudova

ISBN 978—9943—319—83—7

SO‘ZBOSHI

«Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», «Maxsus ta’lim konsepsiyasi» talablaridan kelib chiqqan holda nogiron bolalarni o‘qitish, ijtimoiy hayotga moslashtirish hamda ularni maktab ta’limiga tayyorlash muammosi respublikamizda ilmiy-nazariy, amaliy-metodik jihatdan yetarli darajada ishlanmaganligi afsuslanarlidir.

Maktabgacha tarbiya maxsus metodikasi fanining nazariy, didaktik asoslarini aniqlash, bilish faolligini oshirish asosida muloqot qilish jarayonidagi buzilishlarni bartaraf qilish hamda maktab ta’limiga tayyorlash samaradorligini ta’minlashga qaratilgan korreksion pedagogik usullarni ishlab chiqish maxsus pedagogika oldida turgan dolzarb vazifalardandir.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarga ta’lim berish jarayonini takomillashtirish bo‘lajak pedagogning ilmiy va uslubiy ta’minlanganligiga bog‘liq bo‘ladi.

Ushbu o‘quv qo‘llanma «Maktabgacha tarbiya maxsus metodikasi» dasturiga mos qilib yozilgan bo‘lib, darslar o‘zbek tilida olib boriladigan maxsus bolalar bog‘chalarining defektologlarini tayyorlashda xizmat qiladi.

O‘quv qo‘llanmada mazkur kursning asosiy bo‘limlarining nazariy va uslubiy masalalari yoritilgan. Jumladan:

- maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar nutqini o‘stirish;
- maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish;
- maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni o‘yinga o‘rgatish;
- elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish;
- maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni tasviriy faoliyatga o‘rgatish.

Bu o‘quv qo‘llanma talabalarga nafaqat o‘qish davrida, balki bolalar bog‘chasida mashg‘ulotlar o‘tkazishda ham yordam beradi.

O‘quv qo‘llanma o‘zbek tilida birinchi marta nashr qilinmoqda. Qo‘llanma yuzasidan maorif xodimlari va mutaxassislar o‘z fikr mulohazalarini bildiradilar, degan umiddamiz.

I BOB. MAKTABGACHA YOSHDAGI AQLI ZAIF BOLALAR NUTQINI O‘STIRISH

1.1. Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida nutq o‘stirish kursining mazmuni va vazifalari

Bugungi kunda O‘zbekistonda maxsus ta‘limga o‘zgartirishlar kiritilishi milliy va umuminsoniy qadriyatlarga, rivojlangan mamlakatlar tajribasiga asoslanib, maxsus uyushtirilgan ta‘lim-tarbiya orqali aqli zaif bolalarning nutqini o‘stirish, ularni ijtimoiy hayotga moslashtirish, faollashtirish imkoniyatini yaratadi.

Aqli zaif bola nutqini egallashning o‘ziga xosliklarini tekshirish, ular bilan ishlash mazmuni va usullarini aynan maktabgacha yoshda, ya‘ni nutqini egallash uchun eng ma‘qul bo‘lgan davrda o‘rganish muhimdir.

Rivojlanishida nuqsoni mavjud bolalar bilan me‘yorida rivojlanayotgan tengdoshlari orasidagi xarakterli farqlardan biri – ruhiy jarayonlarning yetarli rivojlanmasligi hisoblanadi. Rivojlanishi orqada qolgan bolalarning umumiy tavsifi uning verbal imkoniyatlari doimo past ekanligini ko‘rsatadi. Shuningdek, bola nutqining rivojlanish darajalari va uning intellekti orasida o‘zaro murakkab munosabatlar hukm suradi.

Rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan va me‘yoridagi bolalar asosiy nutqiy o‘sish bosqichlarini turli yosh davrlarida o‘tadilar. Nutqning orqada qolishi bola rivojlanishida qator kamchiliklarning yuzaga kelishiga zamin yaratadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi aqli zaif bolalarda nutq o‘stirish muammosiga bag‘ishlangan ko‘pgina ilmiy tadqiqotlarda ko‘rsatilishicha, bu xildagi nuqsonli bolalarda dastlabki nutqiy ko‘rinishlar guvurlash davrining bo‘lmasligi yoki kechikishi (bu keyinchalik nutqni egallash uchun zarurdir); dastlabki so‘zlarning kechikib hosil bo‘lishi; so‘z birikmalarini egallash davrining sekin va qiyinchilik bilan kechishi; so‘zlardan sodda gaplarni tuzish uchun uzoq vaqt talab etilishi; nutqiy ijodiyotda mustaqillikning yetishmasligi; fonetik kamchiliklarning uchrashi; nutqiy faollik darajasining pastligi; nutqiy muloqot kambag‘alligi kuzatiladi.

Nutqning bunday kech paydo bo‘lish sabablarini qayd etgan ko‘pgina tadqiqotchilar aqli zaif bolalarda ruhiy jarayonlarning umumiy rivojlanmasligi va aqliy rivojlanishning kechikishi xos xususiyat ekanligini ta‘kidlaganlar. Buning natijasida tovushlarni idrok etish hamda ularni

o'zaro farqlash kabi murakkab psixik faoliyat, ya'ni fonematik eshituv rivojlanmaganligi ko'rsatiladi.

Fonematik eshituvning rivojlanmasligi tovushlarning ko'pincha buzib talaffuz etilishi va nutqning kechikib rivojlanishiga olib keladi.

Aqli zaif bolalar nutqini o'stirish qiyin kechsa-da, ta'lim-tarbiya jarayonida nutq hamisha diqqat markazida turishi lozim. Nutq tarbiyasi ta'lim asosini tashkil qiladi.

Shuning uchun ham aqli zaif bolalar nutqini o'rganish dolzarb masalalardan biridir. Bolalarda nutqning o'sishiga yordam beradigan vositalarni yoki uni orqada qolish sababini aniqlash bu jarayonga muvofiq pedagogik ta'sirni tashkil etishning kaliti bo'lib xizmat qiladi.

Aqli zaif bolalar nutqidagi kamchiliklar ularning bog'lanishli nutqini shakllantirishda bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Materialning ma'nosini anglash qiyinchiliklari, hodisalarning mantiqini tushuna olmaslik, vaqt haqidagi tasavvurlarning yetishmasligi, mavzudan chalg'ib ketish, shuningdek, tevarak-atrofdagi predmet va hodisalar haqidagi yetarli ma'lumotga ega emasliklari oqibatida ularning so'z boyliklari kambag'allashadi va muloqotga kirishishni qiyinlashtiradi.

Umumiy va maxsus pedagogikadagi mavjud ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, me'yorida rivojlanayotgan bolalarning kamolot bosqichi davrlarini, nuqsonga ega bo'lgan tengdoshlari ham, albatta bosib o'tadilar, lekin bu jarayonlar ularda kechikibroq kechadi. Bunga aqli zaif bolalarning bosh miyasining organik jarohatlanishi natijasida bilish faoliyatining turg'un buzilishi sabab bo'ladi. Bu holat aqli zaif bolaning nutqiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, aqli zaif bolalar nutqining fonetik tomonidan rivojlanishi sezilarli darajada orqada qoladi, nutq ma'no tomonidan o'ziga xos shakllanadi, gaplar tuzishda grammatik jihatdan xatolarga yo'l qo'yadilar.

Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarining oldida bolalar nutqini o'stirish vazifasi turadi. Bunda aqli zaif bolalarga o'z fikrini, istak-orzusini, hissiyotini aniq ifoda etish, ona tilida kishilar bilan aloqa o'rnatishda, hayotga o'rganish jarayonida foydalanishga o'rgatish, aqliy jihatdan kamchiliklarini bartaraf etish, ijtimoiy hayotga moslashtirish, hamda yordamchi maktab ta'limiga tayyorlashdan iborat.

Defektolog bolalar nutqini atrofdagi hayot bilan, oilaviy turmush, bolalar bog'chasining hayoti bilan, mamlakatimizning ijtimoiy hayotidagi voqea va hodisalar, o'zbek xalqining mehnati, jonli va jonsiz tabiat bilan tanishtirish asosida o'stirib boradi.

Maxsus usullar yordamida bolalarni faqat lozim bo'lgan so'zlarning ma'nosini tushuntiribgina qolmasdan, balki undan o'z nutqlarida faol qo'llashga o'rgatib boriladi.

Bilish faoliyatining holati, atrofdegilar bilan bolaning muloqotga kirishish imkoniyati, odob-axloq normalarini o'zlashtirish, ijtimoiy adaptatsiyaning muvaffaqiyatli bo'lishi ko'p jihatdan bola nutqining rivojlanish darajasiga bog'liq. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni o'qitish va tarbiyalash tizimining asosiy vazifasi – ularning nutqini rivojlantirish yuzasidan ishlash hisoblanadi.

Maxsus bolalar bog'chasining ta'lim va tarbiya jarayonida aqli zaif bolalar nutq o'stirish bo'yicha quyidagi bilim, ko'nikma, malakalar bilan qurollantiriladi:

Nutq o'stirish kursi aqli zaif bolalarni ma'lum bilim va malakalarni o'zlashtirib olishlarinigina emas, balki idrok, xotira, tafakkur, tasavvur kabi bilish qobiliyatlarini rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Bu yo'nalishda olib boriladigan ish ularga aqliy faoliyatining muhim usullarini o'rgatish, analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, konkretlashtirish kabi aqliy operatsiyalarni bajarishga imkon beradi. Bunda korreksion-pedagogik ishning ahamiyati muhimdir. Korreksion-pedagogik ishda aqli zaif bolalarning yoshi, psixik xususiyatlari, oilaviy sharoitlari, ona tilining o'ziga xos tomonlarini hisobga olgan holda nutqini o'stirishga qaratilgan maxsus usullardan foydalanish va ularni hayotga moslashtirish imkoniyatini ta'minlaydi.

Maxsus tashkil qilingan mashg'ulotlar tizimi negizidagina maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar nutqining rivojlanishiga erishish mumkin.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida nutq o'stirish kursining mazmuni va vazifalari nimalardan iborat?

2. Maktabgacha tarbiya yoshidagi aqli zaif bolalarda nutqning o'ziga xos xususiyatlarini aytib bering.

1.2. Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida tovush madaniyatini shakllantirish metodikasi

Nutqning tovush madaniyatiga doir bir qancha vazifalarni: tovush talaffuzi, sur'ati, diksiya, tasviriylik va boshqalarni amalga oshirishdagi

asosiy yo'l ishning frontal shaklidir. Bundan bolalar bog'chasining hamma guruhlarida foydalaniladi. Bu ish avvalo mashg'ulot shaklida amalga oshiriladi va unga har xil mazmundagi mashqlar kiritiladi.

Tovush talaffuzi, nutqda nafas olish, eshitish mashqlari har kuni olib boriladi. Ba'zi mashqlar nutq o'stirishga oid boshqa mashg'ulotlar jumlasiga kiritiladi.

Kichik guruhlarda bolalar bilan olib boriladigan ishlar ommaviy tarzda hamma bolalar bilan o'tkaziladi. Shuningdek, yakka tartibda ham olib boriladi. Bolalar bilan yil davomida undosh tovushlardan p, b, m, n, t, d, q, g, f, v, n; sirg'aluvchi s, z, sh, j, ch; unli tovushlardan a, o, u, i, o', e larni tallafuzi nutq orqali nafas olish, eshitish idrokini, nutq apparatining harakatini, nutq apparatini rivojlantiruvchi ishlar bilan olib boriladi.

Tovushlarni mustahkamlash mashqlarini boshqa mashg'ulotlarga qo'shib olib borib, uning tarkibiy elementi yoki maxsus qismi sifatida kiritish mumkin. Masalan: mashg'ulotlarning birinchi qismida «Qo'g'irchoqni uxlatamiz» didaktik o'yin o'ynalsa, ikkinchi qismida eshitish idrokini o'stiradigan mashqlar bajariladi. «Ovozidan top» o'yin o'ynaladi (4–5 daqiqa), eshitish nutqini, diqqat bilan eshitishni, nafas olishni, nutq apparatining harakatini rivojlantiruvchi mashqlar ertalabki, kechki soatlarda, sayr vaqtlarida o'tkaziladi.

O'rta guruhda qiyin tovushlarni talaffuz qilishga o'rganish maxsus mashg'ulotlari bir necha qismdan iborat, bir mazmunga birlashgan holda tuzib o'tkazish yaxshi natija beradi. Masalan: mashg'ulotlarning birinchi qismida bolalar oldiga o'quv vazifasi qo'yiladi. -sh tovushni aytishga o'rgatish: bunda tovush artikulatsiyasi ko'rsatiladi, tushuntiriladi va bolalarga mashq qildiriladi. Mashg'ulotning ikkinchi qismida esa bolalar shu tovushning talaffuzini so'zlarda (shamol, shahar, eshik, mushuk, bosh, tosh, yo'ldosh) mashq qiladilar. Bu qism didaktik o'yin, dramalastirilgan hikoya, insenirovka shaklida berilishi ham mumkin.

Nutqning tovush madaniyati ustida ishlash katta va tayyorlov guruhlarida davom ettiriladi.

Tizimli ravishda olib borilgan ishlar natijasida maktabga tayyorlov guruhidagi barcha bolalarda ona tilidagi hamma tovushlarni to'g'ri talaffuz etadigan bo'lishlari lozim. Lekin shunga qaramay, katta va tayyorlov guruhlarida ham mashg'ulotlar hamma bolalar bilan frontal tarzda o'tkaziladi. Bunda maxsus mashg'ulotlarning maqsadi o'zgaradi. Bunda bolalar tovushlarni to'g'ri talaffuz etishni mashq qiladilar va

ularida nutqdagi tovush madaniyatining boshqa tomonlari (turli ovoz kuchidan, turli nutq sur'atidan foydalana bilish) tarbiyalanadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi aqli zaif bolalarga turli nutq tovushlari: she'r o'qish, tez aytish, maqollar, suratlarini qayta hikoya qilish, ifodalash asosida tovushlarni to'g'ri talaffuz etishni mashq qildirib borish lozim.

Katta guruhlarda haftada 2–3 marta mashg'ulotlardan tashqari vaqtda jamoa bo'lib o'ynaladigan harakatli, nafas, eshitishni rivojlantiruvchi takroriy o'yinlar o'tkaziladi.

Katta guruhlarda frontal ishdan tashqari tovush talaffuzida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan yakka tarzda qo'shimcha mashg'ulotlar joriy qilinadi. Tekshiruvlar o'tkazilgach talaffuzdagi nuqsonlariga qarab bolalar guruhchalarga ajratiladi. Masalan: Anvar, Nasiba, Dilbar «r» tovushini talaffuz eta olmaydilar. Tarbiyachi bu bolalar bilan har haftada 2–3 marta qo'shimcha mashg'ulotlar o'tkazadi (ertalabki yoki kechki soatlarda). Bu mashg'ulotlarning har biri 10–12 daqiqa davom etadi.

Masalan:

1. To'g'ri gapirishni o'rganishning zarurligi haqida suhbat.
2. Tovush artikulyatsiyasini ko'rsatish va tushuntirish.
3. Shu tovushni talaffuz etishni bolalardan so'rash.

Eshituv idrokini shakllantirish.

Nutqning tovush tomonini o'zlashtirishda eshitish boshqaruvchi analizator hisoblanadi. Fonematik eshituvning rivojlanishi bolaning ona tilidagi tovushlarni, ayniqsa, so'zning tovush tizimini tez va to'g'ri o'zlashtirib olishlarida muhim ahamiyat kasb etadi. So'zning tovush tarkibini to'g'ri idrok qilish uni to'g'ri eslab qolishning asosiy omillaridan biridir.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarda esa fonematik idrok kech shakllanadi. Bolalar atrofidagi odamlar nutqidagi tovushlarni farqlay olmaydilar, yangi so'zlarni o'zlashtira olmaydilar, artikulyatsion jihatdan o'xshash tovushlarni yaxshi ajrata olmaydilar. Fonematik idrokning yaxshi shakllanmaganligi bir tovushni ikkinchi tovushga almashtirishga, so'zning tovush tarkibini analiz qilishda qiyinchiliklarga olib keladi.

Maxsus tashkil qilingan mashg'ulotlarda maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning fonematik idrokini shakllantirishda tovushlarni aniqlash, so'zdagi tovushlarni ajratish, sonini, o'rnini aniqlash ishlarini olib borish lozim.

Eshituv idroki bolada erta rivojlanadi. 2–3 haftalik me'yorda rivojlanayotgan bolada nutqqa, ovozga nisbatan ba'zi bir terma reaksiya

boshlanadi; 5–6 oylarda u intonatsiyaga, keyinchalik nutqning ohangiga eʼtibor beradi. 2 yoshga yetganda ona tilidagi hamma tovushlarni eshitadi va uni bir-biridan ajrata oladi. 2 yashar bolada eshish nutqi tarkib topgan deb hisoblash mumkin, chunki u ona tilidagi hamma tovushlarni ajratadi, eshish nutqining bunday darajada boʻlishi nutq orqali amaliy aloqa qilish uchun yetarlidir.

Tovushlarni analiz qilish yoki fonematik idrok qilish, soʻzda qaysi tovush eshitilganligini va miqdorini aniqlash qobiliyatini tekshirish maqsadida hamma yosh guruhlarida eshituv idrokini tarkib toptirish ishi olib boriladi.

Eshish diqqatini rivojlantirishda didaktik oʻyinlar muhim ahamiyatga ega. Kichik guruhlarda eshituv idrokini tarkib toptirish mashgʻulotlarida musiqa asboblari, ovoz chiqaradigan oʻyinchoqlardan foydalaniladi. Ular vositasida bolalar ovozining kuchi va xarakterini ajratishni oʻrganadilar. Masalan: «Qayerda chalindi?» oʻyinida bir bola koʻzini yumib, qay tomonda qoʻngʻiroqning ovozi kelayotganini qoʻli bilan koʻrsatishi kerak. Agar bola toʻgʻri topsa tarbiyachi «toʻgʻri!» degandan keyin koʻzini ochadi. Qoʻngʻiroqni chalgan bola qoʻlini koʻtarib, qoʻngʻiroqni koʻrsatadi. Agar yanglishsa, topish uchun unga yana bir marta imkon beradi, soʻng boshqa bola oʻyinga chiqariladi. «Top-chi, nimani chaldilar?» oʻyini ham keng tarqalgan oʻyinlardan biridir. Katta guruhlarda eshish idrokini oʻstirish faqat shunga oʻxshash oʻyinlardangina emas, balki radio, gramplastinkalar eshittirish usulidan ham foydalaniladi. «Bir muncha tinchlik» oʻyini oʻtkazib turish, uni «Kim koʻp eshitadi», «Xonada nima haqida gaplashayotirlar» degan mashqlar bilan almashtirib turish lozim. Bu mashqlar davomida alohida bolalarga eshitgan narsalarni talaffuz etishni taklif qilish mumkin. (joʻmrakdan suv tomchilayapti, koʻchada mashina shovqini eshitildi, chumchuq chirqillayapti va boshqalar).

Nutq va soʻzdagi tovushlarni idrok qilish va yaxshi tushunish uchun eshish idrokini rivojlantiruvchi oʻyinlar, masalan: «Men nima dedim, top» didaktik oʻyini oʻtkaziladi.

Defektolog bolalardan bir necha metr narida turadi, keyin bolalar eshitib topishlari uchun lozim boʻlgan soʻz yoki jumlaning avval sekin, keyin shivirlab talaffuz etadi. Bolalarga oʻyin qoidasi tushuntiriladi: «Men bir soʻzni sekin aytaman, siz diqqat bilan eshiting va nima aytganimni toping. Men kimni chaqirsam, shu bola nima eshitganini aniq va baland ovoz bilan aytib beradi».

Kichik guruhlarda bu o'yin dastlab ko'rsatma materiallar bilan o'tkaziladi. Defektolog bolalar oldida turgan o'yinchoqlarning nomini sekin aytadi va bolalarga qiyin bo'lmagan topshiriq beriladi («Dilbar qo'g'irchoqni karavotga yotqiz», «Qosimjon bayroqchani vazaga qo'y»). Defektolog bu topshiriqlarni bolalarga qarab turib aytadi, bu esa bolalarni aytilgan so'zlarning artikulyatsiyasini ko'rib, tez topishlariga yordam beradi. Bir necha takrorlanishdan so'ng o'yin topshirig'i murakkablashtiriladi. Defektolog so'zni bolalarning orqasida turib talaffuz etadi, topshiriq bir marta aytiladi. 4–5 bola chiqib nima eshitganlarini aytadi, so'ng kim to'g'ri topgani aniqlanadi. Katta guruhlarda bu o'yin variantlari ancha murakkablashtirib o'tkaziladi.

Defektolog bolalarga eshinishi jihatidan bir-biriga yaqin bo'lgan so'zni topishlarini taklif qiladi (Masalan: ko'k-ko'p, yil-yo'l, suv-sut, tiz-tis, tuz-tus). «Men nima dedim, top» o'yini 3–7 daqiqa davom etadi.

Ovoz sur'atini farq qilish uchun turli variantlardagi o'yinlardan foydalaniladi. Masalan: «Top-chi, kim chaqirdi?» degan o'yinda bolalar o'rtoqlarini ovozlaridan topadilar. Bolalarga qanday chaqirganligini (sekin, qattiq, tez, muloyim) aniqlash topshirig'i beriladi.

Defektolog o'yinda qo'llaniladigan so'zlarni oldindan tanlashi lozim. Tanlangan so'zlarning mazmuni bolalarga tanish bo'lishi, birinchi navbatda tanlangan so'zlar tovush tarkibi jihatidan qiyin bo'lmasligi, so'ng ovoz chiqarish (eshitish) jihatdan oson, lekin mazmuni har xil bo'lishi lozim (Masalan: suv-sut, tiz-tuz).

Eshituv diqqatini rivojlantirish bo'yicha mashg'ulotlardan namuna keltiramiz.

«O'yinchoqni top» o'yini.

Bolalar yarim doira shaklida o'tirishadi. Tarbiyachi yashirilishi lozim bo'lgan o'yinchoqni bolalarga ko'rsatadi, so'ngra bolalardan bittasini chaqiradi. Chiqqan bola yuzini teskari o'girib yoki ko'zini yumib turadi. Bu vaqtda tarbiyachi o'yinchoqni bolalardan birortasini orqasiga yashiradi. Tarbiyachi bo'ldi deyishi bilan chaqirilgan bola o'tirgan bolalarning oldiga yaqinlasha boshlaydi. Bolalar esa sekin-sekin chapak chala boshlashadi. Bola o'yinchoq yashirilgan joyga yaqinlashib kelsa, chapakni tez-tez, baland chalishadi, agarda o'yinchoq yashiringan joydan uzoqlashsa, chapak sadosi yana pasayadi. Tovushning kuchi bilan bola o'yinchoq qaysi bolaning orqasida ekanligini topib oladi. O'yinchoq topilgandan so'ng, o'yin qayta boshlanadi.

Metodik ko'rsatma: tarbiyachi bolalarni chapagi kuchli va sekin

chalinishiga doimo e'tibor berishi va uni boshqarib turishi kerak. Agar bola o'yinchoqni ko'p qidirsaya, topa olmasa, u vaqtda tarbiyachi yordam berishi darkor.

Nutqda nafas olib nafas chiqarishni rivojlantirish.

Nutqda nafas olib nafas chiqarishni rivojlantirish nutq bilan mahkam bog'langan. Nafas olish 2 xil bo'ladi: nutqsiz va nutqli.

Nutqsiz nafas o'z-o'zidan chiqadi. Bola nafas oladi va chiqaradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi aqli zaif bolalarda nutqli nafas olish o'ziga xos xususiyatlariga egadir. Bu xususiyatlar avvalo o'pkaning kichikligi va nafas muskullarining bo'shligiga bog'liqdir, bolalar nafasi chuqur emas, shuning uchun ular tez, keskin ko'p vaqt shovqinli nafas olib chiqaradilar, yelkalari keskin ko'tariladi, ularda har bir so'z oldidan, o'rtasidan nafas olish, nafas olib so'zlash kabi hollar uchraydi.

Nutqi tezlashgan bola entikadi, so'zning, jumlaning oxirini yamlab yuboradi. Muskullarning zaifligidan ko'pchilik bolalarda gavdaning holati noto'g'ri: bosh pastga egilgan, kiftlar oldinga chiqqan, ko'krak ichiga kirib ketgan bo'ladi.

Defektologning vazifasi bolani nutq jarayonida to'g'ri nafas olishga o'rgatish va nutq davomida nafas olishda uchraydigan nuqsonlarni yo'qotib borishdir. Nutqsiz va nutqda nafas olish bir-biridan farq qiladi. Nutqsiz nafas olishda nafas olish bilan chiqarish vaqti barobar, tartibli navbatlashib turadi. Nafas burun orqali olinadi. Nutqda nafas olganda nafas olish vaqt jihatidan tez, nafas chiqarish nafas olishga qaraganda birmuncha uzun bo'ladi. Nafas ham og'iz, ham burun orqali olinadi. Nutqda nafas olishning eng yaxshi turi diafragmali, quyi qovurg'a yordamida nafas olishdir (nafas olganda diafragma pastga tushadi va pastki qovurg'a ikki tomonga kengayadi, shuning uchun kiftlar ko'tarilmaydi).

Bolada avvalo tinch, shovqinsiz, kiftni ko'tarmay nafas olishni rivojlantirish lozim. Nutq vaqtida uzoq nafas chiqarish bolaning yoshiga mos bo'lishi kerak.

Kichik guruhlarda bola nafas chiqarish vaqtida 1–2 so'zdan iborat jumlani, o'rta va katta guruhda bola 3–4 so'zdan iborat jumlani talaffuz etishi lozim.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni shoshmasdan so'zlashga, har bir jumlani so'zlab yoki har bir she'r misrasini aytib bo'lgandan so'ng nafasni rostdashga odatlantirish kerak. Nutqda nafas olishni rivojlantirish uchun bola yoshiga mos nafas oladigan o'yin va mashqlardan foydalanishi zarur.

Defektolog fiziologik to'g'ri, osoyishta nafas olish uchun bolalarga nafasni burundan olib, keyin og'izdan chiqarish maqsadga muvofiq ekanligini tushuntiradi. Mashq oldin bolalar jamoasi bilan keyin o'zlashtirish imkoniyati sust bolalar bilan yakka tartibda o'tkaziladi.

Quyidagi nafas mashqlari o'tkaziladi: paxtaga puflash, yonib turgan shamni bir nafas chiqarishda o'chirish, issiq choyni puflash, olovni o'chirish.

Nutqiy nafasni takomillashtirish uchun quyidagi nafas —ovoz mashqlari taklif qilinadi: gulni hidlash va «oh» deyish, qo'llarni isitish, sovun pufagini ishirish, yig'lash, shamol esyapti kabilarga taqlid qilish.

Kichik guruhlarda bolalarga juda yoqadigan sovun ko'pigini uchirish, par, yupqa, rangli qog'ozlarni puflab uchirish o'yinlari o'tkaziladi. Bunday o'yinlarni o'tkazgan vaqtda bolalarni nafas olganda yelka qismlarini ko'tarib yubormasliklariga e'tibor berish lozim. Bunday nafas oladigan o'yinlarni uch daqiqadan ortiq o'tkazmaslik va o'yin vaqtida dam berib borishga e'tibor berib borish kerak.

Katta guruhlarda qo'llarni ohista yuqoriga elka barobarida ko'tarish — nafas olish, sekin-asta qo'llarni pastga tushirib «s-s-s» deb nafas chiqarish mashqlari o'tkaziladi. Bolalar «s-s-s-s» tovushini to defektolog to'xtatgunga qadar cho'zib aytadilar.

Nutqda nafas olish va nafas chiqarishni rivojlantirishga o'rgatish bo'yicha mashg'ulotlardan namuna keltiramiz.

«Bu qachon bo'ladi» o'yini.

Defektolog doskaga yilning to'rt faslini tasvirlovchi rasmni osib qo'yadi. Har bir fasl tasvirini tagida qog'ozdan yasalgan cho'ntakchalar bo'lib, unga u yoki bu faslda bo'ladigan hodisa va voqealarni tasvirlovchi kichik-kichik rasmlarni solib qo'yish mumkin («Bolalar qorbobo yasayapti», «O'g'il bolalar qushlar uchun uyalar osishyapti», «Qizlar guldastalar tayyorlashyapti», «Sarg'aygan barglar to'kilyapti» va boshqalar). Tarqatma materiallarni «Yil fasllari» degan lotodan yoki turli jurnallardan, kitoblardan tanlab olish mumkin.

Tarbiyachi bolalarni navbatma-navbat chaqirib bittadan rasm beradi. Bola stol oldiga kelib, qo'lidagi rasmni bolalarga ko'rsatadi va defektolog tomonidan berilgan savolga javob beradi. Masalan: «Bolalar daryoda qachon cho'miladi?» (Bolalar daryoda yozda cho'miladi). Bola savolga to'liq javob berib bo'lgach, rasmni tegishli yil faslining tagidagi qog'oz cho'ntakka solib qo'yadi.

Metodik qo'llanma: tarbiyachi o'yinni boshlashdan avval bolalarga

shunday deydi, har bir soʻzdan keyin toʻxtalib, boʻlib-boʻlib gapirmaslik kerak. Agar bola tarbiyachi bergan savolga toʻgʻri javob bera olmasa, yoki boʻlib-boʻlib gapirsa, tarbiyachi toʻgʻri nutq namunasini beradi. Soʻngra bola takrorlaydi.

Artikulatsiya va burro gapirishni (ohang, nutq) tarbiyalash.

Artikulatsiya tovushlarni aniq hosil qilish uchun nutq apparatini toʻgʻri holatda boʻlishi va ishlatilishi muhimdir. Ohang esa soʻzlashganda va ashula aytayotgan soʻzlarni aniq tushunarli talaffuz etishdir. Maktabgacha tarbiya yoshidagi aqli zaif bolalarda nutqning noaniqligi, labning boʻshashi, tilning sust erinchoq harakat qilishi, pastki jagʻning kam harakatlanishi natijasida ogʻizning yomon ochilishi kabi hollar uchrab turadi. Bularning sababi artikulatsiya apparatining lab, til, pastki jagʻning sust va yetarli harakatlanmasligidir.

Toʻgʻri artikulatsiya va hammadan avval unli tovushlarni toʻgʻri talaffuz etish soʻzlarni aniq talaffuz etishni taʼminlaydi.

Defektologning vazifasi aqli zaif bolalarda nutq aʼzolarining harakatini rivojlantirish yoʻli bilan diksiyani tarbiyalashdir.

Artikulatsiya va diksiyani tarbiyalashga yordam beradigan asosiy vositalardan biri bolalarning tovushlarga taqlid qilib oʻynaladigan oʻyinlaridir. Bu oʻyinlarda faqat artikulatsiya va diksiyagina emas, balki umumiy nutq malakasi: surʼat, ritm, ovoz ham tarbiyalanadi. Bu oʻyinlar jarayonida defektolog tovushlarni koʻp talaffuz etishni koʻrsatadi, bolalar unga taqlid qilish orqali oʻz nutq aʼzolarini mashq qildiradilar.

Tovushlarga taqlid qilish oʻyinlari uchun artikulatsiya harakatlari sekin-asta qiyinlashib boradigan tovushlardan foydalanish mumkin: Avtomobil «bi-bi-ib», tramvay «din-din», soat «chiq-chiq», bolta urishi «tuq-tuq» poyezd «tu-tu» yoki «pish-pish», sigir «moʻ-moʻ», qoʻy «ba-ba», echki «be-be», mushuk «miyov-miyov», it «vov-vov», tovuq «qo-qo-qo», joʻja «pi-pi-pi», gʻoz «gʻa-gʻa-gʻa», oʻrdak «gʻaq-gʻaq-gʻaq», samolyot «r-r-r», asalari «z-z-z», qoʻngʻiz «j-j-j», qargʻa «qarr-qarr-qarr».

Artikulatsion apparatlarni tovushlarni taqlid qilish shaklida mashq qildirish uchun turli xildagi didaktik oʻyinlardan foydalanish mumkin. Masalan: «Ajoyib xaltacha» oʻyinida tarbiyachi xaltacha ichiga 10–12 ta hayvonlarni tasvirlovchi oʻyinchoq soladi, chaqirilgan bola xaltacha ichida biron-bir oʻyinchoqni olib uning nomini aytishi va u qanday ovoz chiqarishini ovoz bilan koʻrsatishi lozim.

«Top-chi, bu nima?» didaktik oʻyinda bolalar tovush taqlidiga qarab hayvonning nomini aytishlari kerak. Bu oʻyinning variantlari juda koʻp.

Masalan: kichik guruhlarda bunday o'tkazish mumkin.

Defektolog: Topinglar-chi, nima shunday ma'raydi. «Mo'-mo'!»

Bolalar: Sigir.

Defektolog: «Miyov-miyov-miyov!»

Bolalar: Mushuk.

Defektolog: Hozir sizlar aytasizlar, men topaman.

Defektolog hayvonlar tasvirlangan suratni o'zi qaramay, bolalarga ko'rsatadi. Bolalar esa hayvonning ovozi taqlid qilib aytadilar, defektolog uni «topadi» va nomini aytadi.

Bu o'yinni mana bunday o'tkazish ham mumkin. Stol ustiga turli buyumlarning suratini teskarisi bilan qo'yiladi. Bolalar defektologning chaqirishi bilan stol oldiga keladilar, xohlagan suratlarini oladilar va suratda tasvirlangan hayvonlarning ovozi taqlid qiladilar.

Hamma bolalar shu hayvonning nomini aytadilar va xor bo'lib takrorlaydilar.

Tovushga taqlid qilishda harakatli o'yinlardan ham foydalaniladi. Masalan: «Poyezd» o'yini. Bolalar bu o'yinda poyezdning gudok berishga («du-du»), g'ildiraklarining taqirlab yurishiga («taqir-tuqur», «taq-taq»), to'xtash va yurish oldidan (pish-pish-sh-sh-sh) ovoz chiqarishiga taqlid qilib uni aks ettiradilar. «Chumchuqlar va avtomobil» o'yinida chumchuqlar yo'llarda sakrab-sakrab yurib, «chiriq-chiriq-chiriq» deb chirillaydilar, avtomobil esa yurib ketayotib, «bi-bi-bib» deb signal beradi. chumchuqlar yo'ldan uchib ketadilar.

Tovush taqlid qilish hikoya, ertak, she'rlar orqali o'tkazilishi ham mumkin. Defektolog tovushlarga taqlid qiluvchi qisqa didaktik hikoyalarni tuzishi ham mumkin. Masalan: bog'da o'tkazilgan sayr haqida hikoya qilish mumkin. Bunda bolalar o'zlari eshitgan qushlarning ovozi, barglarning shitirlashini va boshqalarni aks ettiradilar. Hikoya davomida bir necha bor tovushlarga taqlid qilish orqali bolalar ularni tez o'zlashtirib oladilar.

Tovushlarga taqlid qilish mashqlarini suratlar orqali ham o'tkazish mumkin.

Maktabgacha yoshda aqli zaif bolalar bilan tez aytishdan foydalanishda quyidagilarga ahamiyat beriladi. Avvalo defektolog bola uchun tushunarli, murakkab bo'lmagan tez aytish lozim bo'lgan matnni tanlaydi. Agar bolalar bir oyda 1–2 ta tez aytishni yodlasalar, u holda o'quv yili uchun undan 8–10 tasini tanlash lozim (avvalo sodda, so'ngra murakkab beriladi).

Defektolog yengil tez aytishni o'zi yoddan, shoshmasdan, aniq, ravon, tez uchraydigan tovushlarni ajratgan holda talaffuz etadi. Uni bir necha marta, asta-sekin ohangdor qilib o'qiydi. U bolalar oldiga tez aytishni qanday talaffuz etilishini diqqat bilan eshitish va ko'rib turish, uni aniq, ravon ayta olishga o'rganish kabi vazifalar qo'yadi. So'ng bolalar uni mustaqil ravishda yarim ovoz bilan aytadilar.

Tez aytishni takrorlash uchun defektolog dastlab xotirasi, ohangi yaxshi bolalarni chaqiradi. Bolalar javobidan oldin ularga takroran aniq va ohista gapirish haqida ko'rsatma beradi. Shunday so'ng tez aytishni hamma bolalar birga aytadilar. Bunday mashqlar uzog'i bilan 3–10 daqiqa davom etishi lozim. Tanish tez aytishlarni nutq o'stirish mashg'ulotlarning ikkinchi qismiga ko'ngil ochish vaqtiga, adabiy ertaklarga kiritish mumkin.

Ritm, sur'atni tarbiyolash.

Nutq sur'ati nutqning tezlik darajasidir. Nutq ritmi esa bo'g'inlar so'zlarning vaqt jihatidan bir me'yorda navbatlashib kelishidir.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, kichik sinflardagi o'quvchilarning ko'pchiligini ifodali o'qishi, intonatsiyalari (V.A. Artemov) juda kuchsiz ko'zga tashlanadi. Ularning nutqi monoton intonatsiyalari kambag'al, keraksiz to'xtalishlarni qo'llash bilan xarakterlanadi. Qo'zg'aluvchan aqli zaif bolalarda o'ta tezlashgan nutq kuzatiladi. Impulsiv shoshqaloq, bezovta bo'lgan bu bolalar o'z fikrlarini tashkillashtira olmaydilar va o'z nutqlarini nazorat qila olmaydilar. O'quvchilarning bunday nutqini xarakterlab M.F. Gnezdilov so'zlar oqimi va chalkash tovushlarda oxiriga yetmagan va aytilmay qolgan, deb yozgan. Aqli zaif bolalarning boshqa tormozlangan uyatchan yoki bo'shashgan qismida nutq potologik sekinlashgan bo'ladi. Ular past, sekin, xuddi tili zo'rg'a harakatga kelayotgandek so'zlarni cho'zib gapirishadi.

Nutq tempining buzilishi bolani atrofdagilar bilan aloqa bog'lashga, ularga qaratilgan nutqni tushunishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Aqli zaif bolalarni ifodali gapirishga o'rgatish borasida tizimli yo'naltirilgan ish olib boradi. Shuni sezish mumkinki, aqli zaif bolalar ko'p holda pedagogga taqlid qilishadi. Shuning uchun pedagogning nutqi aniq, ravon bo'lishi kerak.

Aqli zaif bolalar nutqning intonatsion tomonini chuqur egallashi, undan foydalanishga harakat qilishlari uchun ta'lim jarayonida turli xil usullardan foydalanadi. Bularga yod olingan she'rni ifodali o'qish, rollarga bo'lib o'qish, qiyin bo'lmagan ertaklarni sahnalashtirish, bir jumlani

hissiyotga berilib o'qish (qo'rquv bilan, xursandchilik bilan) va hokazolar.

Maxsus korreksion ish aqli zaif bolalar nutq tempini normallashtirish uchun olib boriladi. Nutq tempi tezlashgan bolalar bilan defektolog ma'lum darajada bosiq, sekinroq gaplashadi.

Agar bolalar nutq tempi keskin sekinlashgan bo'lsa, birinchi navbatda bo'layotgan voqealarga qiziqish uyg'otish, faol muloqotga kirishishi shakllantiriladi.

Korreksion ishni amalga oshirish jarayonida aqli zaif bolani o'z nutqidagi kamchilikka tanqid bilan qarashga, shundan keyin shu kamchiliklarni bartaraf etishga o'z xohish istagi bilan harakat qilishga o'rgatish kerak.

Nutq ritmining buzilishi nafas olishning takomillashmaganligidan, lozim bo'lgan so'zni darhol topa olmaslikdan kelib chiqadi. Bolalarda nutq sur'atini va ritmi to'g'ri tarkib topish uchun ularning tevarak-atrofidagi kattalar aniq hamda osoyishta so'zlashlari lozim.

Maktab yoshidagi bolalarda to'g'ri ritm va sur'atni tarbiyalash uchun tanish she'rlarni doira va chapak sadolari ostida o'qish, ashulali o'yinlarni ohista sur'atda to'xtam bilan aytib o'ynash, musiqa mashg'ulotlarida ashula aytish harakati bilan she'rlar o'qish va boshqa usullardan foydalaniladi.

Ovozning bunday sifatini (kuchli va baland-pastligini) tarkib toptirish uchun tushuntirish metodidan, masalan, kichkintoylarga nima uchun uyqu xonasida sekin gapirish kerakligini, katta guruhlarda, masalan: «Katta qurilishga ekskursiya» singari hikoyalarni tushuntirish orqali foydalanish lozim.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning bo'g'zi kattalarnikiga qaraganda qisqa, tovush pardalari ingichka va qisqa, o'pkasi kichkina bo'ladi. Shuning uchun ham ularning ovozlari past, kuchsiz, biroz chinqiroq, nutqi esa bir ohangdadir. Defektologning muhim vazifasi bolalar ovozini saqlashdan iborat bo'lib, bolalar uchun zararli shovqin-suronga qarshi kurashish, bolalarni sovuq va nam havoda ashula aytishlariga yo'l qo'ymaslik kerak.

Ovozni tarbiyalashda turli mashqlardan foydalaniladi.

Ovoz kuchining rivojlanishi un paychalar ostidagi havo bosimining darajasiga, un paychalarining zichligiga bog'liq. Ovoz kuchini o'zgartira bilish nutqning ifodalilik vositalaridan biridir. Bolani baland ovozda, lekin baqirmasdan, aniq, ovozining kuchini sekin-asta o'zgartirgan holda gapirishiga, baland ovozdan o'rta va sekin ovozga o'tish va aksincha, o'rta ovozdan baland ovozga o'tishga o'rgatish lozim.

Ovoz balandligini o'zgartirish, rivojlantirish nutqning ifodalilik vositalaridan biridir.

Ovoz balandligini rivojlantirish uchun ovoz diapazonini kengaytiruvchi modulatsiyasini, ya'ni ovoz tembrini rivojlantiruvchi mashqlar bajariladi.

Ovoz temбри og'iz-burun-hiqildoq rezonatorining faoliyatiga, tuzilishiga va funksiyasiga bog'liq.

Og'iz-burun-hiqildoq rezonatorining barcha qismlari o'zaro muvofiq holda ishlaganida ovoz jarangli, tekis, aniq, mustahkam va chidamli bo'ladi.

Ovoz temбри ustida ishlashda quyidagi vazifalar hal qilinadi:

- a) ovozning jaranglilikini hosil qilish;
- b) bo'yin va bo'g'iz muskullarini bo'shashtirish yo'li bilan tomoqning va ovozning qisilishini yo'qotish;
- d) ovoz chiqarish uchun to'siq bo'layotgan holatlarni yo'qotish;
- e) ovozning tekisligi, turg'unligini hosil qilish;
- f) ovozning chidamliligini hosil qilish, ya'ni ovoz nagruzkasini qancha davom etishdan qat'i nazar jaranglanish sifatini saqlash.

Ovozdan foydalanish xarakteri va unga baho berish kishilar bilan aloqa munosabati uchun muhimdir. Chunki ovozning ifodalilik darajasiga qarab odamning ruhiy holatini aniqlash mumkin.

Ovoz kuchini boshqara olish malakasini va ovoz balandligini rivojlantirish bo'yicha mashg'ulotlardan namuna keltiramiz.

«Gudok» o'yini. Bolalar bir qator bo'lib o'tirishib, qo'llarini yondan yuqoriga ko'taradilar. So'ngra asta-sekinlik bilan yonga tushiradilar. Qo'lni yondan pastga tushirayotganda u tovushini avval baland ovozda, so'ngra past va yanada pastroq ovozda talaffuz etadilar. Qo'llarini pastga tushirganda u tovushini talaffuz etishdan to'xtaydilar.

Metodik qo'llanma: O'yinni avval tarbiyachining o'zi ko'rsatadi, so'ngra ikkita bolani chaqiradi va birgalikda gudok chalinishini tasvirlaydilar. Qolgan bolalar faqat qo'llari bilan harakat qiladilar. So'ngra hamma bolalar birgalikda o'ynaydilar.

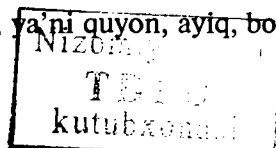
Ovoz balandligini rivojlantirish.

Mashg'ulotning mavzusi: «Bo'g'irsoq» ertagining rasmlarini ko'rsatib turib ertakni aytib berish.

Mashg'ulotning maqsadi: ovoz balandligini o'zgartirish malakasini rivojlantirish.

Metodik ko'rsatma: bolalar har bir obrazni, ya'ni quyon, ayiq, bo'ri,

Y-6945¹⁷

tulkingning ovozigiga taqlid qilganlarida juda baland yoki juda past gapirmasliklari darkor. Bolalarning yoshiga mos ravishda ovozni balandlatish yoki pastlatish kerak.

Ovoz mashqlari bolalar uchun tanish bo'lgan tovushlarga taqlid qilish orqali olib boriladi. Oldin defektologning o'zi arining ovozigiga taqlid qilib ko'rsatadi («z-z-z-z»).

Ovozni tarbiyalash bolaga sekin va qattiq, past va baland tovush bilan gapirish, o'rtacha ovoz kuchi bilan so'zlashishi, so'zlaganda qisilmaslik, ovozni o'zgartira olish (baland va past qila bilish) imkonini beradi, bu esa tasviriy nutqni tarbiyalashda juda muhimdir.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar tovush madaniyatini shakllantirishda tovush, so'z talaffuzini, intonatsiya, sur'at, ovoz kuchi va nutqning ta'sirli hamda tasviriy ohangdorligini oshirishga katta ahamiyat berish muhim hisoblanadi. Nutq madaniyatining asosini eshitish nutqi va nutqda nafas olib, nafas chiqarish tashkil qiladi. Bularni egallamasdan nutqni yaxshi egallab bo'lmaydi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarda tovush madaniyatini shakllantirish qiyinchilik bilan amalga oshadi. Chunki ularda bosh miyaning organik jarohatlanishi natijasida, bilish faoliyatida turg'un buzilishlar kuzatiladi. Bu o'z vaqtida nutqni rivojlantirishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar ko'p tovushlarni, ya'ni sirg'aluvchi (s, z), shovqinli (sh, j, ch), til orqa (q, g, h), chuqur til orqa (q, g', x), sonor (p,r) tovushlarni talaffuz qila olmaydilar yoki noto'g'ri talaffuz qiladilar. Bunday holat bola nutqini harakatga keltiruvchi apparatning sust yoki rivojlanmaganligidan dalolat beradi.

Shuningdek, ba'zi bolalar so'zdagi bo'g'inlarning joyini o'zgartirib, so'zni noto'g'ri aytdilar. Masalan, «dahliz – dalhiz», «deraza-dezara». Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarda tovushlarni talaffuz qilish har xildir.

5–6 yashar aqli zaif bolalarning ayrimlari boshqalarga nisbatan nutqni birmuncha yaxshi egallaydi, ba'zilarining nutqini umuman tushunib bo'lmaydi.

6–7 yoshga kelib bolalarning nutqi birmuncha o'zgaradi, ular nutqida ba'zi bir tovushlar paydo bo'la boshlaydi. Dastlab bolalar bu tovushlarni aniq talaffuz eta olmaydilar. Defektolog yordamida bu tovushlar o'zlashtirib boriladi. Bunda talaffuzning turg'un bo'lmasligi aqli zaif bolalar uchun xarakterli xususiyatlardandir. Bolalar tovushlarni ba'zan to'g'ri, ba'zan noto'g'ri talaffuz qiladilar. Bu tasodifiy bir hol bo'lmay,

bola yangi tovushni eski tovush bilan chalkashtirib yuboradi, yangi tovushni o'rinli, o'rinsiz ishlataveradi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning nutqini harakatga keltiruvchi apparatlarning sust yoki rivojlanmaganligi sababli nutq a'zolarining harakatchanligini oshirish maqsadida mashqlar olib borilishi lozim. Tovush va so'zlarning toza, aniq talaffuz etilishi artikulasiya harakatining aniqligi hamda kuchiga bog'liq. Shuning uchun aqli zaif bolalarda tovushlarni to'g'ri talaffuz etishni tarkib toptirib borish bilan birga alohida nutq a'zolarini harakatga keltiruvchi apparatlarini: lab, til, lunj muskullarini doimiy mashq qildirib borish va jag'ning harakatchanligini o'stirish uchun artikulasiyon mashqlardan foydalaniladi. Masalan:

— lab uchun umumiy artikulasiyon mashqlar: labni kulgi holatiga keltirish, labni cho'chchaytirish;

— til uchun — tilni yuqori-pastga, o'ng-chapga harakatlantirish, tilni kengaytirish, ingichka holga keltirish, tilni kengaytirib pastki, so'ng yuqori lablarni yopish, pastki va yuqorigi tishlarni til bilan aylana harakat qildirish;

— jag' uchun — og'izni ochib, yopish, pastki jag'ni o'ngga va chapga fazoviy munosabatni aks ettiruvchi harakat qildirish;

— lunj uchun — lunjni shishtirish, havoni bir tekis chiqarish, havoni kuch bilan chiqarish.

Ko'pincha artikulasiyon mashqlar o'yin xarakterida bo'ladi.

O'yinda bolalar kerak bo'lgan so'z va tovushlarni bir necha bor takrorlaydilar.

Bunday ishlarni o'tkazish metodlari quyidagilardan iborat: ko'rsatma materiallar bilan o'ynaladigan didaktik o'yinlardan, masalan: lozim bo'lgan tovushlar ishtirok etadigan o'yinchoqlar to'plami bilan «Ajoyib xaltacha» o'yinidan yoki og'zaki didaktik «Bu kimning uyi» (hayvonlarning ovozigga taqlid qilish uchun), «Orkestr» (musiqa asbobining ovozigga taqlid qilish uchun) o'yinlaridan foydalanish mumkin.

Bulardan tashqari, harakatli «Ot-otakam» (bolalar otga taqlid qilib, tuyoqlarning ovozin chiqaradilar, aravakashni tasvirlab, tillarini cho'pillatadilar. Har ikki holda ham bolalar tilning harakatchanligini tarbiyalashga qaratilgan o'yin harakatini bajaradilar). «Poyezd», «Chumchuqlar va avtomobil» o'yinlari o'tkaziladi. Tovushlarga taqlid qiluvchi hikoyalar o'qiladi (Qarg'avoy ertagini qayta aytish), maxsus tanlangan ashula, she'rlar yoddan aytiladi, katta guruhlarda esa tez

aytish mashqlari o'tkaziladi. Asosiy usullar to'g'ri talaffuz namunasini ko'rsatish yakka-yakka va birgalikda takrorlash, ko'rsatma berish hamda tushuntirishdir. Bu usullardan narsalar va suratlarni ko'rish, sayrda kuzatish vaqtida ham foydalanish mumkin.

O'quv yilining boshida hamma guruhlarda o'yin va mashqlarga talaffuz jihatidan oson (p, b, m, t, d, l) tovushlar kiritiladi. Defektolog bolalar artikulyatsion apparatining ishini kuzatib boradi, kimning lab va jag'i kam harakat qilsa, uni faollashtiradi.

Bunday mashg'ulotlar bir necha marta o'tkazilgandan keyin o'yin mazmuniga qiyinroq shovqinli tovushlar (j, sh, ch), shuningdek, til orqa (q, g), chuqur til orqa (q, g',), sonor (r) tovushlar ham kiritiladi. So'zlarni to'g'ri talaffuz etish yuzasidan olib boriladigan ishlar alohida ahamiyatga ega. Maktabgacha tarbiya yoshidagi aqli zaif bola so'zning bo'g'in tarkibini buzib aytadi. Bu esa ko'proq kichik yoshdagi aqli zaif bolalarda uchraydi (so'zdagi bo'g'inlarning o'rmini almashtirib yuboradi). So'z tuzilishini to'g'ri saqlab qolishda nutq sur'atining ohistaligi, talaffuzning ravon bo'lishi juda muhim. Bolalarda ashulali matnlarda, qiyin bo'lmagan she'rlarni sekin o'qish davomida tarbiyalab boriladi.

So'zlarni talaffuz qilish ustida ishlash uchun «Do'kon», «Kutubxona» singari didaktik o'yinlardan ham foydalaniladi. «Do'kon» o'yinida bolalar boshqaruvchiga, ya'ni sotuvchiga murojaat etib, har bir so'zni ravon aytishga o'rganadilar.

Katta guruhlarda namuna bo'yicha hikoya qilishdan foydalaniladi. Bunda bolalar xato qiladigan so'zlar qo'llaniladi, bolalar mana shu berilgan namuna asosida o'zlarining kichik hikoyalarini tuzadilar. Bu tuzgan hikoyalarida berilgan so'zlardan albatta foydalanadilar. Defektolog katta guruhlarda radio eshittirishlarini tinglash, televideniye ko'rsatuvlarini tomosha qilish (mashg'ulotda va mashg'ulotdan tashqari vaqtlarda) ishlarini sistemali ravishda tashkil etish lozim. U bolalarning e'tiborini so'zlayotgan kishining nutqining to'g'riligi va talaffuzining go'zalligiga jalb qiladi. Umuman nutqlarining orfoepik jihatdan to'g'ri bo'lishiga bolalar kattalar nutqiga taqlid qilish bilan erishadilar.

Bolalarning adabiy til talaffuzini to'g'ri o'zlashtirishlari va uni takomillashtirishlari uchun defektolog tomonidan juda ko'p kuch sarflanishi lozim.

O‘z-o‘zini tekshirish uchun savollar

1. *Nutqning tovush madaniyati deganda nimani tushunasiz?*
2. *Eshituv idrokini shakllantirish bo‘yicha qanday ishlar olib boriladi?*
3. *Artikulatsiya va burro gapirishni (diksiyani) tarbiyalash bo‘yicha qanday ishlar olib boriladi?*
4. *Ritm, sur‘atni tarbiyalash bo‘yicha qanday ishlar olib boriladi?*
5. *Ovozni tarbiyalash bo‘yicha qanday o‘yinlar o‘tkaziladi?*

Maxsus bolalar bog‘chasida nutq o‘stirishga oid ish formalari

Bolalar nutqini o‘stirish ikki xil shaklda olib boriladi.

1. Mashg‘ulotlarda ona tiliga o‘rgatish.
2. Kundalik hayot davomida (o‘yin, mehnat, maishiy faoliyat va sayr vaqtlarida nutq o‘stirishga rahbarlik qilish).

Aqli zaif bolalar bilan nutq o‘stirish mashg‘ulotlarini tizimli ravishda olib borish lozim. Mashg‘ulotlar vaqtida kattalarni diqqat bilan eshitishga, vazifalarni bajarishga, savollarga javob berishga, o‘zining harakatlari haqida aytib berishga o‘rgatib boriladi. Shuning uchun har bir rejalashtirilgan mashg‘ulotlar faqat o‘ziga xos vazifalarnigina emas, balki nutqiy vazifalarni ham hal qiladi.

Nutq o‘stirish bo‘yicha maxsus tashkil qilingan mashg‘ulotlarda bolalar tomonidan o‘zlashtirilgan amaliy materiallar bir tizimga solinadi. Bolalar muloqot jarayonida so‘z boyligida mavjud barcha so‘zlardan foydalanishi kerak. Ko‘pgina aqli zaif bolalarda nutqning to‘liq rivojlanmaganligidan tashqari nutqning lokal buzilishlari kuzatiladi. Bu buzilishlar dislaliya, dizartriya, nutqning fonetik-fonematik rivojlanmaganliklarida namoyon bo‘ladi. Ular maxsus logopedik mashg‘ulotlarni talab etadi. Shuning uchun nutq o‘stirish bo‘yicha ishlar aqli zaif bolalar bilan ham ommaviy, ham yakka mashg‘ulotlarda olib boriladi.

Nutq o‘stirish bo‘yicha ommaviy mashg‘ulotlar jadval asosida barcha yosh guruhlarida haftada 2 marta olib boriladi. Uni o‘tkazish uchun guruh ikki guruhchalarga bo‘linadi. IV o‘quv yilida frontal mashg‘ulotlar barcha guruh bolalari bilan olib boriladi.

Yakka logopedik mashg‘ulotlarda har bir bola haftada kamida 3 martadan qatnashishi shart. Logopedik tashxisni bolani sinchiklab tekshirgandan keyin defektolog qo‘yadi.

Individual korreksion mashg‘ulotlar mazmuni aqli zaif bolaning ruhiy va nutqiy rivojlanishidan kelib chiqib aniqlanadi.

Mashg'ulot materiallari o'quv yili bo'yicha o'rganilayotgan mavzuni kengaytirish va yangiliklar kiritish asosida murakkablashtirib boriladi. Bunda aqli zaif bolalar tomonidan materialni o'zlashtirish uchun takrorlashga ko'p vaqt talab etilishini hisobga olish kerak.

Bolalar bilan doimo muloqotda bo'ladigan defektolog, tarbiyachi va boshqa xodimlarning nutqi, ularga taqlid qilish uchun namuna, to'g'ri nutq madaniyatini shakllantirish uchun asos bo'lib hisoblanadi. Aqli zaif bolalar bilan ishlash jarayonida buni hisobga olish muhimdir. Shuning uchun kattalar nutqi to'liq yetarli darajada baland, grammatik jihatdan to'g'ri bo'lishi kerak.

Bolalar nutqini o'stirishda quyidagi metodik usullardan foydalaniladi: tabiiy materiallar bilan ishlash va ularni nomlash (bolalar uchun tanish materiallardan foydalaniladi), buyumlarning tasvirini ko'rsatish, buyumlar bilan harakatlarni bajarish va ularni nomlash, didaktik o'yinlar (tanlash, guruhlash, solishtirish, materialni topish), nutq mashqlar (nutq mashqlarini bajarish), rasm bilan ishlash (predmetli va sujetli), yoki matn ustida ishlash, matn tuzishda o'zlashtirgan nutq vositalaridan foydalanish va hokazolar.

Nutq o'stirish bo'yicha maxsus mashg'ulotlar defektolog tomonidan o'tkaziladi. Maxsus maktabgacha tarbiya muassasasida nutq o'stirish bo'yicha kundalik ishlar barcha bog'cha xodimlari tomonidan olib boriladi.

Nutq o'stirishning muvaffaqiyati mashq qilishga, nutq tajribasiga bog'liq. Mashg'ulot jarayonida hamma vaqt ham har bir bolaning nutqini o'stirishga sharoit bo'lmaydi.

Defektolog aqli zaif bolalarda shunday ko'nikma hosil qilishi kerakki, u mashg'ulotdan tashqari vaqtda ham o'z nutqini o'stirish bilan shug'ullansin.

O'yin, mehnat, maishiy hayot faoliyatlarini tashkil qilish orqali defektolog, tarbiyachi bolalarning nutq faolligini o'stirib borish, har bir bola bilan suhbatlashishi, u o'z nutqida ishlatishi lozim bo'lgan so'zni aytib berish, bola nutqidagi xatoni tuzatib borishi lozim.

Bolalar muloqotini turli faoliyat ko'rinishlarida tashkil qilish kerakki, ular yangi so'zlarni o'zining faol nutqlarida doimo qo'llash imkoniyatiga ega bo'lsinlar.

Korreksion-pedagogik jarayonda maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning o'z-o'ziga xizmat va maishiy xo'jalikdagi mehnatiga katta o'rin ajratiladi. Bu aqli zaif bolalarning ijtimoiy adaptatsiya va

reabilitatsiyasi rejasida muhim amaliy ahamiyatga ega.

O‘z-o‘ziga xizmat qilishni shakllantirish, ma’naviyatning barcha sohalarida mustaqillikni oshirish, o‘ziga ishonch, hissiy iroda sohalarini va nutqdagi kamchiliklarni korrektsiyalash imkonini beradi. Nutq o‘stirish uchun maishiy-ijtimoiy faoliyatning turli usullaridan foydalaniladi. Predmet va harakatlarni nomlash, ularni tasvirlab berish, predmetlarni taqqoslash, ularning qismlarini aytish, amalga oshirilgan faoliyat mahsullari bo‘yicha hisobot berish va boshqalar shular jumlasidandir. Bular natijasida aqli zaif bolalarning nutqi ham rivojlanib boradi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning psixik va jismoniy jihatdan rivojlanishida o‘yinning ahamiyati kattadir. O‘yin vaqtida bola o‘z xulqini o‘zi boshqarishga, uni o‘zi bajarayotgan, o‘z zimmasiga olgan rolning qoidalariga bo‘ysundirishga, o‘z-o‘zida sodir bo‘layotgan psixik jarayonlarni boshqarishni o‘rganib boradilar (u aniq maqsadga qaratilgan harakatlarni, o‘yin sujetiga qarab rivojlanib boradigan fikrlarga muvofiq harakatlar qilishni, harakatlarga mos nutqdan foydalanishni va shunga o‘xshash ishlarni bajarishni o‘rganib oladi).

Sayrlar aqli zaif bolalarga katta quvonch, tabiat quchog‘ida bo‘lish esa lazzat baxsh etadi; sayrlarga bolalar diqqatini mavsum o‘zgarishi bilan o‘simliklar, hasharotlar, hayvonlar hayotida, xatti-harakatida, tashqi ko‘rinishida yuz beradigan o‘zgarishlarga jalb qilish, solishtirib aniqlash, yuz bergan o‘zgarishlarni so‘z bilan ifodalashga o‘rgatish orqali ularda bilimga qiziqishni uyg‘otadi, sinchkovlikka o‘rgatadi, tafakkurini rivojlantiradi, nutqini o‘stiradi.

Shunday qilib, defektolog, tarbiyachilar bolalarning kun davomidagi hayotini turli yo‘llar bilan tashkil qilgan holda, ularning nutqini o‘stirishga ahamiyat berib boradi.

O‘z-o‘zini tekshirish uchun savollar

- 1. Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida nutq o‘stirishning mazmunini aytib bering.*
- 2. Aqli zaif bolalar nutqini o‘stirishda qanday vazifalar hal etiladi? Misollar asosida to‘ldiring.*
- 3. Maxsus bolalar bog‘chasida nutq o‘stirishga oid qanday ish formalaridan foydalaniladi?*

1.3. Maxsus bolalar bog'chasida lug'at ishi metodikasi

Maxsus bolalar bog'chasining ta'lim va tarbiya dasturida bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish va ular lug'atini boyitishga katta o'rin berilgan.

Aqli zaif bolalarning so'z boyligini oshirish maxsus pedagogikaning dolzarb masalalaridan bo'lib kelgan.

So'z nutqning eng asosiy xomashyosidir. Madomiki shunday ekan, maktabgacha oligofrenopedagogika fanining oldida turgan eng asosiy talablardan biri bolalarni so'zlar xazinasiga olib kirish, bu xazinadan bahramand qilishdir. Bu murakkab vazifani so'z ustida muttasil ish olib bormay turib amalga oshirib bo'lmaydi.

Aqli zaif bolalar bilan olib borilgan kuzatishlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ular predmetlar va holatlarni bildiruvchi so'zlarning ma'nosini tushunishda qiyinchilik va xatolarga duch keladilar, hayotiy tajribalarida kam uchraydigan predmetlarni hatto ko'rsata olmaydilar.

Shuning uchun maxsus bolalar bog'chasida bolalarning faol lug'atini ularga notanish va qiyin so'zlar hisobiga boyitish ustida ishlash muhimdir.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar lug'atini kengaytirish ishi uni qurshab olgan olam bilan tanishtirish asosida olib boriladi.

Har bir insonning faol va passiv lug'ati bo'ladi.

Faol lug'at so'zlovchining faqat tushunibgina qolmay, balki o'z nutqida qo'llaydigan so'zlaridir. Passiv lug'at so'zlovchining muayyan tilda tushunadigan so'zlaridir.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning passiv so'z boyligi salmog'i faol nutqidan yuqori turadi. Rasmdagi tasvirlarni mazkur toifadagi bolalar ko'rsatib bera oladi, ammo nomlashga aqliy imkoni yetmaydi. Faol so'z boyligining kamligi aqli zaif bolalarning atrofdegilar bilan muloqot qilishda qiyinchilik tug'diradi. Aqli zaif bolalar ba'zi so'zlarning rasmdagi tasvirini aytib beradi, lekin boshqa sharoitda va vaziyatda shu so'zlarning ma'nosini tushunmaydi.

Shu bilan birga, so'z boyligining kambag'alligi tufayli bolalar bir guruh so'zlardangina foydalanishi natijasida nutqning bir yoqlama, noaniq bo'lishiga olib keladi.

Maxsus bolalar bog'chasidagi lug'at ishining vazifalari quyidagilardan iborat:

a) Bolalar lug'atini boyitish — bolalarni yangi va mustaqil o'zlashtirib olishlari uchun qiyin bo'lgan so'zlar bilan reja asosida muntazam ravishda tanishtirib borish demakdir. Bolalarning lug'ati ularning tevarak-atrofdagi

voqealar bilan bevosita tanishishlari asosida, bilish faoliyatlari jarayonida: kuzatishlar, koʻzdan kechirish, ekskursiyalar vaqtida boyib boradi. Yangi soʻzlarni oʻzlashtirib faqat muomala qilishgagina yordam bermay, u bolalarning tafakkurini takomillashtirish vositasi boʻlib ham hisoblanadi. Chunki bu jarayonda bolalar butunni qismlarga boʻlish, alohida belgilarni bir-biridan farq qilish, taqqoslash, umumlashtirish, bir tizimga solishni oʻrganadilar.

b) Bolalar nutqida boʻlgan bor lugʻatni mustahkamlash va unga aniqlik kiritish. Bu vazifa bolalarning xususiyatlariga, ularning nutqining taraqqiyot xususiyatlariga muvofiq ravishda ilgari suriladi. Aqli zaif bolalar soʻzlarni koʻp marta takrorlashga muhtojdir. Avvalo bolalar uchun qiyin boʻlgan soʻzlarni ularning xotirasida mustahkamlash bilan maxsus shugʻullanish lozim. Bolalar uchun yangi boʻlgan tovushlarni toʻgʻri talaffuz etilishiga eʼtibor berib boriladi. Koʻpincha soʻzlarni xotirada mustahkamlash bilan bir qatorda boshqa vazifalar soʻzlarning maʼnosini aniqlash, ularning maʼnosini chuqurlashtirish ham amalga oshiriladi. Bu jarayon butun maktabgacha tarbiya yoshida davom etadi.

Soʻzlarning maʼnosini aniqlash uchun defektolog aqli zaif bolalar koʻrib turgan narsani koʻrsatish va ularning nomini aniq aytib berish usulidan keng foydalanadi.

d) Bolalarning lugʻatini faollashtirish maxsus bolalar bogʻchasidagi lugʻat ishining eng muhim vazifalaridandir. Lugʻatni faollashtirish nutqda foydalanadigan, mazmuni bolalarga aniq tushunarli boʻlgan soʻzlarni koʻpaytirishdir.

Turli yosh guruhlarida qilinadigan lugʻat ishining mazmuni «Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni oʻqitish va tarbiyalash» dasturida belgilab berilgan. Dasturda lugʻat ishi bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish asosida olib borishni nazarda tutadi. Dasturda bolalarning faol lugʻatiga muayyan talablar qoʻyiladi. Tevarak-atrofdagi buyumlar hamda hodisalar haqidagi bilim va tasavvurlarni chuqurlashtirish asosida bolalarning faol lugʻatiga buyumlar, ularning sifati, qanday materialdan tayyorlanganligini anglatuvchi soʻzlar kiritib boriladi. Lugʻat ishining mazmuni har bir yosh guruhida murakkablashtirib boriladi.

Lugʻat ishining usullari

Lugʻat ishi — bolalarni tevarak-atrofdagi hayot bilan tanishtirish ishining ajralmas qismi boʻlib, u turli metod va usullar bilan amalga oshiriladi.

Lugʻat ishida quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Lugʻat ishining yetakchi vositasi oʻrgatishdir. Oʻrgatish mashgʻulotlari bolalar lugʻatini boyitishning samarali yoʻlidir. Lugʻat ishi usullari bolalarni tarbiyachi nutqidagi kerakli soʻzni aniqlab, uning maʼnosini tushunib, puxta esda saqlab qolishiga, shuningdek, u soʻzni oʻz nutqida ishlatilishiga yordam berishi kerak.

2. Yangi va qiyin soʻzni aytib berish bolalar lugʻatini boyitishning faol usulidir. Yangi soʻz aniq, adabiy jihatdan toʻgʻri qilib boʻgʻinlarga boʻlmasdan talaffuz etiladi. Nomini aytib berishda buyumning oʻzi koʻrsatilib, tushuntirilib beriladi.

3. Tarbiyachi bolalarning yangi soʻzlarni eslab qolishlariga erishish uchun takrorlash usulidan foydalanib, mashgʻulot davomida bir oʻzi ayrim bolalar bilan birgalikda yoki butun guruh bilan oʻsha soʻzlarni bir necha marotaba takrorlashlari mumkin. Yangi soʻzni barcha bolalar bilan takrorlash usulidan bolalar bogʻchasining barcha guruhlarida foydalaniladi. Bu usul bolalarning nutq faolligini kuchaytiradi, bir bolaga yangi soʻzni aytish imkonini beradi.

Lugʻat ishi uchun baʼzi mashqlar va didaktik oʻyinlar ham usul sifatida qoʻllanilishi mumkin. Masalan: katta guruhlarda soʻz tanlash mashqlaridan foydalaniladi. Buyumlarni klassifikatsiyalash, taqqoslash, topishmoq, oʻyinlardan katta guruhlarda bolalar lugʻatini faollashtirish uchun foydalaniladi.

Tarbiyachi lugʻat ishini rejalashtirayotganida bolalar bilan maxsus ishlashni talab etadigan soʻzlarni aniqlashi va bu soʻzlarni oʻrgatish usullarini tanlashi zarur.

Lugʻat ishini olib borishda surat bilan ishlash.

Bolalar lugʻatini oʻstirishda suratlar muhim ahamiyatga ega. Lugʻat ishining barcha vazifalarini hal etishda suratdan foydalaniladi.

Bolalar surat yordamida pedagog bevosita koʻrsata olmaydigan buyumlar, hayvonlar, hodisalar bilan tanishadilar. «Xirmon», «paxta dalasi», «paxta terish mashinasi» kabi yangi soʻzlarni bilib oladilar.

Boshqa hollarda esa suratdan bolalarning bilimi va lugʻatini mustahkamlash, aniqlashtirish hamda faollashtirish vositasi sifatida foydalaniladi. Bunda suratlardan kuzatish, koʻzdan kechirish va ekskursiyalardan keyin foydalaniladi.

Aqli zaif bolalarga moʻljallangan suratlar pedagogik jihatdan qiymatli, qiziqarli va bolalarga tushunarli boʻlishi lozim. Suratning mazmuni maktabgacha yoshdagi bolalarga tarbiya berish vazifalariga mos boʻlishi kerak.

Kichik, o'rtta guruhlarda predmetli va sujetli rasmlardan foydalaniladi. Katta va maktabga tayyorlov guruhlarida asosan sujetli suratlardan foydalaniladi, vaqti-vaqti bilan predmetli suratlardan ham foydalaniladi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar diqqatining tarqoqligi sababli mashg'ulot boshlanmasdan oldin defektolog suratni guruh xonasiga berkitilgan holda olib kiradi. Surat uchun taglik va uni ko'rsatish uchun tayoqcha tayyorlaydi. Mashg'ulot ko'pincha kichikroq muqaddima suhbat tarzida o'tkaziladi. Bu suhbat jarayonida defektolog bolalarni suratning mazmunini tushunishga yaqinlashtiradi.

Savollardan foydalanib, bolalarning o'z tajribalaridagi surat mazmuniga yaqin hodisalarni eslashlariga yordam beradi.

Surat asosida o'tkaziladigan mashg'ulot jarayonida yangi so'zlarni izohlab berish, qiyin so'zlarni xor bo'lib takrorlash, taqqoslash usullaridan foydalanish mumkin.

Bolalarga suratning mazmunini tushunib olishlarida yordamlashish uchun defektolog savollarni to'g'ri ifodalay olishi kerak. Chunki bolalarning to'g'ri javob berishlari savollarning qanday qo'yilishiga va uni to'g'ri tushunishga bog'liq.

Masalan: «Suratda nima tasvirlangan?» degan savol bolalarni suratda tasvirlangan hamma narsani aytib chiqishga majbur qiladi. Shuningdek, aqli zaif bolalar diqqatini asosiy narsaga emas, balki ikkinchi darajali narsalarga qaratadi.

«Bu surat nima haqida?» degan savol esa bolalarga uning mazmunini tushunib olishga yordam beradi.

Surat bilan ishlashda savollarning turli shakllaridan keng foydalaniladi.

1. Suratning umumiy mazmunini aniqlash uchun: Nima to'g'risida, qanday aytamiz?

2. Buyumlarni aytish uchun: nima, qanaqa, qayerda, nima qilyapti?

3. Suratning tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqalarni aniqlash uchun nimaga, nima uchun, kimniki, nega?

4. Tasvirlangandan chetga chiqish uchun: Siz qanday o'ylaysiz? Keyin nima qiladilar? Bungacha nima bo'lgan?

5. Surat mazmuniga yaqin bolalarning shaxsiy tajribasi bo'yicha savollar: Senda shunday o'yinchoqlar bormi? Yaqinda bizning guruhimizga kim keldi? Biz yangi bolani qanday kutib oldik?

6. Lug'atlarini faollashtirish maqsadida katta bolalarga sinonimlarni tanlash uchun savollar beriladi: Bu haqda yana qanday aytish mumkin! (yuraksiz, qo'rqqoq va hokazo).

Lugʻatni faollashtirishda stol ustida koʻriladigan mayda suratlar ham juda muhim.

Pedagog mashgʻulotlar uchun suratlar, illustratsiyalar, otkritkalar majmualarini tanlab olishi lozim.

Bolalarning soʻz boyligini oshirishda didaktik oʻyinlardan foydalanish.

Didaktik oʻyinlar aqliy tarbiya berish metodi boʻlib, bu metod vositasida bolalarning diqqat, xotira, kuzatuvchanlik, topqirlik kabi psixik sifatleri tarkib toptiriladi. Didaktik oʻyinlar bolalarning bilimlarini ular uchun oson va qiziqarli shaklda mustahkamlash imkonini beradi.

Didaktik oʻyin nutqni oʻstirishning, lugʻatni mustahkamlash va faollashtirishning muhim metodlaridir. Har bir didaktik oʻyin oʻzining dastur mazmuniga ega boʻlib, u buyumlar haqidagi bilimlarni mustahkamlaydi.

Bu oʻyin orqali aqli zaif bolalarning his-tuygʻulari rivojlantiriladi. Didaktik oʻyinlardan asosan bolalarning aqliy faoliyatlarini rivojlantirishga taʼsir etuvchi vosita sifatida foydalanish bilan bir qatorda nutqni oʻstirish, atrof-muhit bilan, tabiat bilan tanishtirishda keng qoʻllaniladi. Oʻyin shaklida oʻtkaziladigan mashqlar esa bolalarning diqqatini oʻziga jalb qiladi, qiziqtiradi, natijada bolalar oʻzlarini qiynamay, majbur qilmay takrorlash lozim boʻlgan soʻz yoki harakatlarni osonlik bilan takrorlaydilar. Demak, didaktik oʻyinlar bolalarning nutqlarini oʻstirishda keng foydalaniladigan taʼlimiy vositalardan biri boʻlib hisoblanadi.

Didaktik oʻyinlar jarayonida aqli zaif bolalarning soʻz boyligini orttirish, tovushlarni toʻgʻri talaffuz etishni mashq qildirish, soʻz intonatsiyasini toʻgʻri ifodalay olishga oʻrgatish yuzasidan ish olib boriladi.

Didaktik oʻyin uchun tanlanadigan material oʻzining tashqi koʻrinishi bilan bolalarni qiziqtiradigan, oʻyinga jalb etadigan boʻlishi kerak. Tanlangan narsalar mashgʻulot mazmuniga mos boʻlishi, narsalarning belgilari aniq boʻlishi kerak.

Lugʻat ishi uchun qanday oʻyinlardan foydalanish mumkin?

Kichik guruhlarda oʻtkaziladigan didaktik oʻyinlarda asosan turmush lugʻati, yaʼni bolalarning tevarak-atrofdagi buyumlarning nomlari, sifati va vazifalarini ifodalovchi soʻzlar mustahkamlanadi. Turmush lugʻatini faollashtirish vazifasi maxsus bolalar bogʻchasida ham V. I. Tixeyeva tomonidan yaratilgan qoʻgʻirchoqlar bilan oʻtkaziladigan oʻyinlarda muvaffaqiyatli hal qilinadi.

«Qo'g'irchoqni cho'miltirish» o'yini natijasida bolalar ustki va ichki kiyimlarning, cho'miltirish uchun zarur buyumlar (sovun, sochiq) ning nomlarini aniqlaydilar.

«Qo'g'irchoqni uxlatamiz» o'yinida bolalar qo'g'irchoqni yotqizayotib, ko'rpa-yostiqlik nomiga bog'liqlik so'zlarning (to'chak ustini yopib qo'yish, yotqizish) ma'nosini tushunib oladilar.

O'rta guruhlarda turli mazmundagi o'yinlarda o'zlarining turmush lug'atlarini (kiyim-kechak, idish-tovoqlik, tabiatga oid: hayvonlar, o'simliklar, sabzavotlar, mevalar) mustahkamlaydilar, buyumlarning belgilari sifati, vazifalarini bilib oladilar, buyumlardagi o'xshashlik va farqlarni aniqlaydilar, buyumlarni guruhlar bo'yicha klassifikatsiya qiladilar (stol, stul, shkaf – mebel).

Qo'g'irchoqlar bilan o'tkaziladigan turli-tuman o'yinlarda aqli zaif bolalar so'z boyligiga yangi so'zlar kiritiladi va ularning ma'nosi aniqlanadi.

«Qo'g'irchoqlarni choy bilan mehmon qilamiz» o'yinida tanish buyumlarning vazifalari aniqlanadi: choynak – choy uchun, qanddon – qand uchun, sut idish – sut uchun va hokazo.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar lug'atini faollashtirishda «Ajoyib xaltacha» o'yinidan keng foydalaniladi. Bola xaltachadagi narsalarning nomini bilmasa, uning shakli bilan tanishgan bo'lmasa, u xaltachaga qo'lini tiqib, qo'li bilan ushlagan narsaning nomini ayta olmaydi. Shuning uchun bu o'yinni o'tkazishda bolalar ma'lum darajada bilim va ko'nikmalarni egallagan bo'lishlari kerak. Bu o'yinda bolalar narsani ko'rmasdan, ushlab, paypaslab, uning shakliga ko'ra nomini aniqlash qobiliyati tarbiyalanadi.

Katta guruhlarda buyumlarsiz – og'zaki didaktik o'yinlardan foydalaniladi. Katta yoshdagi bolalarning og'zaki nutqlarini o'stirishda, erkin so'zlay olish qobiliyatlarini tarbiyalashda, hozirjavoblikka o'rgatishda narsalarsiz o'tkaziladigan og'zaki didaktik o'yinlar muhim amaliy ahamiyatga ega. Bunday o'yinlar bolalarning so'z boyligi ancha ortganidan, atrof-muhit haqida ma'lum darajada bilimga ega bo'lganlaridan keyin o'tkazilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki bunday o'yinda bolalardan berilgan savollarga javob bera bilishlari talab etiladi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning psixik rivojlanishidagi nuqsonlar buyumlarsiz og'zaki didaktik o'yinlarini o'tkazishda ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning so'z boyligi sifat jihatidan tahlil qilinganda, asosan ular

tomonidan yo‘l qo‘yilgan leksik xatolar, ya‘ni so‘zlarning ma‘nosiga ko‘ra noto‘g‘ri qo‘llanganliklari kuzatildi. So‘z ma‘nosini tushunmagan bola bir so‘zni ikkinchi so‘z bilan almashtiradi va so‘zlarni bir-biri bilan bog‘lay olmaydi. Leksik ma‘nosi jihatidan yaqin predmetning nomi, belgisi va ish-harakatini bildiruvchi so‘zlarni differenziatsiya qilishda kamchiliklarga yo‘l qo‘yadilar.

Shuning uchun og‘zaki o‘yinlar o‘tkazish tabiiy buyumlar bilan bevosita tanishilgandan keyin rejalashtiriladi, og‘zaki o‘yinlar tegishli lug‘atni ancha mustahkamlaydigan mashqlar, buyumli o‘yinlar, o‘yinchoqlar va suratlar bilan almashtirilib turiladi.

«Yanglishma» o‘yinida kiyim-kechakni ifodalovchi lug‘at faollashtiriladi. Doira o‘rtasida o‘tirgan ko‘zi bog‘liq, bola kiyimining tavsiflab berishiga qarab bolalardan qaysi birining o‘z oldiga kelganini topadi.

Masalan: unga «Bu yashil ko‘ylak, qizil tuflı kiygan, sochiga oq lenta taqqan qiz» deyđilar. Topuvchi qizning nomini aytadi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar bilan o‘yinni boshlashdan oldin uni o‘tkazish qoidasi bilan bolalarni tanishtirish, 2–3 marta o‘yinni borishini defektolog ko‘rsatishi lozim. O‘yinda mustahkamlanadigan so‘zlar ro‘yxati oldindan belgilab olinadi. Har bir bolaning nutqiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda o‘yinga jalb qilinadi.

Topishmoq bolalar lug‘atini boyitish, faollashtirish vositasi. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta‘lim berishda topishmoqlardan keng foydalaniladi.

Bolalar bilan ishlashda topishmoqlardan foydalanilgan vaqtda ularning tarbiyaviy va pedagogik qiymatini hisobga olish kerak.

Topishmoq ochiq va yashirin shaklda qo‘yilgan savoldir. Topishmoq topish, vazifani hal qilish va savolga javob berish yo‘lini topish, ya‘ni qandaydir fikrlash operatsiyasini bajarish: analiz, sintez, taqqoslash, xulosa chiqarish demakdir. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar topishmoqlar javobini topishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bunga aqli zaif bolalarda tafakkur operatsiyalaridan analiz, sintez, taqqoslash, xulosa chiqarish, umumlashtirish jarayonlarining yetarli darajada shakllanmaganligi sabab bo‘ladi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarda topishmoqlarni topishga o‘rgatish jarayonida kuzatish usulidan foydalanilsa, yaxshi natijalarga erishish mumkin. Kuzatish murakkab bilish faoliyati bo‘lib, unda idrok tafakkur va nutq ishtirok etadi, barqaror diqqat talab etiladi.

Bolalar qushlarni, hasharotlarni kuzatib, tarbiyachining yordamida

qush va hasharotlar o'z inlarini qo'lsiz va asbobsiz quradilar, degan xulosaga keladilar. «Qo'li yo'q, lekin ko'ra oladi» (qushcha), degan topishmoqni topishga yordam beradi.

Bolalar umumlashgan xulosa chiqarishlari uchun kuzatishlarda ma'lum bir tizim bo'lishi kerak. Masalan, «Qishi bilan yotib, bahorda ariqqa yugurib qoldi». Topishmoqni topish uchun bolalar iliq bahorgi kunlar boshlanishi bilan qorlarning eriy boshlashi haqida tasavvurga ega bo'lishlari kerak yoki «Yozda yashil rangda, kuzda sariq rangda» topishmog'ini topishga bolalarning bahorda, yozda daraxtlarni kuzatishlariga yordam beradi. Kuzatish vaqtida o'z taassurotlarni aniq va obrazli so'z bilan ifodalay olishlari juda muhimdir. Sayr va ekskursiyalarda pedagog bolalardan: «Bugun quyosh qanday? Gulzor nimaga o'xshaydi?»— deb so'raydi. Taqqoslash qanchalik mustaqillik kasb etgan bo'lsa, bolalar topishmoqning ma'nosini shunchalik oson payqab oladilar. Agar bolalar buyumlarning belgilarini, so'z va tushunchalarning ma'nosini bilmasalar, topishmoqni topa olmaydilar. Ba'zan bolalar topishmoqni topolmay, defektolog aytib berishni so'raydilar. Defektolog topishmoqni bolalarga tushuntirib beradi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar bilan birga topishmoqni javobini topadilar. Bolalarni topishmoqni tushunib olishga o'rgatish uchun defektolog har gal topishmoqni bola qaysi yo'l bilan topganini aniqlashi kerak. Buning uchun bolaga: «Sen qanday topding? Nimaga shunday qaror qilding?» kabi savollar berishi mumkin. Bunday savollar bolani isbotlash, muhokama qilish vazifani hal qilish jarayonini tushuntirib berishga o'rgatadi. Topishmoq hayvon, narsa va boshqa narsalar qisqa tasvirining namunasi bo'lganligi uchun defektolog bolaga o'z fikrini qisqa qilib ifodalashni o'rgatish vaqtida, o'yinchoqlar, suratlar va buyumlarning qisqa tasvirlarini tuzish paytida topishmoqdan foydalanishi lozim. Didaktik o'yinlarda, suhbatlarda, suratlarni ko'zdan kechirishda topishmoqdan qisqa tasvirlash namunasi sifatida foydalaniladi. Masalan: sabzavotlarni ko'rish va suhbatdan keyin (Bu nima? Rangi, shakli, mazasi qanaqa? Uni qanday yeyiladi?) qisqa badiiy namunasi berib, topishmoq to'qish va keyin sabzavotlarning ustini berkitib, bolalarga ularni hamma topa oladigan qilib tasvirlashni buyurish lozim. Bu ishlar katta guruhlarda olib boriladi. Buning uchun o'tilgan mavzu barcha bolalar uchun tanlangan topishmoqlar o'tilgan mavzuga mos bo'lishi kerak. Bolalarning topishmoqlarni topishlariga erishish uchun bir mashg'ulotning o'zida turli sohalardan olingan topishmoqlar berilmaydi.

Masalan, «Uy hayvonlari» mavzusi o'tilsa, faqat shu mavzuga oid topishmoqlar beriladi. Topishmoqlar tanlashda aqli zaif bolalarning aqliy imkoniyatlarini hisobga olish muhimdir.

Pedagogik ishda topishmoqlardan bolalarning fikrlash faoliyatini faollashtirish nutqini o'stirish, ularda qiziqish uyg'otish va kuzatuvchanlikni kuchaytirish usuli sifatida keng foydalaniladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Maxsus bolalar bog'chasida lug'at ishi bo'yicha qanday vazifalar hal etiladi?

2. Maxsus bolalar bog'chasida lug'at ishining qanday usullaridan foydalaniladi?

3. Maxsus bolalar bog'chasida lug'at ishini olib borishda suratlar bilan ishlash haqida aytib bering.

4. Aqli zaif bolalarning so'z boyligini oshirishda didaktik o'yinlarning ahamiyatini ochib bering.

5. Aqli zaif bolalar lug'atini faollashtirishda topishmoqlardan qanday foydalaniladi?

1.4. Maxsus bolalar bog'chasida bolalar nutqini grammatik jihatdan to'g'ri o'stirish metodikasi

Grammatika obyektiv borliqdagi narsa va hodisalarni ifodalamaydi, balki narsa hamda hodisalarning ifodasi bo'lgan so'zlar orasida nutq jarayonida vujudga keladigan umumiy munosabatlarni, bir so'z bilan ikkinchi so'zning bog'lanishini ifodalaydi.

Bolalar tilning grammatik tuzilishini kattalarga taqlid qilish asosida asta-sekin o'zlashtirib boradilar. Grammatika ikki qismdan – morfologiya va sintaksisdan iborat. Morfologiya so'zlarning tuzilishi va o'zgarishini tekshiradi. Gap, uning grammatik xususiyatlari, so'zlarning o'zaro bog'lanish yo'llari esa sintaksisda o'rganiladi. Sintaksisning asosiy o'rganish objekti so'z birikmasi va gapdir.

Me'yorda rivojlanayotgan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar so'z tarkibining bir qismini o'zlashtirib olganlaridan so'ng kattalarning nutqiga taqlid qilib gapira boshlaydilar va shu yo'l bilan tilning grammatik tuzilishini o'zlashtira boradilar.

Bolalar kattalardan faqat ayrim so'zlarnigina emas, balki so'zlari ma'lum tartibda joylashgan gaplarni ham o'rganadilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola 3 yoshga to'lganda ona tilining grammatik sistemasini tushuna boshlaydi, uni takomillashtira borib, 8 yoshga kirganda ona tilini ancha yaxshi o'zlashtirib oladi.

Bu davrda bola ona tilining murakkab grammatikasini, hatto tildagi juda nozik sintaksis va morfologik qoidalarni o'zlashtirib oladi. Bundan tashqari, ona tilida juda kam uchraydigan ayrim xususiyatlarini o'rganib oladi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarda esa nutqni asosi bo'lishi grammatik tomonini tekshirish natijalarining tahlili, ularda tilning leksik-grammatik tuzilishining yetarli shakllanganligini ko'rsatadi. Ular amalda tilning grammatik qoidalarini buzgan holda qo'llaydilar va nutqda xuddi shunday ifodalaydilar. Aqli zaif bolalarda 5 yoshda so'zlardan gap tuzish jarayoni zaifligi yoki yetarli shakllanmaganligi kuzatildi. Tekshirishdan olingan natijalar aqli zaif bolalar 2–3 so'zdan iborat gap tuzish imkoniga ega ekanligini ko'rsatdi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar gapni grammatik jihatdan to'g'ri tuzishda qiyinchiliklarga duch keldilar. Noto'g'ri tuzilgan gaplar orasida tugallanmagan, grammatik jihatdan shakllanmagan, ma'nosiz, so'zlarning o'rnini almashtirish kabi kamchiliklar kuzatiladi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar nutqida ko'plikni anglatadigan so'zlarni noto'g'ri qo'llash hollari uchrab turadi. Masalan, «Bolalar o'ynashyaptilar» o'rniga «Bola o'ynayapti», «Qo'llarim muzladi» o'rniga «Qo'lim muzladi» deb noto'g'ri gapiradilar.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar o'zbek tilining grammatik tuzilishini to'g'ri o'zlashtirishlarida so'zga boy, har xil grammatik formalarni ishlatib, ravon so'zlaydigan pedagog nutqi muhim ahamiyatga ega. Defektolog maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarga o'zbek tilining grammatik qurilishini o'rgatish bilan birga ular nutqidagi grammatik xatolarning oldini olish kerak.

Grammatikani fan tariqasida o'rganish keyinroq maktabda amalga oshiriladi. Maktabda bolalar ona tilining qonun-qoidalarini o'rganadilar va shu asosda, yozma nutqni o'zlashtirib boradilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning nutqini grammatik jihatdan to'g'ri tarkib toptirish uchun quyidagi vazifalar qo'yiladi:

1. Bolalarning og'zaki nutqidagi grammatik xatolarni tuzatib borish.
2. Bola nutqini sintaksis jihatdan takomillashtirib borish, bolani so'z birikmalari bilan tanishtirish, unga yoyiq va murakkab gaplar tuzishni o'rgatish.
3. Morfologik tartibdagi grammatik xatolarning oldini olish, bolalarga kichik guruhdan boshlab qiyin morfologik kategoriyalarni ishlatishni mashq qildirish.

Pedagogik nutqni grammatik jihatdan to'g'ri tarkib toptirish ishining mazmunini aniq bilishi ayniqsa, maxsus o'rgatish usullaridan to'g'ri foydalana olishi zarur.

Nutqni grammatik jihatdan o'zlashtirishda uchraydigan qiyinchiliklar

Bola to'g'ri gapirishga o'rganish uchun kattalardan taqlid qilishga arziydigan va namuna bo'la oladigan nutqni eshitishi lozim. Har bir grammatik forma bola uchun umumlashtirilgan ma'lum munosabatni mustaqil ifoda etuvchi signal bo'lib xizmat qiladi. Lekin o'zbek tilida turli-tuman formalar mavjuddir. Masalan, bolalar otlarning kelishiklar bilan turlanishini bilmaydilar.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning og'zaki nutqlarida kelishik qo'shimchalaridan foydalanishni tekshirish natijalari ular har doim ham o'z nutqlarida kelishik qo'shimchalaridan to'g'ri foydalana olmasliklarini ko'rsatdi. Chunki so'zlarni kelishikda turlay ololmaydilar. Natijada bunday bolalar suhbatga tortilganda nutqida ko'pincha bosh kelishikni qo'llashadi. Jo'nalish kelishigining qo'shimchasini o'rin-payt kelishigi qo'shimchasi bilan almashtirishadi. Nutqda so'zlarni bir-biriga bog'lashda qo'shimchalardan gapning asosiy elementi sifatida foydalana olmaydilar. Ular faqat so'zlarnigina talaffuz qildilar, natijada qo'shimchalar o'zgarishi bilan gapning mazmuni ham o'zgarishini bilmaydilar. Shuning uchun ham kattalar ularning kelishik qo'shimchalarini qanday ishlatishlarini kuzatib, yo'l qo'ygan xatolarini tuzatib borishlari kerak.

Bolaning faol lug'ati boyib, munosabat doirasi kengayishi bilan u yoyiq gaplardan foydalana boshlagandan so'ng, nutqida grammatik xatolarning soni ancha ko'payadi. Chunki bola yangi o'zlashtirgan so'zlarini hamma vaqt ham yangi grammatik formada eslab qola olmaydi, yoyiq gapdan foydalangan vaqtda uning mazmuni va formasini tekshirib ulgurolmaydi. Aqli zaif bolalar tuzgan gaplarda so'zlar tarkibining buzilganligi, muayyan so'zlar bilan qo'shimchalarning bir-biriga mos emasligi kabi kamchiliklar kuzatiladi. Gap tuzishdagi xatolar asosan, ularning leksik imkoniyatlarining chegaralanganligi bilan belgilanadi. Aqli zaif bolalar so'z boyligining chegaralanganligi asosan ularning vazifani bajara olmaslik, so'zlarni noto'g'ri tanlash va so'zlar ma'nosini hisobga olmay gap tuzishlarida o'z aksini topadi. Shuning uchun ham

bolalarga ona tilini o'zlashtirishda umumiy nutq madaniyatini tarkib toptirishda yordam beradigan, grammatik formalarni o'rgatadigan maxsus mashqlar o'tkazish yaxshi natija beradi. Buning uchun bu ish mustaqil bo'lim qilib ajratilib, o'zining mazmuniga ega bo'lishi, muayyan maqsadni ko'zlagan holda sistemali ravishda o'tkazilishi lozim. Bu vaqtda bolalarning e'tiborini konkret grammatik formalarni o'zlashtirishga jalb qilish lozim.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar ko'proq quyidagi grammatik formalarda qiynaladilar:

1. Bolalar ko'pincha otlarni kelishiklarda noto'g'ri turlaydilar. Ular so'zlaganda ko'pincha shunday xatoliklarni uchratish mumkin: Men xolamnikida bordim, bog'chada boraman, bog'chaga o'yinchoq ko'p, manga ber, mani kitobim, men bog'cha bordim.

2. Otlarning sonlar bilan turlanishida, ayniqsa, ko'plik qo'shimchasini noto'g'ri ishlatadilar: bolalar uy keldi, kapalakla uchvotdi, gul ochildi va boshqalar.

3. Bolalar fe'llarni ishlatishda ham xatoliklarga yo'l qo'yadilar, ayrim fe'llarni qisqartirib talaffuz etadilar. Olib kel, olib bor, olib tush yoki olib keldim, olib bordim, olib tushdim o'rniga obke, obor, obtush deyдилar yoki «Men bog'chaga bormadim» deyish o'rniga «Man bochaga bor yo'q» deyдилar.

4. Ba'zan fe'llarning zamon bilan turlanishida ham xatoliklarda yo'l qo'yadilar. «Men kecha xolamnikiga bordim» deyish o'rniga «Men ertaga xolamnikiga bordim».

Maktabgacha tarbiya yoshidagi aqli zaif bolalar nutqidagi grammatik xatolar:

1) bolalar ona tilining morfologik sistemasini hali yaxshi o'zlashtirmaganliklaridan;

2) kattalar nutqidagi nuqsonlar ta'siridan;

3) pedagogik ishning yaxshi yo'lga qo'yilmaganligidan, ya'ni kattalarning bolalar nutqidagi xatolarga e'tibor berib, ularni tuzatib bormasliklaridan, ba'zi ular nutqidagi nuqsonlarga taqlid qilishlaridan;

4) bola nutqining buzilishi sheva ta'siridan kelib chiqadi. Masalan, «koptok-koptov», «choynak-choynay», «soch-choch», «soat-sog'at».

Pedagog doimo mashg'ulotlar davomida va mashg'ulotdan tashqari vaqtlarda bolalar nutqini nazorat qilib borishi, kun tartibining barcha vaqtlarida aqli zaif bolalar nutqini o'rganishi va ular nutqidagi nuqsonlarni tuzatib borishi lozim.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar nutqining grammatik tuzilishi ustida ishlash jarayonida ularning yosh xususiyatlari va o'zlashtirish imkoniyatlarini hisobga olgan holda belgilanadi.

Aqli zaif bolalar nutqining grammatik tuzilishi quyidagi sabablarga ko'ra turlicha bo'ladi:

1. Bolaning umumiy psixologik va jismoniy o'sish qonuniyatlari. (Aqli zaif bolalarning bosh miyasining organik jarohatlanishi natijasida bilish faoliyati, ya'ni psixik jarayonlari turg'un buziladi. Bu bolaning jismoniy rivojlanishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin.)

2. Artikulatsion nutq apparatining ahvoli, fonematik eshituvi so'z boyligining holati. (Aqli zaif bolalar nutq organlarida nuqsonlar bo'lishi, nutq organlari harakatining sustligi, fonematik eshitishning yaxshi rivojlanmaganligi, so'z boyligining kambag'alligi kuzatiladi.)

3. Grammatik kategoriyalarni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar.

4. Tevarak-atrofdagi kattalar nutqining grammatik jihatdan qurilish ahvoriga, pedagogik nazoratga bog'liq.

Grammatik jihatdan to'g'ri nutqqa o'rgatish. Nutqni grammatik jihatdan to'g'ri tarkib toptirishning asosiy vositalaridan biri bolalarga maxsus mashg'ulotlar tashkil qilishdir. Har bir tashkil qilingan frontal va individual mashg'ulotlarda aqli zaif bolalar nutqidagi nuqsonlarni tuzatib borish imkoni bo'ladi. Aqli zaif bolalar nutqidagi grammatik xatolarni bartaraf etish bo'yicha olib boriladigan mashg'ulotlarda bolalar diqqatini kerakli grammatik formaga qaratadi. So'z, uning o'zgarishi, so'zlarning bir-biriga bog'lanishi yoki jumlar tuzish aqli zaif bolalar bilish faoliyatining imkoniyatini ham oshiradi. Bolalar defektolog yordamida nutqning grammatik tuzilishini o'zlashtirib beradilar. Mashg'ulotda bolalar diqqati jamlanadi, pedagogning hamma tushuntirish va ko'rsatmalarini eshitadilar, o'rtoqlarining nutqlarini kuzatadilar. Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalaridagi mashg'ulotlarga qo'yiladigan didaktik talablardan biri uning tuzatish, tarbiyalashga yo'nalganligidir. Shuning uchun maxsus bolalar bog'chasida mashg'ulotlar jarayonida aqli zaif bolalardagi aqliy qobiliyatlar, nutqdagi nuqsonlarni korreksiyalash uchun imkoniyatlar yaratiladi. Aqli zaif bolalar har bir mashg'ulot mazmunini o'zlashtirib, nutqidagi grammatik kamchiliklarni bartaraf etib boradilar. Bu toifadagi bolalar nutqidagi grammatik xatolarni pedagog tomonidan tuzatib boriladi.

Har bir mashg'ulotda aqli zaif bolalar bilan defektolog quyidagi vazifalarni hal qiladi:

1. Aqli zaif bolalar taqlidchan bo'ladilar, shuning uchun grammatik jihatdan to'g'ri nutqni eshitishlari lozim.

Agar kattalar nutqida nuqsonlar bo'lsa, bolalar ham xuddi shu nutqqa taqlid qiladilar. Bola bog'chada o'zbek adabiy tilining grammatik normalariga javob beradigan nutqni eshitish muhimdir. Bola nutqi o'sishiga pedagogning nutqi ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun pedagog o'zining nutq madaniyati ustida doimo ishlashi va pedagogik mahoratini oshirib borishi zarur.

2. Hamisha bolalar nutqining grammatik jihatdan to'g'ri o'sishiga e'tibor berish va nuqsonlarni tuzatib borishi zarur.

Bu esa bolaning to'g'ri grammatik formalarni o'zlashtirib olishda muhim, shu bilan birga nuqsonlarini tuzatib borish bolalarning qanday qilganda to'g'ri gapirish mumkinligini tushunishlariga imkon beradi.

Bizga ma'lumki, maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar juda katta qiyinchilik bilan va faqat defektologning yordamidagina o'zlashtirgan bilimlarini o'xshash sharoitga ko'chirishni amalga oshirishlari mumkin. Agar defektolog bu bolalarni doimo nutqidagi grammatik xatolarni ko'rsatib, uni tuzatib borib, ahamiyatini tushunarli qilib yetkazsagina, bolalar ma'lum muvaffaqiyatlarga erishadilar.

Aqli zaif bolalarning o'ziga xos xususiyati shuki, ular kam harakat, ruhiy jarayonlari inert holatda shu sababli ular «bir joyda to'xtab qolishga», tafakkur va harakatlarida turg'unlikka moyil bo'ladilar. Masalan, aqli zaif bolalar ko'plik qo'shimchasini o'zlashtirib olgandan keyin qo'shimchadan o'z nutqlarida noo'rin foydalanadilar. Shuning uchun defektolog doimo bolalar nutqini nazorat qilib turishi, ko'p marta takrorlash va eslatib turishni talab etiladi.

3. Agar biron-bir grammatik xato guruhdagi bolalarning nutqiga keng tarqalgan bo'lsa, maxsus didaktik o'yin yoki mashqlar o'tkazish kerak.

Agar aniqlangan nuqsonlar individual xarakterga ega bo'lsa, defektolog uning sababini aniqlashi kerak. Nuqsonlarni tuzatishga otanalar ham jalb qilinadi. Kun tartibining barcha vaqtlarida bolalar nutqini kuzatadi, diqqatini nuqsonlarni tuzatishga qaratadi. Agar nuqsonlar tipik xususiyatga ega bo'lsa, ularni tuzatish bo'yicha maxsus mashg'ulotlar o'tkazish yaxshi natija beradi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Aqli zaif bolalar nutqini grammatik jihatdan o'stirishda qanday vazifalar ustida ish olib boriladi?

2. *Aqli zaif bolalar nutqni grammatik jihatdan o'zlashtirishda qanday qiyinchiliklarga uchraydilar?*

3. *Maktabgacha tarbiya yoshidagi aqli zaif bolalarda grammatik xatolar nima sababdan kelib chiqadi?*

4. *Aqli zaif bolalarni grammatik jihatdan to'g'ri nutqqa o'rgatish bo'yicha olib boriladigan ishlar tizimini aytib bering.*

1.5. Maxsus bolalar bog'chasida bolalarni so'zlashuv nutqiga va gapirib berishga o'rgatish

Bolalar bog'chasining tarbiyachilari hal qilishi lozim bo'lgan eng muhim vazifalardan biri maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarda ravon nutqni tarkib toptirishdir.

Ravon nutq, tinglovchilar uchun tushunarli bo'lgan mazmunli va mantiqiy nutqdir. Nutqning mazmundorligi bola hayotining mazmundorligiga bog'liqdir. Qiziqarli kuzatishlar, taassurotlar, kechinmalar va fikrlarning boyligi bola nutqini boyitadi.

Aniq fikrlash mahsuli bo'lgan tushunarli nutqqa yetarlicha to'liq va mantiqiy so'zlash bilan erishiladi. Bola nutqining mazmundor va tushunarli bo'lishi ustida ishlash – bu ayni vaqtda bola tafakkurini tarkib toptirish va bilim doirasini kengaytirish ustida ishlash hamdir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqiy munosabatda bo'lishi ikki shaklda amalga oshiriladi: dialog-so'zlashish, ya'ni javob almashish (savollarga javob berish) va monolog – hikoya, ya'ni tinglovchilarga ma'lum darajada kengroq ma'lumot berish.

Dasturning so'zlashuv nutqiga va gapirib berishga o'rgatish sohasidagi talabi asosan bolalarni savol-javob, qisqa ma'lumotlar berish, kengaytirib gapirib berish, ya'ni so'zlashuv (dialog) va monolog tili kabi og'zaki nutqning har xil kerakli shakllaridan foydalanishga o'rgatishdir.

Hozirgi paytda so'zlashuv tilini tarkib toptirish vazifasi kichik guruhdan boshlab qo'yilmoqda. Dastur defektologlar oldiga bolalarni har xil shakldagi, nutqiy munosabatga: kattalar va bolalar bilan so'zlashish va ular bilan so'zlashishga jalb qilish vazifasini qo'yadi.

O'rta guruhda bolalarni butun guruh uchun berilgan savollarga bitta-bittadan javob berishga, jamoa bo'lib so'zlashishga, suhbatda qatnashishga, o'rtoqlarining javobini qunt bilan tinglash va o'zi ham savol berishga o'rgatiladi.

Katta guruhlarda so'zlashuv (dialog) tilini tarkib toptirish vazifalari

yanada murakkablashadi. Bolalar savollarga qisqa va kengroq javob berishga, shoshilmay atrofdegilarga tushunarli qilib, keragicha baland ovoz bilan o'z fikrini bayon etishga o'rgatiladi. Bolalarda bir-birining javobini e'tibor bilan tinglash, o'zaro to'ldirish va tuzatish kabi qobiliyatlar tarbiyalanadi.

Shunday qilib, maktabgacha yosh davrida bolalar nutqiy rivojlantirishning katta yo'lini bosib o'tadilar va atrofdegilar bilan munosabatda bo'lishni o'rganadilar. Ular kichik guruhdagi yakka-yakka so'zlashishdan tashkiliy jamoa muomalaga bir so'zli va umumiy javoblardan atrofdegilarga tushunarli bo'lgan qisqa va yoyiq shaklda mazmunli javob berishga o'tadilar.

Ushbu vazifalarni hal etishda boladan mantiqiy tafakkurlash jarayonlari – analiz, sintez, umumlashtirish, taqqoslashning yetarlicha yuqori darajada bo'lishini talab qiladi.

Aqli zaif bolalar uchun aqliy yetishmovchilik xarakterlidir, atrof-muhitdagi narsalar va voqealar o'rtasidagi aloqa va bog'liqlikni belgilay olmaslikka analiz va sintez qilishga qobiliyat yo'qligida ifodalanadi. Aqli zaif bolaning tafakkuri yaqqol-obrazli situatsion xarakterda bo'ladi va o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu o'z navbatida bola nutqni qanday egallashiga bog'liq holda rivojlanadi. Aqli zaif bolalarni so'zlashuv nutqiga o'rgatishga bir tomondan, ularning nutqini rivojlanish xususiyatlariga va qiyinchiliklarni hisobga olishga, ikkinchi tomondan bolalarning mavjud imkoniyatlarini nazarda tutish muhimdir.

Maxsus bolalar bog'chasi tarbiyalanuvchilari tarkibi turlichadir, shu sababli har bir bolaning mavjud imkoniyatlari va qiyinchiliklari ham o'ziga xosdir.

Pedagog aqli zaif bola nutqiga ta'sir ko'rsatishning xilma-xil yo'llaridan foydalanadi. Yuqorida vazifalarni amalga oshirishda hamma yosh guruhlarida bolalarning kundalik hayotidagi so'zlashuv nutqiga rahbarlik qilish asosiy hal qiluvchi vosita hisoblanadi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar so'zlashishni o'yin vaqtlarida, kun tartibidagi vazifalarni hal qilish jarayonida, o'yinchoqlarni tabiat burchagidagi jonivorlarni ko'rish vaqtida o'rganadilar. Pedagog bola, tezda tushunib yetadigan va tez ma'qullaydigan so'zlashish mavzusini oldindan tayyorlab qo'yishi kerak («Bu mashinani senga kim olib berdi?», «Sening qanday o'yinchoqlaring bor?» va hokazo). Katta guruh bolalariga o'z oilasi, uydagi o'yinlari, sevgan kitoblari va hokazolarni esga olishni taklif etish mumkin. Kun mobaynida pedagog har bir bola bilan yakka-

yakka so‘zlashishga ahamiyat berishi zarur, buning uchun bolalarning bog‘chaga kelish, yuvinish, kiyinish, sayr qilish vaqtlaridan foydalanish mumkin. Bolalar bilan ovqatlanish vaqtida ham gaplashish mumkin. Pedagog bolalarga umumiy savollar bilan murojaat qiladi: Ovqat mazalimi? Sovib qolmayaptimi? Bu ovqatning nomi nima? va hokazo. Pedagog ularni ovqat vaqtida sekin, tartibli so‘zlashishga o‘rgatadi, og‘zida ovqat bilan hech qachon so‘zlamaslikni uqtiradi.

Maxsus tashkil etilgan rejali so‘zlashuvlar yakka-yakka va kollektiv bo‘lishi mumkin. Kollektiv so‘zlashuvlar kichkina va o‘rta guruhlarda katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Ular bolalarni bir-biriga yaqinlashtiradi, ularning xulq-atvorini shakllantiradi.

Suratlarni, bolalar chizgan rasmlarni birgalikda ko‘rish aloqa vositasi nutqni o‘stirish usullaridan biridir.

So‘zlashuv nutqning o‘sishida «Oila», «Bog‘cha», «Do‘konda», keyinroq «Maktab» kabi rolli o‘yinlar katta ahamiyatga ega. Katta guruhlarda katta yoshdagi kishilar bilan muomalada bo‘lish, jamoat joylarida so‘zlashish odobi qoidalariga amal qilish malakasiga ko‘p e‘tibor beriladi.

So‘zlashuv nutqini tarkib toptirish mashg‘ulotlari ham olib boriladi.

Bunda suhbatlar, didaktik o‘yinlar, suratlar bilan ishlash katta rol o‘ynaydi.

Suhbatlarni tashkil qilish. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ta‘lim tarbiyaviy ish olib borishda suhbat muhim ahamiyatga ega. Suhbat – bu defektologning savol-javob uslubidirki, bunda u bolalarni bilimlarni o‘zlashtirganliklarini aniqlaydi va amaliy tajribalariga tayangan holda maxsus tanlangan savollar va ularga beriladigan javoblar yo‘li bilan bolalarni qo‘yilgan ta‘lim-tarbiyaviy va tuzatish masalalarini hal qilishga olib keladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish narsa va hodisalarni bevosita kuzatish, ko‘rish, eshitish, sezish, hid bilish imkoniyatini berish orqali amalga oshiriladi. Kuzatish jarayoni bilan birga boradigan nutq hissiy tajribani tushunib olishga yordam beradi. Kuzatishdan olayotgan taassurotni pedagog aniq so‘zlar bilan tushuntirish orqali to‘ldirib boradi. Bu kuzatilayotgan obyekt to‘g‘risida to‘laroq tasavvurni shakllantiradi, bolalarning lug‘atini boyitadi, faol nutqi o‘sadi. Kuzatish va ekskursiyalar jarayonlarida boyib boradigan sezgi, idrok tasavvurlarni aniqlash, chuqurlashtirish, mustahkamlash va sistemalashtirish zarur. Bu bolalarda bilimlarni axloqiy tasavvur va hislarni,

tevarak-atrofga nisbatan ongli munosabatni tarkib toptirish jarayonida katta ahamiyatga ega. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirishda kuzatishlar, ekskursiyalar o'tkazish, surat va diafilmlarni ko'rsatishni, pedagogning suhbat, so'zlab berishi va didaktik o'yin bilan qo'shib olib borish kerak. Masalan, katta guruh bolalarini pochталon mehnati bilan tanishtirish uchun yaqin pochta bo'limiga ekskursiya uyushtirish, pochталon bilan uchrashuv tashkil qilish, so'ngra bolalar bilan bu haqda suhbat o'tkazish kerak. Suhbatning mavzusi mazmuni bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish bo'yicha dastur materiali bilan belgilanadi.

Katta guruh bolalarini ona shahar bilan tanishtirishda defektolog uning ko'chalari, maydonlari va ko'zga ko'ringan namoyandalarning haykallari va boshqa joylarga ekskursiyalar uyushtiradi. Ona shahar haqida hikoyalar, she'rlar beradi, ularni so'zlab beradi va suhbat o'tkazadi.

Suhbat orqali pedagog bolalarning oilada, turli faoliyat jarayonida va tarbiyachining rahbarligida o'tkazilgan kuzatishlar vaqtida egallagan tajribalari, ya'ni kishilar hayoti, tabiat haqidagi tasavvurlari va bilimlarini maqsadga qarata aniqlaydi, mustahkamlaydi va tizimga soladi. Pedagog bolalar bilan ota-onalarining mehnati, ona shahar haqida suhbatlashish orqali ularda tevarak-atrofga nisbatan to'g'ri munosabatni, ya'ni ota-onalar mehnatiga hurmatni, qariyalar va o'zidan kichiklarga g'amxo'rlikni, onalarga, tug'ilgan joylariga nisbatan muhabbat hislarini uyg'otadi va hokazo.

Suhbatning savol-javob xarakteri bolalarda so'zlashuv nutqi malakalarini tarkib toptirishga yordam beradi. Ularni o'z fikrini sodda va tushunarli bayon etishga, so'zlashish vaqtida o'zini to'g'ri tutishga o'rgatadi.

Suhbat o'qitishning savol-javob shaklidirki, bunda pedagog bolalarga tayyor bilimlarni bermaydi, balki ustalik bilan qo'yilgan savollar orqali bolalarning o'zlari oldin o'zlashtirgan bilimlari, kuzatishlari, shaxsiy hayotiy tajribalari asosida yangi tushunchalarga, xulosalarga olib keladi.

Suhbat deb tarbiyachining guruhdagi hamma bolalar bilan qandaydir bir mavzu yuzasidan tashkiliy so'zlashiga aytiladi.

Suhbatning mavzusi va mazmunini aniqlashda bolalarning yosh xususiyatlari, kuzatishlari, ekskursiyalar va mehnat faoliyatlari jarayonida egallagan bilimlari hisobga olinadi.

Suhbat mavzusi bolalar yoshiga mos va qiziqarli bo'lishi hamda ijtimoiy hayotimizdagi voqea va hodisalarni aks ettirishi lozim. Masalan:

«Bizning bog‘chamiz», «Bizning sevimli shahrimiz», «Mening oilam», «Biz yaqinda o‘quvchi bo‘lamiz», «O‘zbekistonning poytaxti – Toshkent», «Biz kutubxonada nimalarni ko‘rdik».

Ko‘p suhbatlar mehnat mavzusiga bog‘ishlanadi: ularda ota-onalar mehnati, pochталon mehnati, bolalar bog‘chasi xodimlarining mehnati, ishchi va quruvchilar mehnati, uning natijasi: masalan, «Ishchi, quruvchilar maktab qurdilar», bolalarga loyiq, mehnat jarayonlari: «Kiyimni qanday tikadilar», «Meva va sabzavotlarni qanday yetishtiradilar» va hokazolar haqida gap boradi.

Aqli zaif bolalar uyda va bolalar bog‘chasida har kuni duch keladigan buyumlar: «O‘yinchoqlar haqida», «Kiyim-bosh va poyabzal haqida», «Idishlar haqida», «Maktab qurollari haqida», «Yuvinish uchun kerakli narsalar haqida» suhbatlar o‘tkazish kerak. Shuningdek, «Bahorda bizning bog‘», «Qishlovchi va uchib ketuvchi qushlar», «Uy va yovvoyi hayvonlar», «O‘rmonda hayvonlar qanday qishlaydi», «Yil fasllari», «Meva va sabzavotlar» kabi mavzu o‘tkaziladigan tabiat haqida suhbatlar alohida o‘rin egallaydi.

Katta guruh bolalari bilan «Xushmuomala bo‘l», «Yaxshi o‘rtoq bo‘lib o‘s», «Kattalarni hurmat qil», «Nima yaxshi-yu, nima yomon» kabi axloq-odob mavzularida ham suhbatlar o‘tkazish mumkin.

Bolalar bilan ular kuzatgan, ko‘rgan narsalar, surat, diafilm va kinofilmlar haqida ham suhbatlashsa bo‘ladi. Aqli zaif bolalar bilan olib boriladigan suhbatlar ko‘proq uning bevosita kuzatishlari bilan bog‘langan bo‘lishi lozim. 4–5 yoshli bolalar bilan so‘zlashish juda aniq ularga yaxshi tanish bo‘lgan buyum va hodisalar haqida bo‘lishi kerak. Hamma vaqt suhbatning mazmuniga defektolog qo‘shimcha tushuntirishini talab etmaydigan bolalarga tanish bo‘lgan narsa va hodisalarni kiritish kerak.

Suhbat davomida defektolog bolalarga ular ko‘rgan, ekskursiyada tanishgan narsa va hodisalar haqida yangi bilim beradi. Masalan, bolalar qushlarni kuzatib, qarg‘a va chumchuqlarning qishlab qolishini, boshqa ko‘p qushlarning uchib ketishini biladilar.

Qo‘g‘irchoqlar bilan didaktik o‘yinlarni tashkil qilish. So‘zlashuv nutqi (dialog) bolalar bog‘chasining kichik guruhidan boshlab shakllantirib boriladi. Kichik yosh – bu dialog tarzida gapirish yoshi hisoblanadi. Shuning uchun kichik guruh pedagoglarining asosiy vazifalaridan biri – bolalarni atrofda kishilar bilan so‘zlashishga o‘rgatishdir. Bu guruhlarda bolalarning nutqiy faolligi (savollarga javob berish) asosiy

o'rinni egallagan o'yin shaklidagi mashg'ulotlar o'tkaziladi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar didaktik o'yinda o'yin qoidasiga rioya qilish orqali aniq vazifani bajarishga harakat qiladilar. O'yin vazifasini bajarish uchun boladan o'z diqqatini bir yerga to'plash, kuzatuvchanlik, esda qoldirish kabi faol aqliy faoliyat talab qilinadi. Didaktik o'yinlar asosida aqli zaif bolalarning jismoniy va psixik nuqsonlari to'g'rilab boriladi hamda bilish faoliyatlari shakllantiriladi. Didaktik o'yinlar orqali bolalar atrof-muhitni to'g'ri tushunib, anglay boshlaydi. Bolalarga beriladigan didaktik o'yinlar ularning atrof-muhitdan olgan taassurotlarini, tushunchalarini mustahkamlash va chuqur anglashga yordam beradi. Shu bilan birga yangi bilimlarni o'zlashtirish va so'z bilan ifodalash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarga defektolog qo'g'irchoqlar bilan didaktik mashg'ulotlar tashkil qilib, qo'g'irchoq bilan uncha katta bo'lmagan sahna ko'rinishini ijro etadi. O'yin vaqtida u qo'g'irchoq nomidan gapiradi, bolalarga savollar beradi, javob beradi, aytib turadi, so'zlarni takrorlashni so'raydi va hokazo.

Bolalar qo'g'irchoqqa jon-dili bilan xor bo'lib yoki bitta-bitta javob beradilar. Agar ular mashg'ulotlarda bolalar pedagogning savollariga javob berishga uyalsalar ham, o'yin sharoitida ular so'zlashishda xursandchilik bilan qatnashadilar. Qo'g'irchoqlar bilan o'ynaladigan o'yinlar «Qo'g'irchoqni cho'miltirish», «Qo'g'irchoqni choy, ovqat bilan mehmon qilish», «Qo'g'irchoqni uxlatish», «sayrga otlantirish», «Qo'g'irchoqning tug'ilgan kuni» va hokazolar juda ko'p ishlangan. Bu o'yinlarning hammasida bolalar faqat qarab o'tirmasdan so'zlashishda ishtirok etishlari muhimdir. Pedagog bolalarning so'z boyligini faollashtirishning turli usullarini qo'llaydi. Masalan, u «Bizning qo'g'irchoqimiz Dilbar anchadan beri uxlayapti, endi u turishi kerak. Qo'g'irchoqni hammamiz birgalikda uyg'otamiz», deydi. «Qo'g'irchoq Dilbar, turish vaqti bo'ldi». Bolalar bu so'zlarni takrorlaydilar. Defektolog: «Qo'g'irchoqimiz Dilbar eshitmayapti, qattiq uxlayapti». Sayyora, sen kelib baland ovoz bilan «Qo'g'irchoq Dilbar, turish vaqti bo'ldi», deb aytgin va hokazo.

Tarbiyachi bolalarning xor va yakka javoblarini ustalik bilan bir-biriga bog'lab borishi, ularga nima gapirishni aytib turishi lozim. O'yin vaqtida bolalar gapirishlari va harakat qilishlari, qo'g'irchoqni ushlab turishlari, kiyimini olib borishlari, kiyintirishlari, ovqatlantirishlari, uxlashga yotqizishlari lozim.

So'zlab berishga o'rgatish. So'zlab berish bilish, ya'ni o'z fikrini keng

va mantiqiy bog‘langan shaklda ifoda etish bolalarning atrofdagilar bilan munosabatda bo‘lishida katta ahamiyatga egadir.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar o‘z taassurotlarini tinglovchilarga bildirishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Ularning hikoyalari hamma vaqt ham tinglovchilarga tushunarli bo‘lavermaydi. Bunga sabab aqli zaif bolalarning keng monolog tarzida so‘zlashni juda bo‘sh egallaganliklaridir. Monolog tarzida gapirish deganda bir shaxsning tinglovchilarga qaratilgan keng, batafsil nutqi tushuniladi. Nutqning bu shakli so‘zlovchilardan o‘z fikrini tushunarli va izchil (mantiqiy) ifoda etish malakasini talab qiladi. Nutqning bu sifatini maktabgacha yoshdagi bolalar juda sekin egallay boshlaydilar.

Me‘yorda rivojlanayotgan bolalar ko‘pincha o‘z taassurotlarini boshqalarga hikoya qilib berishga intiladilar, ko‘rganlari haqida ma’noli, tushunarli va mantiqiy hikoya qilib berish, o‘z fikrini to‘g‘ri tuzilgan jumlar bilan ifoda etish imkonini beradigan og‘zaki nutq shaklini egallashga ehtiyoj paydo bo‘ladi. Aqli zaif bolalar ham maktabgacha yoshdan boshlab yordamchi maktabda o‘qish, aqliy jihatdan kamchiliklarini bartaraf qilish, keyinchalik esa ijtimoiy hayotga va qo‘llaridan keladigan ishlab chiqarish faoliyatiga tayyorlash uchun zarur bo‘ladigan bu murakkab so‘zlashish malakasini egallashlari zarur. Monolog tarzda gapirish me‘yorda rivojlanayotgan bolalarda 5 yoshda paydo bo‘ladi. Bu davrda bolada mantiqiy tafakkur rivojlana boshlaydi, ko‘proq so‘z boyligi yig‘iladi, u ona tilining grammatik tuzilishi asoslarini o‘zlashtiradi. 7 yoshda bolalar og‘zaki nutqning asosiy shakllarini, ya’ni dialogik tarzda so‘zlash va monologik tarzda so‘zlashni egallagan bo‘ladilar.

Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, aqli zaif bolalarda dastlabki so‘zlarning kechikib hosil bo‘lishi (dastlabki so‘zlar 3—4 va hatto 5 yoshlarda paydo bo‘ladi), so‘z birikmalarini egallash davrining sekin va qiyinchilik bilan kechishi, so‘zlardan gaplarni tuzish uzoq vaqt talab etilishi, nutqiy ijodiyotda mustaqillikning yetishmasligi, nutqiy faollik darajasining pastligi, nutqiy muloqot kambag‘alligi kuzatiladi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar bir nechta gaplarni o‘zaro birliktirib, fikrning mantiqiy izchilikda bayon qilishga, sabab va oqibatning ketma-ketlikda bildirishga, bayon qilinayotgan hodisadagi muhim xususiyatlarni ajratishga qiynaladilar. Ushbu qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun «Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni o‘qitish va tarbiyalash» dasturining «Nutq o‘stirish» bo‘limida monolog tarzda

so'zlashishga o'rgatish vazifalari belgilab berilgan. Har bir yosh guruhlarida aqli zaif bolalarni so'zlashuv nutqiga o'rgatish bo'yicha quyidagi ishlar amalga oshiriladi.

Kichik guruhda pedagog yordamida ko'rgan yoki eshitganlari haqida jummalarni grammatik jihatdan to'g'ri tuzgan holda gapirib berishga o'rgatiladi.

O'rta guruhda o'zlari ko'rgan va eshitgan narsalar haqida mavzudan chetga chiqmay, mantiqiy bog'lab so'zlab berishga, hikoya qilingan matnni eshitish va idrok qilish, matn mazmunini ketma-ketlikda aytib berishga ahamiyat beriladi.

Katta guruhda sodir bo'lgan voqea haqida unga baho bergan holda gapirib berish (3–4 ibora) bo'yicha mashqlar o'tkaziladi. Shuningdek, sujetli rasmlar seriyasi asosida (2–3 ta rasmlar) hodisani mantiqiy ketma-ketlikda bayon qilishga (4–6 ibora), buyum yoki o'yinchoqqa qarab gapirib berish, mavzu bo'yicha voqealar ketma-ketligini saqlagan holda hikoya qahramonlarining xatti-harakatlariga baho berib aytib berishga, tanish matnlarni hikoya qilishga o'rgatiladi.

Maktabga tayyorlov guruhida sodir bo'lgan voqea haqida 5–6 ta jumladan iborat bog'langan hikoya tuzish, sujetli rasmlar seriyasini mantiqiy izchillikda aytib berish, predmetli rasmlarga qarab gapirib berish, voqealar orasidagi sabab-oqibatning bog'liqligini ko'rsatish bo'yicha ishlar olib boriladi. Notanish matnni tayyorgarliksiz gapirib berishga o'rgatiladi.

Hikoya qilishga o'rgatish turlari. Maxsus bolalar bog'chasida quyidagi hikoya qilish turlaridan foydalaniladi:

1. Kuzatish yoki idrok qilish vaqtida so'zlab berish.
2. Esga tushirib gapirib berish.
3. Rasmda tasvirlangan narsa va hodisalar haqida hikoya tuzish.

Hikoya qilish biror-bir fakt yoki voqeani ravon qilib gapirib berishdir. Mazmuni bo'yicha hikoyalarni shartli ravishda ikki turga bo'lish mumkin:

a) hayotiy voqealarga asoslangan faktik hikoyalar (bularga kuzatish yoki idrok qilish vaqtidagi hikoyalar, ko'rib turgan buyum, o'yinchoqlarni tasvirlash, xotira bo'yicha hikoyalar, ya'ni ko'rilgan narsalar haqidagi hikoyalar kiradi);

b) ijodiy hikoyalar (bolalar tomonidan o'ylab tuzilgan hikoyalar) hayotiy materiallarga asoslanadi, lekin ularda bolalarning tajribasi ham ishga solinadi. Hikoyaning bunday turi maktabga tayyorlov guruhida o'tkaziladi.

Yetti yoshli aqli zaif bolalar o'z xayol kuchlari va pedagog yordami bilan uncha murakkab bo'lmagan hikoya va ertaklarni to'qiy oladilar. Bolalar ijodiy hikoyalarida ishtirok etuvchi shaxslarning yangi obrazlarini ularning harakati, qiliqlarini o'ylab topadilar.

Hikoyalar shakli bo'yicha tasviriy va sujetli bo'lishi mumkin. Tasviriy hikoya — bu biror predmet, masalan, o'yinchoq, kiyim yoki hodisaning — tug'ilgan kun, bayram va boshqalarning xarakterli belgilarini gapirib berishdir.

Sujetli hikoya — bu qandaydir bir voqeani ijodiy gapirib berishdir. Masalan, «A'zam kuchukchani qanday qilib topib oldi?», «Bo'g'irsoqni tulki qanday qilib yeb qo'ydi?» va boshqalar.

Hikoya qilishga o'rgatish usullari. Bolalarni hikoya qilishga o'rgatishda maxsus usullardan foydalaniladi. Hikoya qilishga o'rgatish usullari turli-tumandir. Ularning eng asosiylari — defektologning hikoya qilish namunasini aytib berishi, hikoyaning rejasini tuzib berishi, hikoyani qismlar bo'yicha tuzish, uning rejasini jamoa bo'lib muhokama qilish, tarbiyachining savollar berishi, aytib turishi va bolalarning hikoyalarini baholash usullaridir.

Defektolog har bir mashg'ulot uchun aniq bitta yoki ikkita usulni asosiy usul qilib tanlaydi. Masalan, hikoya qilish namunasini aytib berish, hikoyaning rejasini tuzib berish va rejani jamoa bo'lib muhokama qilishni tanlashi mumkin.

1. Defektologning hikoya qilish namunasi — bu didaktik usul bo'lib, uning yordamida pedagog bolalarni boshqalardan o'rnak olib hikoya qilishga o'rgatadi. Hikoya qilish namunasi qimmatli tarbiyaviy mazmunga ega bo'lishi, bolalarni o'z hikoyalarida yaxshi xatti-harakatlarni, do'stlik tuyg'ularini tasvirlashga undashi lozim.

Hikoya qilish namunasini berish usuli eng yengil usul bo'lib hisoblanadi, chunki bolalar defektolog surat, predmet, voqealar haqida savollarni yoki ko'rsatmalarini emas, balki tayyor hikoyasini eshitadilar. Shuning uchun hikoya namunasini berish usulidan hikoya qilib berishga o'rgatishning birinchi bosqichlarida yoki defektolog bolalar oldiga yangi vazifalar qo'yganda foydalaniladi.

Namuna to'g'ridan to'g'ri o'rgatish usuli sifatida mashg'ulot boshida qo'llaniladi (mashg'ulot oxirida namuna berish noto'g'ridir). Namuna hajmi jihatidan uncha katta bo'lmasligi, undagi jumlar qisqa, mantiqiy bayon qilingan bo'lishi kerak. Masalan, defektologning «O'yinchoq» haqida hikoya namunasi mana bunday bo'lishi mumkin:

«Mening qo‘limda koptok. Koptok katta, chiroyli, rezinadan qilingan. Koptokning bir tomoni qizil, boshqa tomoni yashil. Koptok bizga maydonchada o‘ynash uchun kerak».

O‘yinchoq haqida hikoyalarda bolalarga ular o‘yinchoqlarni qanday ehtiyot qilishlarini so‘zlab berishni taklif etish mumkin.

Defektologning hikoya qilish namunasini yaxshi hikoya qila olmaydigan bir-ikki bola takrorlashi mumkin. Bunda defektologning ravon nutqiga taqlid qilish monolog tarzidagi nutqni o‘stirishda ijobiy rol o‘ynaydi. Bu usuldan maxsus bolalar bog‘chasining kichik guruhlarida keng foydalaniladi.

Hikoyaning namunasini berishning boshqa usuli, ya’ni hikoyaning rejasini berish bilan bog‘lash yaxshiroqdir.

2. Hikoyaning rejasini berish – bu hikoya tuzishda amal qilish lozim bo‘lgan ikki-uchta asosiy savollardir. Namuna bo‘yicha ikki-uchta mashg‘ulot o‘tkazgach (masalan, o‘yinchoqlarni tasvirlash), hikoyaning rejasini berish – hikoya qilishga o‘rgatishning mustaqil, asosiy usuli bo‘lib qoladi. Defektolog mashg‘ulotgacha rejaning asosiy va qo‘shimcha savollarini tayyorlaydi. Chunki bir mashg‘ulotda reja savollarining o‘zgarib turishi bolalarni faollashtirishda, hikoyani turli-tuman qiladi. Masalan, maktabga tayyorlov guruh bolalari bilan ular yashaydigan ko‘chalarini tasvirlash mashg‘ulotida quyidagicha rejani tavsiya qilish mumkin (bu savollar bittadan berilmay, birdaniga beriladi):

1. Sening ko‘changning nomi nima?
2. Sening ko‘changda qanday binolar bor?
3. Sening ko‘changdan qanday transportlar o‘tadi?

Uch-to‘rt bola yuqoridagi reja savollari bo‘yicha hikoya qilgach, quyidagi yangi savollarni berish mumkin:

1. Sening ko‘changning nomi nima? 2. Sening ko‘changda qanday daraxtlar o‘sadi? 3. Nima uchun sening ko‘chang toza va chiroyli?

Agar katta guruhdagi bola rejadan chetga chiqsa, defektolog uning hikoyasini bo‘lmaydi. Lekin sekin-asta unga hikoyasining to‘liq emasligi yoki mantiqiy emasligini aytib, bolaning javobini to‘ldirishga guruhni jalb qiladi («Anvar hammasini so‘zladimi? Yana nimalarni hikoya qilish mumkin?»).

Maktabga tayyorlov guruhida dastur yanada yuqoriroq talablarni qo‘yadi. Bolalarni rejadagi savollarga quloq solishga, unga rioya qilishga o‘rgatiladi (ayniqsa suratga qarab hikoya qilishga va tajriba asosidagi hikoya tuzish).

Bu guruhda bolalar o'rtog'larining hikoyalarini nazorat qilishga ko'proq jalb etiladi (hozir nima haqida gapirish kerak? Hammaga tushunarli bo'lishi uchun hikoyani nimadan boshlash yaxshiroq?»).

Reja tuzib berish hikoyaning namunasini berish usuliga qaraganda – eng qiyin usul bo'lib, undan bolalarni hikoya qilishga o'rgatishda keng foydalaniladi.

3. Rejani jamoa bo'lib muhokama qilish — bu usul bolalarni ijodiy hikoya qilishga o'rgatishning birinchi bosqichlarida ko'proq qo'llaniladi (defektolog tomonidan taklif etilgan mavzu bo'yicha, suratga qarab hikoya tuzishda foydalaniladi).

Pedagog taklif etgan mavzu bo'yicha hikoyalar tuzish hikoya qilishning qiyin turidir, hikoyalar turli-tuman bo'lishi uchun defektolog bu usuldan foydalanishi mumkin. Defektolog bolalarga mavzu va reja beradi.

Mavzu: «Bog'da»

1. Bog'da qanday mevali daraxtlar o'sadi?
2. Mevalar haqida gapirib ber.
3. Mevalar qachon pishadi?

So'ngra pedagog «Mevalar haqida gapirib ber» degan savolga bir necha bolalarni javob berishga jalb qiladi. Bu mevalarni o'zlaricha tasvirlashga, mevalar qanday bo'lishini eslashga undaydi. Bolalarning joyida turib bergan javoblari hikoya bo'lmaydi, u bir necha yoki bitta jumladir. Maqsad hikoyalarning turli-tuman bo'lishi mumkinligini ko'rsatishdir.

Tarbiyachi reja tuzayotganda, jamoa bo'lib muhokama qilish uchun eng qiyin savollarni oldindan aniqlashi lozim.

4. Qismlar bo'yicha hikoya tuzish.

Odatda, bu usul mazmuni qismlarga oson bo'linadigan suratlar bilan ishlashda foydalaniladi. Suratlar bilan ishlashda pedagog oldindan uni shartli ravishda qismlarga bo'ladi va bola biror qism haqida so'zlab berishi lozim. Masalan, «Mushuk bolalari bilan» surati bo'yicha bola faqat bitta mushukcha haqida (qanday mushukcha, u nima qilayotganligi va boshqalar haqida) so'zlab berishi lozim.

Umumiy jamoa tajriba asosida hikoya qilishda defektolog oldindan mavzuni juda mayda qismlarga bo'ladi. Masalan: «Bizning baliq» mavzusidagi tasviriy hikoyani tuzishda pedagog bolalarni baliqcha haqida hamma narsani birdan so'zlamasdan, hammasini esga olish uchun tartib bilan so'zlaymiz» deb ogohlantiradi. So'ngra har bir qismga reja beradi:

«hozir, bolalar, eslang: baliqning usti nima bilan qoplangan? Uning tumshug‘i qanday? U suvda qanday suzadi?»

Bu reja bo‘yicha bolalarning ikkita-uchta hikoyalaridan keyin boshqa qismga o‘tiladi: «Bizda baliq qayerda yashaydi, uning akvariumida nima bor, u nima uchun kerak aytib bering». Bolalarning javobidan keyin hikoyaning uchinchi qismiga o‘tiladi. «Aytgingchi, biz baliqni nima bilan boqdik, kim uni parvarish qildi, qanday parvarish qildi?» va hikoyaning oxirida bolalardan «Biz o‘z balig‘imizni kimga sovg‘a qildik, o‘rta guruh bolalari bizga nima dedilar?» deb so‘rash mumkin.

Jamoa bo‘lib tuzish uchun «Bolalar bog‘chasida yangi yil archasi», «Hayvonot bog‘ida ekskursiya», «Shahar atrofiga sayohat» va boshqa mavzularni tanlab olish mumkin. Mashg‘ulotning oxirida pedagog mavzuning hamma qismlari bo‘yicha bitta umumiy reja beradi va yaxshi hikoya qiladigan 1–2 bola hammasi haqida birdan gapirib beradi. Masalan, «Bizning baliq» hikoyasida har bir qism rejaları bo‘yicha bolalar hikoya qilganlaridan keyin mashg‘ulotning oxirida tarbiyachi bunday reja beradi:

- 1) Baliqning tuzilishi qanday?
- 2) Biz uni qanday parvarish qildik?
- 3) Biz uni kimga sovg‘a qildik?

5. Savollar berish – bu keng tarqalgan usul. Lekin hikoya qilishda u ikkinchi darajali rol o‘ynaydi. Savollar odatda javob berayotgan bolaga yoki butun guruhga hikoya tugagandan keyin uni aniqlash yoki to‘ldirish uchun beriladi. Savollar metodik jihatdan to‘g‘ri bo‘lishi lozim. Baland ovoz bilan hamma bolalarga qarata javob berish uchun bolani chaqirishdan oldin pauzaga rioya qilish kerak. Masalan, bola o‘zining sevgan o‘yinchoq‘i haqida hikoyasidan keyin unga «Sen bu o‘yinchoqni qayerdan olgan eding? Sen uni qayerda saqlading?» va hokazo savollarni berish mumkin.

6. Aytib turish – hikoya qilish jarayonida bola yanglishib qolgan vaqtda savol berishdan ko‘ra, so‘zni yoki gapni aytib turishdan foydalanish yaxshiroqdir. Aytib turish yoki to‘g‘rilash yetarli darajada baland ovozda, xayrixohlik ruhida bo‘lishi lozim. To‘g‘rilangan so‘z yoki jumlaning bolaga takrorlatish shart emas, chunki bola hikoyaning davomini esdan chiqarib qo‘yishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar eslab qolish, esga tushirish, esda saqlash jarayonlari buzilganligi sababli bu usuldan foydalanish yaxshi natija beradi.

Hikoya qilganda bolalarning xatosiga to‘xtamasdan o‘tish mumkin

emas (hikoya jarayonida ham ularni to'g'rilash mumkin). Agar xato keng tarqalgan bo'lsa, pedagog keyingi lug'at ishida bu so'zning talaffuzini aniqlaydi.

7. Bolalar hikoyasini baholash – o'rgatuvchi usuldir. Shuning uchun u mashg'ulotning oxirida emas, balki mashg'ulot jarayonida qo'llaniladi. Baholash faqatgina hikoyasi baholanayotgan bolagagina ta'sir etib qolmay, qolgan bolalarga, ular tuzishi lozim bo'lgan hikoyalarga ham ta'sir etadi. Bolalar bahoni tinglab, pedagog maqtaganlarga taqlid qiladilar. Har bir bolaning hikoyasiga mufassal baho berish shart emas. Lekin ba'zi hikoyalarning qimmatli tomoni, ya'ni mustaqilligi, izchilligi haqida to'xtab o'tiladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Maxsus bolalar bog'chasida bolalarni so'zlashuv nutqiga o'rgatishda qanday vazifalar hal qilinadi?

2. Maxsus bolalar bog'chasida suhbat va ularni tashkil qilish haqida aytib bering.

3. So'zlashuv nutqiga o'rgatishda qanday didaktik o'yinlardan foydalaniladi?

4. Dasturning «Nutq o'stirish» bo'limida aqli zaif bolalarni so'zlab berishga o'rgatish bo'yicha qanday talablar qo'yilgan?

5. Maxsus bolalar bog'chasida hikoya qilishning qanday turlari ustida ishlanadi?

6. Maxsus bolalar bog'chasida hikoya qilishga o'rgatish usullarini aytib bering.

1.6. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirish

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar bilan ishlashda badiiy adabiyot asarlari katta o'rin egallaydi. Bolalar xalq ertaklari, hikoyalar, she'rlarni eshitishni yaxshi ko'radilar. Bolalar adabiyoti avvalo o'zining qiziqarli mazmuni, badiiy obrazlarning go'zalligi, tilining ifodaliligi, she'riy so'zlarining musiqaviyliligi bilan quvonch baxsh etadi. Ayni vaqtda u bolalarga tarbiyaviy ta'sir ham ko'rsatadi.

Badiiy adabiyotning qiymati bolaning har jihatdan o'sishiga ta'sir ko'rsatishidir.

Defektolog bolada emotsional sezgirlik bolalar adabiyoti asarlarining

mazmunini va obrazlarini tushunish ko'nikmasini tarkib toptiradi.

Bolalarga o'qib beriladigan asarlardan eng boy manba bolalar adabiyotidir. O'zbek yozuvchi va shoirlari bolalar uchun juda ko'p ajoyib asarlar yaratganlar. Bu G'.G'ulom, Mirmuhsin, I.Muslim, P.Mo'min, Sh.Sa'dulla, N.Orifjonov, Q.Hikmat, Q.Muhammadiy va boshqalarning asarlaridir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga bag'ishlangan adabiyotlar ro'yxatidan rus yozuvchilari va shoirlari: B. Jitkov, V. Mayakovskiy, A.Kononov, S.Mixalkov, A.Gaydar, K.Chukovskiy va boshqalarning tarjima asarlari keng o'rin olgan. Bu ro'yxatga chet el yozuvchilarining asarlari ham — Sh. Perro, Andersen va boshqalarning ertaklari ham kiradi. Ushbu asarlardan maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida aqli zaif bolalarni badiiy adabiyotlar bilan tanishtirish jarayonida foydalaniladi.

Defektolog turli yosh guruhlarida aqli zaif bolalarni badiiy adabiyot asarlari bilan tanishtirib boradi. Asar bilan tanishtirishda defektologning asosiy vazifasi aqli zaif bolalarni asarlar mazmunini o'zlashtirib olishlariga, ularni to'g'ri tushunishlariga erishishdan iborat. Aqli zaif bolalarda badiiy asarni idrok qilish ko'nikmasini tarkib toptirish muhimdir. Aqli zaif bolalar idrokining o'ziga xos xususiyati berilayotgan materiallarni idrok qilish uchun uzoq vaqt talab etilishi, asosiy narsalarni, muhim belgilar va alomatlarini ajratishda qiynalish, yaxlitlikdagi qismlar orasidagi ichki bog'lanishni tushunmasligi bilan belgilanadi. Shuning uchun defektolog badiiy asarlar tanlaganda aqli zaif bolalar idrokining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish muhimdir.

Bolalarda birgalashib eshitish malakalarini, uyushqoqlik bilan savollarga javob berish va o'qib berilgan asar haqida savollar berish, illustratsiyani diqqat bilan ko'zdan kechirish, kitobga yaxshi munosabatda bo'lish ko'nikmalarini tarbiyalash lozim.

Bolalarga atalgan asarlar bolaga tushunarli, ularning aqliy imkoniyatlariga mos bo'lishi kerak. Badiiy asarlarni kitobdan o'qib berish yoki kitobsiz hikoya qilib berishi mumkin.

Xalq og'zaki ijodi asarlarini bolalarga o'qib bermasdan, hikoya qilib berilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. She'rlarni yoddan o'qish tavsiya etiladi. Bolalar bilan she'r yodlashda pedagog o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi: she'rga nisbatan qiziqish va uni bilish istagini uyg'otish, she'r mazmunini, ayrim qiyin so'zlarni tushunib olishga yordam berish; esda saqlab qolishga erishish, she'rni ifodali o'qishga o'rgatish.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar uchun she'rlar tanlashda uning hajmiga e'tibor berish lozim. Pedagog hikoyalarni kitobdan o'qib beradi. Shunda bolalar kitobni sevishga, qadrlashga o'rganadilar.

Badiiy asarni yaxlit idrok qilish maqsadida uning mazmuni bo'yicha suhbat tashkil qilinadi, bolalarning o'qigan asarga munosabatini, hodisalar bayonining izchilligi va ularning o'zaro aloqalarini aniqlash, shuningdek, bolalar e'tiborini asarning jozibadorligiga, obrazlilikiga, uning tuzilish xususiyatlariga qaratish imkonini beradigan savollar beriladi.

Dastur mazmunidan pedagog kitobdan foydalanishning ta'lim va tarbiyaviy maqsadlarini belgilab oladi, bolalarni qandayligi so'zlar bilan tanishtirishini belgilaydi.

Illustratsiyalarni ko'rsatish. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga mo'ljallangan kitobda illustratsiya bo'ladi. Illustratsiya matnning ma'lum qismiga taalluqli, qandaydir paytni tushuntiruvchi rasmdir. Bolalar kitobidagi illustratsiya matn bilan bir o'rinda turadi, chunki bolaning o'zi kitobni o'qiy olmaydi, kitob esa unga avvalo rasmi bilan murojaat qiladi. Bolalar kitobdagi rasmlarni ko'zdan kechirishni yaxshi ko'radilar. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar kitoblarga nisbatan befarq munosabatda bo'ladilar, ularni yirtish, pala-partish varaqlab chiqish kabi holatlar kuzatiladi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni kitobdan foydalanish, rasmlarni ko'zdan kechirish, tanish qahramonlarni tanib olish ko'nikmasini tarbiyalab borish lozim.

Illustratsiyalar uzoqdan yaxshi ko'rinadigan bo'lsa, uni mashg'ulotda bolalarga ko'rsatish mumkin.

Aqli zaif bolalar kitobni pedagog rahbarligida ko'zdan kechiradilar. Bolalar bir vaqtning o'zida kitobni varaqlashadi, illustratsiyaning mazmunini so'zlab berishlari, qiziq, asosiy detallarni sezishlari uchun savollar beriladi.

Mashg'ulot oxirida kitobdagi illustratsiyalarni ko'zdan kechirish hamisha bolalarning istagiga mos keladi, eshitgan tushunchani chuqurlashtiradi.

Shunday qilib, illustratsiyalardan foydalanish masalasi kitobning mazmuniga, tuzilishiga qarab turlicha hal qilinadi.

Notanish so'zlarni tushuntirish ham badiiy asarni tinglashdan oldin, ham uni o'qib berish jarayonida olib boriladi.

Ayrim so'zlarni bilmaslik asar mazmunini tushunib olishga to'sqinlik qilsa, bunday so'zlar oldindan tushuntirib beriladi.

Notanish so‘zlarni bolalarga oldindan sayrda, ekskursiya paytida tushuntirish mumkin.

Ba’zi so‘zlarni hikoyani o‘qib berish jarayonida, notanish so‘zlarni tanish so‘zlarga taqqoslash asosida tushuntiriladi: oftob-quyosh.

O‘z-o‘zini tekshirish uchun savollar

- 1. Badiiy adabiyot bilan tanishtirish vazifalarini aytib bering.*
- 2. Qaysi bolalar yozuvchisi va shoirlarini bilasiz?*
- 3. Bolalar uchun mo‘ljallangan kitoblarda illustratsiyalarning ahamiyati nimalardan iborat?*
- 4. Notanish so‘zlar ustida qanday ishlar olib boriladi?*

Tayanch so‘z

Illustratsiya matnning ma’lum qismiga taalluqli, qandaydir paytni tushuntiruvchi rasmdir.

II BOB. MAKTABGACHA YOSHDAGI AQLI ZAIF BOLALARNI TEVARAK-ATROF BILAN TANISHTIRISH

2.1. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish kursining mazmuni va vazifalari

Dasturning tevarak-atrof bilan tanishtirish bo'limida bolalarning atrof-muhit haqidagi tasavvurlarini hosil qilishga ahamiyat berilgan. Bolalarni atrof-muhit bilan tanishishida olgan taassurotlari bola faoliyatiga, nutqiga katta ta'sir etadi.

Bog'chaga kelgan bolalarni atrof-muhitdan olgan tasavvurlari juda tor bo'ladi. Bu bilimlarning torligi, bir xilligi va ba'zida noto'g'ri tasavvur qilishlari bolaning rivojlanish faoliyatiga va nutqining o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun dasturga «Atrof-muhit bilan tanishtirish» bo'limi kiritilgan.

Bu bo'limning asosiy vazifalari: bolalarni atrof-muhit bilan tanishtirish, tevarak-atrof haqidagi birinchi tasavvurlarini rivojlantirib borish, ularni o'rab turgan narsalar bilan tanishtirish, jonli va jonsiz tabiatda bo'ladigan hodisalar bilan tanishtirish, hodisa va narsalar o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni ko'ra bilishga o'rgatish, oddiy elementar tushunchalar hosil qilishga o'rgatish, bolada kuzatuvchanlikni o'stirish, nutqini rivojlantirishlar kiradi.

Atrof-muhit bilan tanishtirishga: bizni o'rab olgan predmetlar dunyosi, tabiiy boyliklar, ijtimoiy hayot hodisalari haqida elementar tushunchalar berish kiradi.

Nutq o'stirish mashg'ulotlari atrof-muhit bilan tanishtirish mashg'ulotlari bir-birini to'ldirib turadi. Shuning uchun mavzular bir-biriga o'xshab ketadi. Lekin har bir bo'lim o'zining asosiy vazifalarini bajaradi va hal etadi.

Kichik guruhdagi bolalarni atrof-muhit haqidagi tasavvurlarini kengaytirib, tabiatdagi jonli va jonsiz tabiat hodisalari bilan tanishtirish, narsa va predmetlardan to'g'ri foydalanishga o'rgatish, ularni nima deb atashni bilish, boshqa har xil guruhdagi predmetlar orasida bir predmetni nomi bo'yicha ajrata bilish, har bir narsani nima uchun kerakligini bilish, tabiatdagi narsalarni kuzatish, diqqat bilan kattalarning nutqini eshitish va tushunish, kitoblardagi rasmlarni ko'rish va ifodalab berish, pedagoglarni ismini bilish, bog'cha va turar joyini bilish, odam yuz qismlarini va ularni nima vazifani bajarishni bilish, hayotdagi

bo'layotgan hodisalarni kuzatish bo'yicha ishlar olib boriladi.

Mavzular o'rta guruhda murakkablashib boradi. Bolalarni atrof-muhitdagi tasavvurini kengaytirish, jonli va jonsiz tabiat, narsa va hodisalar kuzatish va ko'rganlarini gapirib berish, ota-onalarini va boshqalarining kasbini bilish, tabiatdagi hodisalarning o'zaro bog'liqligini ko'rishga o'rgatish, turar joyini, bog'chadagi joylashgan joyini mo'ljal qila olish, fasllarni belgilari bo'yicha bilish, predmetlarni nima uchun kerakligini bilish, kiyimlarning qismlarini ajrata bilishga o'rgatiladi.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda didaktik, harakatli va ijodiy o'yinlardan foydalaniladi. Didaktik o'yinlar xotira, diqqat, kuzatuvchanliklarini o'sishiga yordam beradi, turli aqliy jarayonlarni faollashtiradi.

Tabiatdagi mehnat jarayonida tarbiyaviy vazifalardan tashqari ta'limiy vazifalar ham hal etiladi. Bolalar o'simliklarning xususiyatlari va sifatlari, ularning tuzilishi va ehtiyojlari, rivojlanishning asosiy bosqichlari, o'stirish usullari, o'simlik hayotidagi mavsumiy o'zgarishlar haqida, hayvonlar, ularning tashqi ko'rinishi, harakat qilish usullari, hayot tarzleri haqida tasavvurga ega bo'ladilar.

Bolalar o'simlik va hayvonlarni parvarish qilar ekanlar, shu orqali mehnat malakalarini egallaydilar.

Bolalarning tarbiyatdagi mehnati yakka topshiriq shaklida va jamoa mehnat tarzida tashkil etiladi.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlari bolalarning imkoniyatlari hamda o'rab turgan tabiatning xususiyatlarini nazarda tutgan holda izchil shakllantirish imkonini beradi. Tarbiyachi rahbarligida guruhning barcha bolalarida dastur talablariga muvofiq elementar bilimlar shakllanadi va bolalarning qobiliyatlari ma'lum sistema hamda izchillikda o'stiriladi. Kundalik hayotda kuzatish, o'yin, mehnat vaqtida bolalarning shaxsiy bilimlari yig'ilib boradi. Mashg'ulotlar ularning bilimlarini aniqlash va bir tizimga solish imkonini beradi.

Bolalarni mashg'ulotlarda o'qitish turli metodlarda amalga oshiriladi. Metodlar mashg'ulot turi, uning asosiy maqsadiga ko'ra tanlanadi.

Mashg'ulotlarning bir xillarida boshlang'ich bilimlar shakllantiriladi. Shu maqsadda tarbiyachi kuzatish, rasmlarni ko'rish, badiiy asarlarni o'qish, hikoya, diafilm va kinofilmlarni ko'rsatishdan foydalanadi. Boshqa mashg'ulotlarda esa bilimlar aniqlanadi, kengaytiriladi va chuqurlashtiriladi. Aytib o'tilgan metodlardan tashqari bu mashg'ulotlarda bolalarning tabiatdagi mehnatidan ham foydalaniladi.

Uchinchi turdagi mashg'ulotlarning asosiy vazifasi – bilimlarni umumlashtirish hamda sistemaga solishdir. Shuning uchun suhbatlar, didaktik o'yinlar, umumlashtiruvchi kuzatishlardan foydalaniladi. Mehnat va o'yinlarda bolalar egallagan bilimlarini amalda qo'llaydilar. Barcha guruhlarda mashg'ulotlarga qo'shimcha sifatida maqsadli sayrlar o'tkaziladi.

Ekskursiya bolalarni tabiat bilan tanishtiruvchi mashg'ulotlar turidan biridir. Ekskursiyalar vaqtida bola tabiat hodisalarini, mavsumiy o'zgarishlarni tabiiy sharoitda kuzatishi, insonning hayot talablariga muvofiq tabiatni qanday o'zgartirayotganini va tabiat kishilarga qanday xizmat qilayotganini ko'rish mumkin.

Ekskursiya mashg'ulotlarning afzalligi yana shundaki, unda bolalar o'simlik va hayvonlarni ular yashaydigan muhitda ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ekskursiya bolalarga tabiatda mavjud bo'lgan o'zaro aloqalar haqida dastlabki dunyoqarash tasavvurlarini shakllantirish imkoniyatini yaratadi.

Tabiatning go'zalligi bolalarda chuqur hissiyotlar uyg'otadi, o'chmas taassurot qoldiradi, estetik hissiyotlarning o'sishiga yordam beradi. Shu asosda ona tabiatga muhabbat, unga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, Vatanga muhabbat shakllantiriladi.

Mazmunga ko'ra ekskursiyalarni shartli tarzda ikki turga bo'linadi: tabiatshunoslik bog', o'rmon, daryo, o'tloq va shu kabilarga, shuningdek, hayvonot bog'i, botanika bog'iga (bular turli mavsumda o'tkaziladi) ekskursiyalar; qishloq xo'jalik obyektlari – dala, parrandachilik fabrikasi, bog', ekinzor va shu kabilarga kattalarning mehnati bilan tanishish maqsadida uyushtiriladigan ekskursiyalar.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish uchun sayrlardan keng foydalaniladi. Sayrlar vaqtida tarbiyachi bolalar tasavvurining tajribalaridan foydalaniladi. Tajriba maxsus tashkil etilgan sharoitlarda o'tkaziladigan kuzatishdir. U predmet yoki hodisaga faol ta'sir etishni, ularni qo'yilgan vazifaga muvofiq o'zgartirishni nazarda tutadi. Bu o'zgartirishda bolalar faol ishtirok etadilar.

Og'zaki usullardan foydalanish bir qator vazifalarni hal etadi. So'z yordamida kuzatishlar va tabiatdagi mehnat jarayonida egallangan, bolalarga ma'lum bo'lgan tabiat hodisalari va hayvonlar hamda o'simliklar hayotiga tegishli faktlar haqidagi bilimlar konkretlashadi, to'ldiriladi, aniqlanadi.

Og'zaki usullar yo'li bilan bolalar yangi hodisalar va tabiat predmetlari

haqidagi bilimlarni egallaydilar. Bunday hollarda og‘zaki usulni ko‘rgazmali metod bilan qo‘shish, rasmlardan, diafilm va kinofilmlardan foydalanish zarur.

Og‘zaki usul tabiatda mavjud bo‘lgan aloqa va bog‘liqliklarni chuqurroq tushunishga, anglashga yordam beradi.

Ko‘rsatmali usullar. O‘qitishning ko‘rsatmali usullari bolalarga kuzatishlar asosida bilimlar olish imkonini beradi. Atrof-muhitdagi narsa va hodisalar hamda ularning turli-tuman modellari (turli xildagi ko‘rsatma-qo‘llanmalar) kuzatish obyektlari hisoblanadi. Bundan o‘qitishda keng foydalaniladi.

O‘qitishning ko‘rsatmali usullarini o‘qitishning og‘zaki usullaridan ajratib qo‘yib bo‘lmaydi. Ko‘rsatmali qo‘llanmalarni namoyish qilishni har doim pedagog va bolalarning tushunishlari bilan birgalikda olib boriladi.

Amaliy ishlarda miqdorlar va ularning o‘lchanishi bilan tanishtirishda, geometrik materialni o‘rganishda keng foydalaniladi. Amaliy ishlarini o‘tkazish bolalarning bilim, malaka va ko‘nikmalarini faol egallashlariga imkon beradi va bilim doiralarini kengaytiradi. Amaliy ish usuli ko‘nikmalarni mustahkamlashda va turli asboblardan o‘lchash malakalarini vujudga keltirishda, uzunlik uchun o‘lchov asboblari tayyorlashda keng qo‘llaniladi.

O‘z-o‘zini tekshirish uchun savollar

- 1. Tevarak-atrof bilan tanishtirish kursining mazmuni nimalardan iborat?*
- 2. . Tevarak-atrof bilan tanishtirish vazifalarini aytib bering.*
- 3. Tevarak-atrof bilan tanishtirishda qanday ish shakllaridan foydalaniladi.*
- 4. Tevarak-atrof bilan tanishtirishda qo‘llaniladigan usullarni aytib bering.*

Tayanch so‘z

Metod – o‘qitish yo‘llari.

2.2. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni predmetlar olami bilan tanishtirish

Tevarak-atrofdagi predmetlar bolalar uchun yaqin, tushunarli hamda ularni o'rab turgan muhitga moslanishlarida zarurdir. Erta bolalik davrida predmet – qurolli faoliyat jarayonidagi kattalar bilan hamkorlikda bola umum ishlab chiqilgan harakatlarni egallab boradi (D.B. Elkonik, A.V. Zaporjets, M.I. Lisina). Predmet amaliy faoliyat inson hayotida katta o'rinni egallab, bilish va rivojlanishning asosi hisoblanadi. U bolalarning sensor rivojlanishida, turli faoliyatlarning hamda nutqi, tafakkurning shakllanishi va rivojlanishida katta rol o'ynaydi. A.S, Vigotskiy ta'kidlagandek, amaliy faoliyat asosida nutq shakllanadi, shu tariqa tajribalar ortib boradi va keyingi genetik bosqichlarda o'zining xulq-atvorini rivojlantirishga imkoniyat tug'iladi.

Amaliy ko'nikmalar bolaning tafakkuri rivojida birinchi darajali o'rinni egallaydi. Bolaning birinchi umumlashtirishlari o'z mazmuni va tizimiga ko'ra amaliy faoliyatning xarakterini belgilaydi. Umumlashtirishlar predmetlar bilan faoliyat davomida shakllanib boradi. Bola tafakkuri, nutqi rivojida hal qiluvchi sharoit hayotiy – amaliy ko'nikmalarning to'planishi va ularni so'zlarda belgilanishi hisoblanadi.

Me'yorda rivojlanayotgan maktabgacha yoshdagi bolalarni atrof-muhit bilan tanishtirish bir nechta yetakchi psixolog va pedagoglar tadqiqotlarining predmeti hisoblangan.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu yoshdagi bolalar maqsadga yo'naltirilgan ta'limda atrof-muhitdagi nafaqat ayrim balki umumiy narsalarni ham ajrata boshlaydilar. Shuningdek, ular kuzatilayotgan obyektlarning muhim xususiyatlarini ajrata oladilar (A.A. Venger, P.A. Galperin, V.V. Davidov, M.M. Kalsova, S.A. Novoselova, N.N. Paddyanov va boshqalar) mazkur ishga mos tashkiliy va metodik masalalar metodistlar tomonidan ishlab chiqilmoqda (V.N. Avanesova, A.V. Vasilyeva, V.I. Loginova, M.V. Mankina, A.P. Usova va boshqalar).

Maktabgacha tarbiya yoshidagi aqli zaif bolalarning ta'lim – tarbiyasini alohida muammo jihatlari A.A.Katayeva, N.G. Morozova, A.P. Noskova va boshqalar tomonidan ilmiy jihatdan o'rganilgan.

Ba'zi tadqiqotlarda turli nuqsonga ega bolalarni tevarak-atrof haqidagi bilimlarini shakllantirish masalasi yoritib beriladi (T.N. Ivanova, A.N. Lukoshevichene, T.K. Ulyanova, S.G. Shevchenko va boshqalar).

Atrof-muhitda olgan ma'lumotlarni anglash va uni qaytadan ishlab chiqarish irkoniyatlarining kamchiligi hamda bilish faoliyatining barcha tomonlarining rivojlanmaganligi sababli maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar yaqin atrofdagi predmetlar bilan maqsadga qaratilgan tarzda tanishtirish zarurligini ta'kidlaydilar (M.T. Dulnov, Ch.G. Yeromenko, N.B. Lure, N.T. Morozova, V.G. Petrova, B.I. Pinskiy, P.M. Stadenko, Ch.M. Saloveva, J. Shif va boshqalar).

Aqli zaif bolalar me'yorida rivojlanayotgan o'z tengdoshlari qatori atrofdagi predmetlarni idrok qilolmaydilar va o'zaro ta'sir jarayonini mustaqil ravishda o'zlashtirishga qiynaladilar.

Me'yorida rivojlanayotgan bolalar mustaqil ravishda kattalar va tengdoshlari bilan muloqotga kirishib, atrof-muhitni idrok qilib va unga ta'sir o'tkazish jarayonida bilim, ko'nikma, malakaga ega bo'lib borsa, aqli zaif bolalarda esa bu holat kuzatilmaydi. Bu esa aqli zaif bolalarning tevarak-atrof haqida tasavvuri va tushunchalari kambag'al bo'lishiga olib keladi.

Predmetlar bilan faoliyat aqli zaif bolalarda predmetlarning xususiyatini bilish shakllanmaganligi va predmet bilan faoliyat qilishi jarayonining yetarli o'zlashtirmasligi o'yin va tasviriy faoliyati rivojlanmasligiga zamin yaratadi.

Aqli zaif bolalar tevarak-atrof bilan o'zaro munosabatdagi o'ziga xos qiyinchiliklar predmetlar olami bilan tengligini pedagogik jihatdan tashkil qilishda ahamiyat talab qiladi.

Bolaning o'yin va amaliy faoliyatida faol harakatlari talab qiluvchi vazifalarni ajratish hamda uning predmetlar haqidagi bilimlarini talab etadi. Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, predmetlarning vazifalari haqidagi bilimlardan foydalanishning samaradorligi uning nomini aytish, nima uchun xizmat qilishini bilishga bog'liq bo'lmay, balki tajribaga tayanib u yoki bu sharoitda amaliy harakatlarni bajarishga ham bog'liq bo'ladi.

Predmetlar bilan amaliy harakatlar turli vaziyatlarda mustahkamlanmasa, bu bilim aqli zaif bola tomonidan mustaqil o'zlashtirilmaydi va yangi sharoitlarda qo'llanilmaydi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar me'yorida rivojlanayotgan tengdoshlari kabi bir turdagi predmetlarni, ularning tasvirini biladilar, ularni nomlaydilar, ammo aqli zaif bolalar bir turdagi predmetlarning asosiy belgilarini ajratishda qiynaladilar (kam belgilarini ko'rsatishadi, belgilardan predmetlarning funksional vazifasini juda kam hollarda nomlaydilar).

Katta maktabgacha tarbiya yoshdagi aqli zaif bolalar agarda predmetlar bilan yaqindan tanish bo'lsa, undan amaliy foydalanish tajribasiga ega bo'lsa, u predmetlarning tuzilishi, xususiyatlari va predmetning funksiyasi bilan bog'lay oladi, lekin ko'p hollarda ularning predmetlar haqidagi bilim va tasavvurlari to'liq emas, predmetlarning funksional vazifasidan bexabar, amaliyot bilan mustahkamlanmagan va fragmentardir. Ma'lumki, aqli zaif bola mustaqil ravishda ko'nikmalarga ega bo'la olmaydi va umumlashtirib bir butunni hosil qilolmaydi, ko'p hollarda tajribasi kambag'al.

Agarda 6–7 yoshdagi me'yorda rivojlanayotgan bola turli xil vazifalarni hal qilishda o'zining predmet haqidagi tasavvurlarini amaliyot va kuzatuvlarini turli vazifalarni ochishda faol ishga solsa, aqli zaif bola boshlang'ich predmetlarning xususiyatlari va vazifalarini bilish bosqichida bo'ladi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bola imkoniyatlarini ochib beradigan yo'llardan biri – bilim va tasavvurlarini aniqlovchi savollardir. Bu yo'l an'anaviy va oligofren pedagogikada tan olingandir. Ikkinchi yo'l esa turli xil mavhum tanlangan amaliy vazifalardan foydalanish hisoblanadi. Bu usul shart-sharoitda bolani faollashtirishga yordam beradi. Amaliy o'yin vaziyatda bola berilgan vazifani yechish uchun mustaqillikni yuzaga keltirish va o'z tajribasini faollashtirishi nazarda tutiladi. Bunday vaziyatlarni tashkil etish, bola faolligini, qiziqishini, harakatini, hissiy to'ldirib, ijobiy natijaga erishishi xohishini mustahkamlaydi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni predmetlar bilan tanishtirishda uchta asosiy bosqich ajratiladi.

Birinchi bosqich – tayyorlov (I o'quv y.) maxsus bolalar bog'chasi sharoitiga moslashish uchun zarur bo'lgan atrofda yaqin predmetlarning bir qismi bilan tanishtirishni o'z ichiga oladi. Tanlangan predmetlarni tanishtirishni nazarda tutadi. Tanlangan predmetlarni o'rganish ma'lum ketma-ketlikda olib boriladi:

– predmet va uning vazifasi bilan tanishtirish, bolaning predmet bilan faoliyati;

– bolaning alohida bir turdagi predmetlar guruhi (2–3 ta) bilan tanishtirish va ular bilan faoliyat bajarish;

– asl predmetni uning tasviri bilan solishtirish;

– predmet haqidagi ma'lumotlarni mustahkamlash (xususiyati, vazifasi, harakat turlari);

– predmet va ularning tasvirini so'z instruksiyasi bo'yicha tanlash;

– predmetlardan turli o‘yin va amaliy vaziyatlarda foydalanish.

Asosiy diqqat predmet haqidagi adekvat tasavvurlarni shakllantirish, ularning inson hayotidagi o‘rni va roliga, har bir tarbiyalanuvchining individual tajribasini boyitishga, shu asosida bolaning aqliy va nutqiy faoliyatini faollashtirishga qaratiladi.

Mashg‘ulotlarda ko‘p vaqt bolalarning predmetlar bilan faoliyatiga ajratiladi. Predmetlar bolalar qo‘lida bir necha marta bo‘lishdan maqsad ularning asosiy qism va xossalarini ajratishgina emas, balki predmetlarni vazifalari bo‘yicha foydalanishga ham o‘rgatiladi. Pedagoglarning yordami shundan iboratki, ular bolalarga harakat namunasini aytib ko‘rsatadilar, bolalar taklif etilgan harakatlarni bajarib, o‘z o‘rnida bu harakatlarni nomini o‘z nutqlarida mustahkamlab oladilar, natijada bolalar predmet va uning nomi, xarakterlar va ularning nutqda so‘zlar bilan belgilanishi, predmet-harakat-natija orasidagi bog‘lanishlarni egallab boradilar. Sekin-astalik bilan bolalarda kattalar rahbarligida tajribalar to‘planib boradi.

Idrok va predmetlar bilan harakat usullarini yagona kompleksga birlashtirish asosida pedagogik jarayon tashkil qilinsa, yaxshi natijalarga erishiladi, bolalarni predmetlar va ulardan foydalanish yo‘llari bilan tanishtirish tevarak-atrofdagi turli xil faoliyatlarda, maishiy sharoitlarda, mashg‘ulotlarda olib boriladi.

O‘qitish jarayonining samaradorligi pedagogning ijobiy hissiy holatini yaratish va mashg‘ulotlarga nisbatan munosabatiga bog‘liq. Pedagogning qiziquvchanligi, emotsionalligi, tirishqoqligi bolalarda unga javoban ijobiy reaksiyani chaqiradi.

Mashg‘ulotlarni shunday ketma-ketlikda o‘tkazish, tevarak-atrofdagi predmetlar olamida mo‘ljall olishga, bolalar tajribasi asosida yig‘ilgan tajribalarni aniqlash, tizimiga solishga, yangi bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga, hayotiy vaziyatlarda mavjud tajribalaridan foydalanishga, atrof-muhit sharoitida moslashtirish va nutqini o‘stirishga imkon beradi.

Ikkinchi bosqich – «Predmetlarning xususiyatlari bilan tanishtirish» (2–3 o‘quv yili).

Ikkinchi o‘quv yilida bolalar tanishadigan predmetlar doirasi kengayib boradi. Bolalarni fazoda mo‘ljall olish usullari shakllanadi, ular yordamida esa bolalar atrof-muhitga moslashadilar, predmet bilan tanishtirish, ularni idrok etish shunday tashkil etiladiki, natijada ular faol xarakterga ega bo‘lib, predmetlarni tekshirish va ularning xususiyatlarini aniqlashni

o‘z ichiga oladi. Predmetning u yoki bu xususiyatini aniqlashda ajratilgan xususiyatlar so‘z orqali ifodalanadi va bolalarning faol nutqiga kiritib boriladi.

Keyingi korreksion – rivojlantiruvchi ishlar jarayonida predmetlar olami bilan tanishtirish bo‘yicha mashg‘ulotlarda salmoqli o‘rinni kuzatuvlarni umumlashtirish maqsadida turli xil mashqlar, ya‘ni o‘rganilayotgan obyektning belgilarini aniqlash, ularni ikkinchi darajali belgilaridan ajratish, ularni chuqurroq tahlil qilish, uni vazifalarga ko‘ra foydalanish malakalarini mustahkamlaydi. Bunday mashg‘ulotlar bolalarning amaliy harakatlari va kuzatishlari asosida predmetlarni maqsadga yo‘naltirilgan holda izchil tahlil qilishini o‘z ichiga oladi. Pedagog rahbarligida aqli zaif bolalar predmetlar, ularning xususiyatlarini tasvirlash bo‘yicha hikoya tuzishda faol qatnashishga jalb qilinadi.

Uchinchi o‘quv yilida sensor va amaliy tajribalarni to‘plash predmet amaliy faoliyat jarayonida ro‘y beradi. Avval real predmetlar bilan harakatlar tashkil etiladi, bu o‘rganilayotgan xossalarni aniqlash va ularni farqlashga yordam beradi. Bu xossalarni aniqlash yo‘llari mustahkamlanib, keyin esa bir butun tekshirish jarayoni birlashtiriladi.

Predmet bilan tanishtirishni to‘g‘ri tashkil etish pedagogdan savol va topshiriqlarni to‘g‘ri tuzishni, narsani diqqat bilan ko‘rish, ba‘zi qismlarini taqqoslash, muhim belgilarini ajratish kabilarni talab qiladi.

Shu tufayli aqli zaif bolalarni o‘qitish jarayoniga predmet – amaliy faoliyat kiritilishi zarurdir. Obyekt xususiyatlarini ajratishga qaratilgan amaliy faoliyatni tashkil etish u bilan tajribalar vositasida amalga oshirilishi mumkin. Masalan, kontur ustidan yurgizish, o‘lchash, ustma-ust qo‘yib taqqoslash va o‘yin xarakteriga esa amaliy mashqlar («Onamga yordam» va boshqalar) turli vaziyatlarda real predmetlarni tanlash («Choyga kerakli narsalarni tanlash») kabilar.

Shu kabi amaliy vaziyatlar, turli xil bilish faoliyatiga xos savollar, muammoli vaziyatlar, iltimoslarni ustalik bilan bolalar faoliyatiga yo‘naltirib, pedagog bola egallagan bilim va tasavvurlarini, amaliy va nutqiy malakalarini rivojlantirishga qaratadi.

Mashg‘ulotlar jarayonida bolalar amaliy jihatdan predmetlarni guruhlashni o‘zlashtirib oladi.

Uchinchi bosqich – maxsus bolalar bog‘chasida IV o‘quv yiliga to‘g‘ri kelib, tevarak-atrofdagi predmetlar haqidagi tasavvurlarni umumlashtirishga qaratiladi. Bolalar tomonidan o‘zlashtirilgan tevarak-atrof haqidagi tasavvurlar, ba‘zi amaliy tajribalardagi predmetlar bilan

harakatlar asosida tushunchalarni guruhlash, olingan mashg'ulotlarni umumlashtirish bo'yicha ish olib boriladi.

Avval pedagog tushunchalar guruhi qatorini yaratish namunasini namoyish etadi. Keyin namunaga asoslanib, har bir tarbiyalanuvchi guruh tuzishni o'rganadi.

Predmetlar va predmet tasvirlangan rasmlarni tanlash jarayonida, bolalar tajribasida mavjud amaliy o'yin vaziyatlarini bayon etish osonlashtiriladi.

Bolalarda predmetlarni guruhlarga ajratib, asosiy diqqatini bolalarda uni izohlash malakasini shakllantirishga qaratiladi. Turli xil predmetlarni guruhlash jarayonida maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarga (Bu nima? Nima uchun ishlatiladi? Qayerga to'g'ri keladi? Nimaga?) savollarga javob berish taklif qilinadi, yakunlovchi qism sifatida esa, predmet yoki rasmni u yoki bu guruhga kiritadi, bolalarga o'z harakatlarini asoslashga, shunga o'xshash vazifalarni bajarishda ma'lum tizimga rioya qilishiga o'rgatiladi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, aqli zaif bolalardagi mavjud bilim va tasavvuri o'ziga xos bo'lib, bolalarda ma'lum bir birlamchi umumiy predmetlar haqida tushunchalar bor (nomi, qayerda ishlatilishi va boshqalar), lekin bu ma'lumotlar, uzuq-yuluq, noaniq, yuzaki, bog'lanmagan. Predmetlarning vazifasi haqidagi ma'lumotlar amaliyotda predmetlardan foydalangan holda mustahkamlanmagan, bir yoqlama, to'liq emasligi bilan izohlanadi.

O'zlashtirish doirasi tor, lekin maqsadga yo'naltirilgan korreksion - pedagogik ta'sir ko'rsatilsa, bu kategoriyadagi bolalarning potensial imkoniyatlarni ochish, ularning bilish faoliyatini faollashtirish mumkin.

Aqli zaif bolalar bilan ishlashda kompleks jihatdan o'qitish samarali. Bu kompleks maxsus guruhli mashg'ulotlar o'tkazish, boshqa tur mashg'ulotda va bo'sh vaqtlarda o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash, lug'atni boyitish, predmetlarning vazifasi bo'yicha amaliyotda foydalanishni takomillashtirish ishlarini olib borish hamda bu ishga bolalarning ota-onalarini jalb etishni o'z ichiga oladi.

Korreksion – pedagogik ish jarayonida predmet-amaliy va hissiy tajribalarni egallashi uchun sharoit yaratish, uni nutqida so'z bilan ifodalash, atrof-muhitda mo'ljal olishni shakllantirish, egallangan ko'nikma, malakalarni turli amaliy va o'yin faoliyatlariga tatbiq etishga o'rgatib borish muhimdir.

Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida korreksion rivojlantiruvchi vazifalarni amalga oshirish uchun maqsadga yo'naltirilgan holda

aqli zaif bolalarni yaqin atrof-dagi predmetlar bilan tanishtirishni tashkil qilish kerak.

Atrof-muhit bilan tanishtirish mashg'ulotlarida bolalarda o'zlariga tanish buyumlar va hodisalar haqida tasavvurlarini shakllantirishga, shaxsiy turmush bilan tanishtirishlariga katta o'rin beriladi. Bolalarda buyumlarning muhim va nomuhim belgisi hamda xususiyatlarini ajratish; obyektlarni ma'lum belgilarga ko'ra umumlashtirish; guruhlash va alohida-alohida qilib ajratish predmet va hodisalar o'rtasida aloqa hamda munosabatlarini aniqlash ko'nikmalari tarbiyalanadi. Maxsus mashg'ulotlarda uyushgan holda atrof-muhit bilan tanishtirishning roli bu bosqichda yana ham ortadi. Oldingi guruhlarda bo'lganidek, guruh xonasini uchastkani ko'rish, katta yoshlilar mehnati, transport vositalarini kuzatish mashg'ulotlari asosan buyum va hodisalar bilan bevosita tanishtirish va bolalardagi tasavvurlarni kengaytirish maqsadida o'tkaziladi.

O'xshash buyumlarni shakli, ishlatilish o'rni, nomiga ko'ra farqlash ko'nikmasini shakllantirish ham o'qitishning vazifasiga kiradi (stul, taburetka, kreslo).

Boladan o'xshash buyumlarni o'z juftlari bo'yicha birlashtirishni, obyektlarni berilgan belgilarga ko'ra guruhlashni talab qiluvchi didaktik o'yinlar o'tkaziladi («Top, tanla, nomini ayt»).

O'yin jarayonida tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning buyum nimaga mo'ljallanganligi haqidagi tasavvurlarini aniqlaydi, ularga maqsad sari harakat qilishni o'rgatadi.

O'yinchoqlar, buyumlar bilan tanishtirish mashg'ulotlarida bolalarga ranglar va ayrim rang jilolarini farqlash va nomini aytish (qizil, sariq, yashil, ko'k, oq, qora) buyumlarni aytilishi va namuna bo'yicha yoki faqat tarbiyachining aytib turishiga ko'ra guruhlash mashq qildiriladi.

Mashg'ulotlarda tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning transport haqidagi tasavvurlarini kengaytiradi va chuqurlashtiradi. Ular yuk va yo'lovchi tashuvchi transportning har xil turlarini bilishlari, yuk va yo'lovchi avtomashinalarining qanday maqsadlarga mo'ljallanishini farqlashlari kerak. Birinchi mashg'ulotni bolalardagi transport vositalari haqida mavjud bo'lgan tasavvurlarni aniqlashga bag'ishlash maqsadga muvofiqdir.

Bu mashg'ulot rasm, o'yinchoqlardan foydalanib, suhbat so'zlashuv formasida o'tkaziladi.

Ikkinchi va uchinchi mashg'ulotning asosiy maqsadi bolalarga avtobus, tramvay, yuk avtomobilining eng aniq ifodalangan

xususiyatlarini ajratib ko'rsatishni o'rgatishdir. Odatda ikki, uch qismdan tashkil topgan bu mashg'ulotlarda tarbiyachi avval o'yinchoqlar, rasmlarni ko'rsatadi, bolalarga transport vositalarini aytishni, ular haqida gapirib berishni taklif qiladi. Shundan so'ng tarbiyachi tarqatma materiallardan foydalanib, transport vositalarini farqlash va nomini aytishni mashq qilishni tashkil etadi.

To'rtinchi mashg'ulotni bolalarda transport vositalarini ishlatish o'rniga ko'ra farqlash ko'nikmasini rivojlantirishga bag'ishlash kerak.

Bolalarning mashg'ulotlarda egallagan bilim va ko'nikmalarini mustahkamlashga doir ishlar mashg'ulotdan tashqari vaqtlarda olib boriladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ota-onalar hamda bolalar bog'chasi xodimlarining mehnatiga hurmat bilan qarash hissini tarbiyalash muhim vazifa hisoblanadi. Bu o'rinda tarbiyachi bolalar e'tiborini kattalar mehnatiga nisbatan hurmat va minnatdor bo'lishga loyiqligini, uning natijalarga ehtiyotkorlik bilan yondoshish zarurligini singdiradi. Bayramlar arafasida enaga, haydovchi, oshnax va shu kabilarga sovg'alar tayyorlash lozimligini kichkintoylarga tavsiya etish mumkin. Bunda eng muhimi, bola bu ishlardan mamnun bo'lsin va bajarilgan ishdan qoniqish hosil qilsin.

Sayrlar vaqtida tarbiyachi transport harakatini kuzatishni tashkil qiladi, bolalar e'tiborini qaysi avtomobillar yuk, qaysilari odamlarni olib ketayotganligiga jalb qiladi. Bolalarning bilimlarini aniqlash va sistemalashtirish uchun didaktik («Mehmonga kim nimada boradi?», «Topib ol va nomini ayt») o'yinlarni, albom va rasmlarni, o'yinchoqlarni ko'rish tashkil qilinadi.

Binoni va bolalar bog'chasi uchastkasini ko'zdan kechirish kattalarning mehnatini, transportning harakatini kuzatish, o'yinchoqlar, predmetlar, rasmlarni ko'rib chiqish atrof-muhit bilan tanishtirish mashg'ulotining mazmunini tashkil etadi.

Eng muhimi, mashg'ulotning birinchi daqiqalaridan boshlaboq kichkintoyni faol ishlarga jalb qilishdan iborat. Shu maqsadda bo'lajak faoliyat uchun emotsional tayyorgarlik ko'rishdan foydalanish tavsiya etiladi.

Bolalarda mashg'ulotga qiziqish uyg'otib, o'quv faoliyatiga kerakli kayfiyatni yaratib, tarbiyachi ularning oldiga aniq talablar qo'yadi. Masalan, «Nimani qayerga qo'yish kerak?» didaktik o'yinining ikkinchi qismida kichkintoylarga qutichadan bittadan predmet olish va ularni ishlatilishiga qarab qo'yib chiqish tavsiya etiladi. Ko'rsatmalilikka asoslanib o'tkaziladigan bunday mashg'ulotlar jarayonida tarbiyachining

ta'sirini har bir bolaning faol faoliyati, nutqi namoyon qilishi bilan qo'shib olib borish maqsadga muvofiqdir.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalarni predmetlarning xususiyatlari bilan tanishtirish uchun o'yinlar va didaktik o'yinchoqlar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlardan keng foydalaniladi. Kattalarning bu mashg'ulotlardagi ta'limiy ta'siri boshqacha xarakter kasb etadi. Mashg'ulotning birinchi qismida bu vazifa tarbiyachi namoyish etgan matryoshkani ko'rib chiqish jarayonida hal etiladi. Dastur materiali mashg'ulotning ikkinchi qismida, ya'ni bolalarga bittadan o'yinchoq olib, uni ko'rib chiqish tavsiya etilgan vaqtda o'zlashtiriladi va mustahkamlanadi. Didaktik vazifani predmetning kattaligini to'g'ri hisobga olishni bola o'yinchoqlar bilan o'ynash jarayonida, kichkina matryoshkani kattasining ichiga solganida hal etadi. Shunday qilib, tarbiyachi avval bolalarga o'yinchoqlarni qarab chiqish imkonini beradi.

Rangli, chiroyli o'yinchoqlar bolada ularni ko'proq tomosha qilish istagini paydo qiladi, shuning uchun mashg'ulotda foydalaniladigan namoyish qilish va tarqatish uchun mo'ljallangan material o'ziga jalb qiladigan, bejirim bo'lishi kerak. Chunki bolalarni qiziqtiradigan narsalar ularga shodlik baxsh etadi.

Bir qator pedagogik vazifalar «Qo'g'irchoqni uxlashga yotqizamiz» va shu kabi o'yin – mashg'ulotlarda hal etiladi. Bu o'yinlarning o'ziga xosligi shundaki, dastur mazmuni bolalarga bir qator izchil o'yin harakatlari tarzida beriladi va ular o'yin vaziyati bilan o'zaro bog'langan bo'ladi. Qo'g'irchoq va boshqa o'yinchoqlar bilan faol harakat qilgan holda, bola uy-ro'zg'or buyumlari, mehnat jarayonini bildiruvchi so'zlarini ishlatishni mashq qiladi, u yoki bu harakat izchilligini eslab qoladi.

«O'ylab top va nomini ayt» tipidagi mashg'ulotlarda bolalar predmetlarning vazifasi bilan tanishtiriladi. Buning uchun tarbiyachi turli xil o'yinchoqlar va predmetlarni tanlaydi, ko'rsatadi va «Bu nima?», «Nima uchun kerak?» — deb so'raydi. Agar bolalar javob berishga qiynalishsa, tarbiyachining o'zi aytadi, tushuntiradi va bolalardan takrorlashni so'raydi. Shundan so'ng topshiriq murakkablashtiriladi. Bolalarga muayyan maqsadda ishlatiladigan predmetlarni olib kelish va nomini aytish tavsiya qilinadi. Tarbiyachi har bir bola bilan muttasil muloqotda bo'lib turishi bolaning tevarak-atrofdagi predmetlarning nomini aytishiga ko'maklashish; o'yinchoqni joyiga qo'yib kelish yoki biron kishiga olib borib berishni toptirish; kichkintoyning e'tiborini atrof-muhitdagi hayotiy voqealarga jalb etish va uning ana shu

hodisalariga bo'lgan qiziqishini qo'llab-quvvatlash; avval bo'lib o'tgan voqealar haqida gaplashish zarur.

Aniq maqsadga qaratilgan ish natijasida bola atrof-muhit haqida o'zi uchun hayotiy muhim tushunchalarni hosil qiladi. Shu bilan bir qatorda unda sensor va aqliy qobiliyat ham rivojlanadi. Predmetlar bilan tanisha borib, bola ularning xususiyatlari va sifatlarini amaliy yo'l bilan bilib oladi. Unda umumlashtirish qobiliyati shakllanadi. Bolalar predmetlarni aniq bir belgisi, xususiyati, ishlatilishiga qarab guruhlash malakasini egallab oladilar.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

- 1. Predmetlar olami bilan tanishtirish jarayonini aytib bering.*
- 2. Predmetlar olami bilan tanishtirishda qanday o'yinlardan foydalaniladi?*
- 3. Predmetlar olami bilan tanishtirish jarayonida qanday didaktik o'yinlardan foydalaniladi?*

2.3. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni tabiat bilan tanishtirish

Kichik guruhda bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida tarbiyachi qator vazifalarni hal qiladi: jonsiz tabiatning ba'zi predmet va hodisalari, eng ko'p uchraydigan yorqin gullaydigan o'simliklar haqida dastlabki tasavvurlarni shakllantiradi.

Kichik guruh bolalari shamol haqida o'yinlar vaqtida bilib oladilar. Aqli zaif bolalar bilan sayrlar vaqtida qog'oz lentaning shamolda shitirlashini ko'rish mumkin.

Barglarning kuzda turli rangga burkalishi vaqtida bolalarni barglarning rangi, kattaligi, shaklini farqlashlarini mashq qildirish imkoni tug'iladi.

Sayrlar vaqtida bolalar ko'pincha qushlarni ko'radilar. Bolalarni e'tiborini qushlarga don berib kuzatishga jalb qilish mumkin. Qushlarga don berish jarayonida tarbiyachi uchastkaga har xil qushlar uchib kelishini aytadi. Chumchuq kichkinagina, kul rang, sakrab-sakrab yuradi. Musicha va chumchuqlar don va non uvoqlarini cho'qib yeydilar. Bolalar ana shunday qilib qushlarni farqlashni va ularning nomini aytishni o'rganadilar.

Bahorda yorqin bahor hodisalarini: kunning iliy boshlashini, qorning

erishini, maysa, barglar, hasharotlarning paydo bo'lishini kuzatish mumkin. Kuzatishlar, o'yinlar, mehnat, faol bilish faoliyatida bolalar quyoshning isita boshlaganini bilib oladilar.

Bahorda suv ko'p bo'ladi. Suvning xususiyatlari bilan bolalarni o'yin jarayonida tanishtiriladi.

Ko'lmakda predmetlarning qanday aks etishini ham ko'rsatish lozim.

Kuz oxirida iliq kunlarda aqli zaif bolalar suvning iliq va sovuq bo'lishini bilib oladilar.

Bahor oxirida bolalarni qumning xususiyatlari bilan tanishtiriladi.

Qumning sifatini aniqlashda quyidagi usullardan foydalaniladi: quruq va nam qumga rasm chizishni taklif etib, qaysi qumga rasm chizish qulay ekanligini tanlashni aytadi.

Kunlar ilishi va yer qurishi bilan hasharotlar paydo bo'ladi. Ularni asrashni darhol o'rgatish lozim.

Bahorda uchastkaga qushlar uchib keladi. Aqli zaif bolalarga katta qora qarq'alarni, chug'urchuqlarni ko'rsatish lozim. Bolalarning e'tibori bahorda ko'p qushlar uchib kelishiga jalb qilinadi. Ular baland daraxtlarga qo'nadilar, in quradilar, ozuqalarni izlab yerda sekin yoki sakrab yuradilar.

Yozda tabiat bilan tanishtirish uchun yangi imkoniyatlar paydo bo'ladi. Yoz davomida xiyobonga, o'tzorga maqsadli sayrlarni bir necha marta uyushtirish mumkin. Aqli zaif bolalar asosiy bilimlarini avvalgidek kuzatishlar, o'yinlar, tabiat burchagi va uchastkadagi mehnat jarayonida boyitib boradilar. Sayrlar vaqtida bolalar ob-havo holatini kuzatadilar. Tarbiyachi bolalarga ob-havoni ma'lum belgilariga ko'ra belgilashni o'rgatadi.

Yozda o'yin va mashqlar vaqtida bolalarning suv, qum haqidagi bilimlari aniqlanadi, chuqurlashtiriladi. Yilning bu faslida bolalarni suvning yana bir xususiyati – shaffofligi bilan ham tanishtirish mumkin.

Bolalarning o'simliklar haqidagi tasavvurlarini boyitish maqsadida tarbiyachi yoz davomida uchastkani bolalar bilan birgalikda bir necha marta aylanib chiqadi. Ularning e'tiborini gulxona, ekinzorga hamda bog'da yangi o'simliklar paydo bo'layotganiga jalb qiladi.

Sayrlar vaqtida tarbiyachi bolalarning e'tiborini doimo atrof tabiatning go'zalligiga jalb qiladi, u bilan munosabatda bo'lishdan shodlanish hissiyatini uyg'otadi.

4–5 yoshli bolalar qiziquvchan bo'ladilar, ko'p savollar beradilar,

turli predmetlar, ularning sifatlari va xususiyatlari, atrof tabiat va ijtimoiy hayot hodisalari bilan qiziqib tanishadilar, bu yoshdagi bolalarning diqqati ancha barqaror bo'lib qoladi. Ular endi kuzatilayotgan hodisalardan oddiy aloqalarni tushuna oladilar. Mana shular asosida o'rta guruh tarbiyachisi bolalarni tabiat bilan tanishtirishning yangi vazifalarini hal qiladi. Bolalarni predmetlardagi xarakterli xususiyatlarini bilishga, predmetlarni mana shu xususiyatlariga ko'ra qiyoslash va guruhlashga o'rgatadi.

Bolalar o'simlik va hayvonlarga qarash bo'yicha topshiriqlarni har kuni bajaradilar, o'simlikning o'sishi uchun suv, yorug'lik, issiqlik kerakligi haqidagi dastlabki tasavvurlarni egallaydilar.

O'simlik va hayvonlarni kuzatish hamda ularni parvarish qilish jarayonida bolalarda tabiatga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lish hissiyoti, tabiatning go'zalligini tushunish tarbiyalanadi.

Bu o'rinda ham bolalarni tabiat bilan tanishtirishning asosiy metodi kuzatishdir. Kuzatishlar kundalik va maqsadli sayrlarda amalga oshiriladi. O'rta guruhda ekskursiyalar uyushtiriladi.

Mehnat topshiriqlaridan keng foydalaniladi, bularni bajarishda bolalar muntazam jalb qilinadi. Mehnatni tashkil qilish formalari xilma-xildir: uchastkani tozalash, o'simliklarni ekishni butun guruh bilan bajarish, shuningdek, kichik guruh bolalariga yakka topshiriqlar beriladi. Didaktik o'yinlar egallangan bilimlarni mustahkamlash, aniqlash va sistemaga solishga yordam beradi.

Bevosita kuzatish, o'yin va mashg'ulotlardan tashqari bolalar bilan bo'ladigan ishda tabiat manzaralari tasvirlangan rasmlarni ko'rish jiddiy o'rinni egallaydi.

Bolalarni hikoya qilishga o'rgatishda, olgan bilimlarni mustahkamlaydigan va aniqlaydigan, daraxtlarning barglarini to'plashga, ulardan kolleksiya va gerbariyalar yasashga yordam beradigan rasmlar tanlab olinadi.

O'rta guruhda bolalarni hodisalarning o'zgarishlari, ularning rivojlanishi bilan tanishtiriladi.

Kuzning dastlabki kunlarida tarbiyachi bolalarning diqqatini iliq va quruq ob-havoga, kishilarning kiyimiga jalb qiladi. E'tiborni quyosh nuri uchastkaga qanday tushishiga, quyosh nuri ertalab, kunduzi, kechqurun qayerga ko'proq tushishiga qaratadi.

Boshqa sayrlarda osmonning ko'kimtir bulutlar bilan qoplanganligini qayd qilish: «Osmonda qora bulutni toping» kabi topshiriq berish

mumkin. So'ngra bolalarga qora bulut bu yomg'ir yog'diradigan bulutligini tushuntirish mumkin. Yomg'irdan keyin sovuq bo'ladi, ko'lmaklar hosil bo'ladi. Ko'lmaklar doimo bolalarni o'ziga jalb qiladi. Ko'lmaklar kuzda uzoq muddat qurimaydi. Bolalarga ko'lmak oftobdagi yoki soyadagi ko'lmaklardan qaysi biri ertaroq qurishini kuzatish vazifa qilib beriladi. Tarbiyachi bolalarni sayrga otlantirar ekan, bolalarga qanday kiyinish lozimligini va uning sababini o'ylab ko'rishni topshiradi. Shu yo'l bilan tarbiyachi bolalarga kerakli aloqalarni aniqlashni o'rgatadi.

Kuzda o'simliklar dunyosida jiddiy o'zgarishlar ro'y beradi. Bolalar daraxtlar barglarining sarg'ayishini va qizarishini ko'radilar; quyoshli ochiq kunlarda rang-barang tus olgan daraxtlarni zavqlanib tomosha qiladilar.

Hayvonlar hayotida ham o'zgarishlar ro'y beradi. O'rta guruh bolalarning kuzatishlari uchun eng qulayi qush va hasharotlardir. Sayr vaqtida tarbiyachi bolalardan: «Qanday qushlarni ko'ryapsiz yoki ovozini eshityapsiz? Ular ko'pmi yoki ozmi?» deb so'raydi. Bolalar qushlar kamayib qoldi, deb xulosa chiqaradilar.

Tarbiyachi bolalar bilan birgalikda tabiat burchagidagi parvarish qilingan o'simliklarni ko'rib chiqadi. Bolalar ularning qanchalik o'sganligini ko'radilar, nomlarini eslariga tushiradilar. Bolalar vaqti-vaqti bilan xona o'simliklarini yuvadilar.

O'rta guruhning tabiat burchagi yangi baliqlar bilan to'ldiriladi. Bu baliqlarga qancha ozuqa berish lozimligini tarbiyachi ko'rsatadi.

Bahorda bolalar diqqatini qushlar jalb etadi. Agar yaqin atrofda qaldirg'och uyasi bo'lsa, unga biron maqsadli sayr o'tkaziladi. Bolalar uyadan chiqayotgan guvur-guvurni eshitadilar, qushlarning xatti harakatini, shoxcha va novdalarni qanchalik tirishqoqlik bilan tashiyotgani, uyalarini tuzatishlarini kuzatadilar. Tarbiyachi bu qushlarning hayoti haqida hikoya qilar ekan, qaldirg'ochlarning muhim belgilariga, u boshqa qushlardan nimasi bilan farqlanishiga to'xtaladi. Bolalarga uning uyasi qanday ko'rinishda ekaniga qarashni, uning qanday vijirlashini yaxshilab eshitishni aytadi.

Yoz – bolalarning xilma-xil faoliyatlari, o'yin va ermaklari bilan to'lib toshgan mavsum. Bolalarning uchastkada o'tkazadigan vaqti ham ortadi. Bolalar yozda ob-havoning holati isib ketishi, quyoshning yorqin nur sochishi haqidagi tasavvurni bevosita faoliyati jarayonida hosil qiladilar. Bolalar quyosh yorug' nur sochgan kunda osmonning rangini aniqlaydilar, momaqaldiraq vaqtida osmonga ko'tarilib ketayotgan qop-

qora bulutlarga qaraydilar, kamalakni ko'rib qiziqib qoladilar.

Yozda bolalar uchastkada, daryo, ariq qirg'oqlarida tez-tez suv va qum o'ynaydilar. Suv bilan o'ynaladigan o'yinlar o'ynalayotganda bolalarni qanday narsalar cho'kishi, nimalar suzishini aniqlab olishga o'rgatish, ular nima uchun suzishi yoki cho'kishini aniqlashni tavsiya qilish kerak. Suv bilan o'ynaladigan o'yinlar uchun turli xil bankachalar va varonkalar ishlatiladi. Bolalar suvni har xil idishlarga qanday quyilishini kuzatadilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi katta bolalarda tevarak-atrofga bo'lgan munosabati ancha rivojlanadi.

Katta guruhda tabiat obyektlarini aniq va muhim belgilari hamda bog'lanishlariga qarab, umumlashtirish va turkumlarga ajratish malakalarini shakllantirish zarur.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarida ham shuningdek, kundalik hayotda – tabiat burchagi va uchastkada ham davom ettiriladi. Tarbiyachi tevarak-atrof tabiat haqida aniq tasavvur hosil qilish, mashg'ulotlarda olingan bilimlarni chuqurlashtirish uchun mehnat, kuzatish, uchastkada, tabiat burchagida tajriba olib borishdan keng foydalaniladi. Bolalarni butun yil davomidagi tabiat haqidagi bilimlarini mustahkamlash va sistemalashtirishga stol-bosma o'yinlari: «Yil fasllari lotosi», «Botanika lotosi», «Zoologiya lotosi» va boshqalar yordam beradi.

Faslning eng muhim belgilaridan biri kun bilan tunning uzun qisqaligidagi o'zgarishdir. Katta guruh bolalarga bu o'zgarishni butun kuz davomida ko'rsatib borish lozim. Butun kuz davomida ob-havo kuzatib boriladi. Kuz boshlanishida quyosh hali ravshan chiqib turadi. Bu kuzatishlar bolalar kiygan kiyim bilan solishtiriladi.

Kuz uchun ertalab tuman tushishi xarakterlidir. Bu hodisani albatta kuzatish kerak. Kuzning dastlabki davrida, ob-havo hali iliq, tiniq vaqtida, tarbiyachi bolalar bilan uchastka bo'ylab maqsadli sayr o'tkazadi. Bunda o'simliklardan kuzning dastlabki belgilarini topish o'rgatiladi.

Qish boshlanishida kunning uzunligining qisqarishini va navbatdagi kuzatishlarda uning ortib borayotganini belgilab qo'yish lozim.

Qishda uchastkaning o'zida donxo'rakka uchib keladigan qushlarni kuzatib, bolalar uchun qiziqarli va foydali juda ko'p mashg'ulotlar o'tkazish mumkin. Qattiq sovuqda chumchuqlar qanotlarini tushirib, harakatsiz, xurpayib qo'nib turadi, havo isishi bilan chirqillay boshlaydi, tez uchadi, katta chittak sho'x chirqillaydi.

Bahorda boshqa mavsumdagi kabi jonsiz tabiatdagi o'zgarishlar kuzatiladi. Bolalarga bahorgi voqealarning asta-sekin ko'payib borishi, bahor hodisalarining o'zgarishi haqidagi bilimlar beriladi.

Bahorning boshlanishidagi xarakterli voqea sumalaklarning paydo bo'lishidir.

Bolalar bilan birinchi yoqqan yomg'irni kuzatish maroqlidir. Bahorda bu voqeaning muhim xususiyatlari, birinchi momaqaldiroq qayd etilib, uning qanday gumburlashi eshitaladi.

O'simliklarning bahorgi dastlabki uyg'onishini ko'rsatib tushuntirgan ma'qul.

Bahor boshida bolalar e'tibori ko'plab qushlarni jonlanib, harakatga tushib qolganligi: chumchuqlarning sho'x-sho'x chirqillashi, halqob yerlarda cho'milishi; xiyobonlarda katta chittakning birinchi jarangdor qo'shig'i eshitalishiga jalb etiladi.

Bolalarni chittakni qo'shig'ini bilib olishga o'rgatish kerak. Bahordagi eng yorqin xotira – bu qaldirg'ochning uchib kelishidir.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi katta bolalar bilan tabiat hodisalarini kuzatishni tashkil qilib tarbiyachi o'simliklarni mavj urib o'sishi, gullashi va hosil berishi, qushlar paydo bo'lishi, kunlar isiy boshlashi, yorug'lik va namlikning ko'payishi bilan bog'liqligini gapirib beradi.

Shamolning kuchini kuzatish qiziqarlidir. Yozda yomg'irni kuzatish davom ettiriladi, uning o'ziga xos xususiyatlari: maydaligi, savalab yog'ishi, kuchli yomg'ir, jala ham yog'ishini bilib oladilar.

Bolalar bog'chasi uchastkasida sayr qilish hamda undan chetroqda maqsadli sayr vaqtida bolalar ko'plab hasharotlarni ko'radilar. Bolalar asalarilarning gullarga qanday qilib qo'nishlari, nektar uchun gullarning ich-ichiga kirib borishlarini kuzatishlari mumkin.

Yozda bolalar qushlarni yana kuzatadilar. Qaldirg'och uyalarini ko'rsatib, ular bolalariga qanchalik tez-tez ovqat olib kelishini aniqlab oladilar. Tarbiyachi qushlar yozda hasharotlar ko'p vaqtida bolalarini boqishlarini aytadi.

Bolalar rejali tarzda tabiat bilan tanishtirib borilsa, 6 yoshida ularda tabiatdagi turli-tuman narsa va hodisalar haqida tasavvur to'plana boradi. O'simliklarni o'stirish va kichik-kichik hayvonlarni parvarishlashning oddiy malakasi shakllanadi.

Maktabga tayyorlov guruhda olib boriladigan ish markazida olingan bilimlarni bir tizimga solish va umumlashtirish, tabiat obyektlari va hodisalari haqidagi oddiy tushuncha va mulohazalarni shakllantirish yotadi.

Maktabga tayyorlov guruhining ortib borayotgan imkoniyatlari ishlash

uchun faqat tabiat burchagi va uchastkadan emas, eng yaqin tabiat muhitlari: bog'lar, dala, o'tloq, suv havzasi, fermalar, botanika va hayvonot bog'lari hamda boshqalardan ham foydalanishga zamin yaratadi.

Maktabga tayyorlov guruhining tabiat burchagi doimo yangi narsalar hisobiga yangilanib turadi.

Tabiatni o'rganishga oid birinchi mashg'ulot tabiat burchagini ko'rib chiqishga bag'ishlanadi. Mashg'ulotdan 2–3 kun oldin tarbiyachi 1–2 o'simlikni yangi o'simlik bilan almashtiradi. O'simliklarni ko'rib chiqib, tanish bo'lgan o'simliklarni topish va nomini aytib, qanday parvarish qilganliklari aytib beriladi; nimalar qilish zarurligi aniqlanadi.

Kun uzunligining qisqarishi va quyoshning balandligini kuzatish ham davom ettiriladi. Ob-havo o'zgarishlari, quyoshning holati va kunning uzunligini kuzatish davomida tarbiyachi har oyda 2–3 marta bolalar e'tiborini bu hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikka qaratadi.

Maktabga tayyorlov guruh bolalari qor yog'ish xususiyatlari bilan tanishtiriladi, shamolning kuchi va qor qay tarzda yog'ishi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga o'rgatiladi.

Maktabga tayyorlov guruh bolalarini qorning xususiyati bilan tanishtirish lozim.

Qishda bolalar, xuddi kech kuzdagidek, qushlarni qo'shimcha oziqlantiradilar, oldindan tanish bo'lgan qushlarni farqlaydilar.

Qish oxirida kun sezilarli darajada uzaygani, sumalaklar hosil bo'la boshlagani, qushlarning ovozi jonlanib qolganiga e'tibor beriladi. Qish oxirida mart boshida daraxt, sim yog'ochlar atrofida qor sal eriy boshlaydi. Bolalarga bu nima sababli yuz berishini o'ylab ko'rish topshiriladi. Qish davomida tabiat burchagida bolalar hayvon va o'simliklarni parvarish qilishga oid barcha ishlarni amalga oshiradilar.

Bahorning birinchi davrida tarbiyachi bolalar e'tiborini bahorning belgilariga jalb etadi. Quyoshni, uning balandligini, kunning uzun-qisqaligi yuzasidan birinchi tashkiliy kuzatishni bahorda kun va tun baravar bo'lgan kunlarida o'tkazish lozim.

Bolalar diqqati kunning uzaya borishi, qorning tezlik bilan eriy boshlashiga jalb etiladi. Tarbiyachi bolalarning bu hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashlariga yordam beradi.

Bolalar bilan birga qushlarni kuzatib tarbiyachi bolalar diqqatini qushlarning sayrashi kishilar hayotini qanchalik bezashi, ular qanchalik huzur va quvonch baxsh etishgagina emas, balki qanday foyda keltirishiga ham jalb etadi.

Yozda bolalarni tabiat bilan tanishtirishning asosiy formasi ekskursiya va maqsadli sayrlardir. Bunda bolalarning tabiat haqidagi tasavvurlari boyiydi, tabiatni estetik idrok etishi chuqurlashadi, ular o‘z taassurotlarini tasviriyl faoliyat mashg‘ulotlarida – rasmlari, yasagan narsalarida aks ettiradilar.

Sayrlarda quyoshning balandligi kunning uzun-qisqaligi kuzatiladi.

Yomg‘irni kuzatishda bolalar uning kuchi va xarakterini aniqlashga, kamalakka qarab, uning rangini aytish, shaklini aniqlashga o‘rgatiladi. Ertalabki va kechqurungi shudringni, tumanni kuzatish, uning hosil bo‘lish sababini tushuntirib berish qiziqarlidir.

Bolalarning diqqatini ertalab ko‘p o‘simliklarning, gullarning gultoiji ochilishi, kechqurun esa yopilishiga tortish lozim. Ayrimlari yomg‘ir oldidan yopiladi. Kungaboqar esa kun bo‘yi boshini quyosh tomonga o‘giradi. Na‘matakning guli ham doim quyoshga qarab turadi.

O‘z-o‘zini tekshirish uchun savollar

1. Kichik guruhda bolalarni tabiat bilan tanishtirish haqida gapirib bering.

2. O‘rta guruhda bolalarni tabiat bilan tanishtirishda qanday ishlar olib boriladi?

3. Katta guruh bolalarini tabiat bilan tanishtirish haqida so‘zlab bering.

4. Tayyorlov guruhida tabiat bilan tanishtirish bo‘yicha qanday ishlar olib boriladi?

Tayanch so‘z

Gerbariy – o‘simliklar guli, bargining quritilgan holati.

2.4. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni ijtimoiyl hayot hodisalari bilan tanishtirish

Defektologiya fani va amaliyotining ko‘p sonli tadqiqotlari shundan dalolat beradiki, aqli zaif bolalar bilan erta olib borilgan korreksion ishlar o‘ta samaralidir (L.S. Vigotskiyl, L.V. Zankov, P.M. Dulnev).

Kichik maktabgacha yoshdagi bolalarning nerv sistemasining egiluvchanligi ularda kompensator mexanizmlarni ishlab chiqishni va birlamchi zararlanishi yoki markaziy nerv sistemasining rivojlanmaganligi natijasida ikkilamchi nuqsonlarning yuzaga kelishini oldini oladi.

Maktabgacha yoshdagi bola rivojlanishidagi sinzetiv davrlarni hisobga

olish va aqli zaif bolalar bilan ularning rivojlanishidagi bor imkoniyatlariga tayanib korreksion ishlarni tashkil qilish holati yetuk olimlarning ishlarida ta'kidlab o'tilgan (A.A. Venger, O.P. Gavrilushkina, S.I. Davidova, S.G. Yeraliyev).

A.A. Katayeva va Marozovlarning ishlarida aqli zaif bolaning tengdoshlari orasida o'z o'rnini egallashni tashkil qilish jarayoniga katta ahamiyat beriladi. Bolalarning ijtimoiy hodisalar to'g'risidagi boshlang'ich tasavvuri «Men o'zim» iborasini paydo bo'lishi, uning kattalar bilan bo'lgan o'zaro munosabati xarakterini o'zgartiradi va bola faoliyatining barcha turlariga predmetlar bilan o'yin, tasviriy faoliyat, elementar mehnat ijobiy ta'sir etadi. Shu bilan birga shakllangan ijtimoiy hodisalar haqidagi tasavvurlar bolaga maktabga borganda yangi bolalar jamoasiga kirishib ketishi uchun psixologik tayyorgarligini ta'minlaydi.

Aqli zaif bolalar maktabga borganda bir tomonda bilim faoliyatining rivojlamaganligi bilan, ikkinchi tomondan yangi bolalar jamoasiga kirishib ketishi uchun psixologik tayyorgarlikning yo'qligidan qiynaladilar.

Kattalar va tengdoshlari bilan muloqot vositalarining yo'qligi, mo'ljal olishning shakllanmagan yangi, muammoli vaziyatlar yechimini tushunmasligi, aqli zaif bolalarning ko'pchilik hollarda bolalar jamoasidan chetga chiqib qolishiga, shu bilan muloqotga imkoniyatsizligiga, shaxsda turli xususiyatlarning, yangi faoliyatdan voz kechish, indamaslik, hatto agressiv bo'lish kabi holatlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Aqli zaif bolalarda ijtimoiy hodisalar to'g'risidagi tasavvurni maqsadga muvofiq shakllantirish muammosi maxsus adabiyotlarda ham yetarli darajada yoritilmagan. Shunday qilib, ushbu kategoriyadagi bolalarda ijtimoiy hodisalar haqidagi tasavvurlarni shakllantirish borasidagi tadqiqotlar maxsus pedagogika uchun dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni ijtimoiy hodisalar bilan tanishtirish, ularni hayotga moslashtirish maxsus pedagogikada dolzarb muammolardan bo'lib, faqat ta'limiy jihatdan emas, balki tarbiyaviy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabgacha bo'lgan davridayoq aqli zaif bolalarga ijtimoiy hodisalar haqidagi tasavvurlarini to'g'ri yo'naltirish ularning me'yordagi tengdoshlari darajasiga ko'tarilishga rag'bat uyg'otadi.

Ijtimoiy hodisalar haqidagi bilimlarning bola shaxsi rivojlanishidagi

ahamiyati shu bilan belgilanadiki, ular dunyoqarashining muhim jihati hisoblanadi, shaxsning jamiyatdagi egallagan o'rnini, uning maqsadini, yo'nalganligini, faoliyatining rivojlanishini belgilaydi. Ijtimoiy voqelik kishining jamiyat hayotidagi rang-barang faoliyatini o'z ichiga oladi: odamlar qo'li bilan qurilgan inshootlar, binolar, turli korxonalar, muassasalarning ishi, bayramlar, mamlakatimizning mehnat va siyosiy hayotidagi ahamiyatga molik voqea va hodisalar. Bunday rang-barang va ko'p rejali hodisalar bolalarning maktabgacha tarbiya yoshida hodisalarini bilib olishida obyektiv murakkablik tug'diradi. Markaziy holatni ajratib olish va uning mohiyatini ochish, shundan so'nggina maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni ijtimoiy hayotning turli hodisalarini tushunishga undash zarurati xuddi shu ehtiyoj tufayli tug'iladi.

Kattalarning mehnat faoliyati asosiy bilish objekti sifatida ko'p rejali va murakkab hodisadir. Uning muhim tomonlarini ochishda ijtimoiy hodisa hisoblangan mehnat haqidagi tushunchaga suyanadi.

Mehnat tushunchasini mantiqiy tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, bu tushunchaning markaziy yadrosi insonning mehnat buyumini asboblardan va mehnat harakati yordamida kishining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondiradigan mehnat natijasiga aylantirishdagi aloqasi hisoblanar ekan. Har qanday mehnat faoliyati niyatdan, mehnatdan ko'zlanadigan maqsadni belgilab olishdan boshlanadi. So'ng shu niyat, maqsadga muvofiq material, asboblardan tanlanadi. Materialga biror natijaga erishish uchun qator izchil mehnat harakatlari yordamida ishlov beriladi.

Tevarak-atrof bilan tanishtirish hozirgi kundagi ijtimoiy voqealar bilan ham uzviy ravishda bog'lanadi, bolalarda ularni voqealik bilan tanishtirish jarayonida jonajon Vatanga bo'lgan muhabbat tarbiyalanadi.

Vatanga muhabbat – eng chuqur ijtimoiy hislardan biridir. Vatanga muhabbat hissi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda kattalar tomonidan bolalarning ruhiy taraqqiyotini va ular tafakkurining aniq va obrazlilikini e'tiborga olgan holda ma'lum izchillik bilan tarbiyalab boriladi. Shuning uchun bu yoshdagi bolalarda Vatanga muhabbat hissinin ularga yaqin va tanish bo'lgan aniq faktlar, yorqin misollar orqali tarbiyalab boriladi. Tarbiyachilar bolalarda o'z oilasiga, bolalar bog'chasiga, tevarak-atrofga mehr-muhabbatini va ularga sodiq bo'lishini tarbiyalab, eng muhim ijtimoiy his bo'lgan Vatanga bo'lgan muhabbatni tarbiyalab boradi.

Kichik guruhda Vatanga muhabbat hissi o'z uyiga, bog'chasiga, tarbiyachiga muhabbatini tarbiyalashdan boshlanadi. O'rta guruhda bolalar endi kengroq doiradagi kishilar bilan munosabatda bo'la boshlaydilar. Ularda ota-onalari, tarbiyachilaridan o'z shahri, buyuk mutaffakkirlarga hurmat va muhabbat hissi tarbiyalanib boriladi. Bolaning o'ziga xos xususiyatini e'tiborga olish uning axloqiy tasavvurlari bilan aniq xatti-harakati o'rtasida qarama-qarshilik bo'lishi mumkinligini nazarda tutib, kishilarga nisbatan chinakam muhabbatni tarbiyalash uchun ularga yordam berish istagini uyg'otishga alohida e'tibor berish kerak. Katta guruh bolalariga uyda onalariga, buvilariga va otalariga yordam berish topshiriladi. Butun guruh bolalari bilan ular oilada kattalarga qanday yordam berganliklari to'g'risida suhbatlashadilar. Onaga hurmat va muhabbatni tarbiyalashda 8-mart bayramini uyushtirish katta yordam beradi. Bayramga tayyogarlik davrida, ularning mehnati, oiladagi g'amxo'rliqi haqida suhbat o'tkaziladi.

Tayyorlov guruhidagi bolalar bilan olib boriladigan suhbatlarda ona mehnat qilib, faqat o'z oilasigagina emas, jamiyat uchun ham foyda keltirishi ta'kidlanadi. Turli joylarga ekskursiyalar uyushtiriladi. Oilaga, bog'chaga, yaqin kishilarga mehr-muhabbat hissi asta-sekin kengayib, bolalarning tug'ilgan shahri, qishlog'i jonajon tabiatga bo'lgan mehri bilan qo'shilib ketadi.

Tarbiyachi bolalarga shahar va qishloqlardagi eng chiroyli joylarni, maydonlarni, ko'chalar nomlari bilan tanishtirib boradi. Tarbiyachi «Vatan», «Bizning shahar», «O'zbekistonning poytaxti – Toshkent», «Shahrimizning eng yaxshi kishilari» va shunga o'xshash mavzu bo'yicha kitob va rasmlar tanlaydi, turli albomlar, tayyorlab ta'lim-tarbiyaviy soatlar o'tkazadilar. Shuningdek, Respublikamiz ramzlaridan bayroq, madhiya, gerb haqida ham tushuncha berib boriladi. Tarbiyachining har bir davrda yuz beradigan voqea-hodisalar haqida bolalarga mohirona hikoya qilib borishi vatanparvarlikni tarbiyalashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni ijtimoiy hodisalar bilan tanishtirish usullarini tanlashda tevarak-atrofdagi yangi munosabatlar, xususiyatlar bilan tanishtirish, o'rganilayotgan obyekt va hodisa bolaning maqsadga yo'naltirilgan ahamiyati bilan bog'liq bo'lishi kerak.

Aqli zaif bolalarni ijtimoiy hodisalar bilan tanishtirish jarayoni o'qitishning turli uslublaridan foydalangan holda amalga oshiriladi: ekskursiya, ijtimoiy hayotdagi hodisalarni kuzatish, suhbatda kattalarning

kuzatishlarini qayd etish, didaktik va harakatli o'yinlar, bolalarning tajribasini maxsus tashkil qilingan sahnalashtirishlar, tajribani umumlashtirish, badiiy adabiyotlarni o'qish, filmlar va diafilmlar ko'rsatish.

O'qitishning birinchi bosqichida tayyorlov bosqichi ajratilib, bunda zarur sensor bazani yaratish: predmetlarning shakli, rangi kattaligini, oriyentirlashni shakllantirish bo'yicha ishlar olib boriladi.

O'qitishni tashkil qilishning asosiy shartlaridan biri ko'rgazmali qurollar bilan ta'minlash bo'lib, bir vaqtning o'zida so'z bilan ifodalangan obyektни bevosita kuzatish imkonini beradi.

Korreksion ishda asosiy o'rin didaktik o'yinlarga ajratiladi, ular nutqiy muloqotni oshirishga, bola o'zini anglashini shakllantirishga qaratiladi.

Birgalikda olib borilgan faoliyat davomida sheriklarining o'zaro muloqotga qiziqishi aqli zaif bolalarning keyingi bosqichga o'qishga imkoniyat yaratadi: muloqotning ish yuzasidan bo'lgan ko'rinishi shaxsiy ish muloqotiga aylanishiga shart-sharoit tug'iladi. O'zi haqidagi tasavvurlarni aniqlash, mustahkamlash va kengaytirish o'z tashqi ko'rinishining xarakterli belgilarini ajratish o'z familiyasini bilish va aytish; o'z oilasi haqida (oilasining familiyasini bilish, ota-onasi kasbini bilish); kundalik muloqotdagi yaqin kishilar haqida; guruhdagi tengdoshlari haqida (ularning ism-sharifini bilish, tashqi ko'rinishidagi xarakterli belgilarni ajratish); bog'cha xodimlari haqida tarbiyachi ismi va sharifi bilan aytish; defektolog, enaga, hamshirani, musiqa rahbarining ismi va sharifini aytish; ularning faoliyatini kasbiga bog'lab aytib berish. Kundalik muloqotda yaqin bo'lgan kishilarning o'zaro munosabatlari haqida tasavvurlarini shakllantirish (oila a'zolariga g'amxo'rlik qilish, tengdoshlari bilan hamkorlikda faoliyat yuritish, jamoa bilan ishlashda, o'z harakatlarini tengdoshlari harakati bilan muvofiqlashtirish; o'z xulqini pedagog talabiga bo'ysundirishga o'rgatish).

Katta e'tibor bolalarning kattalar bilan ishchan munosabatlarini rivojlantiruvchi ahamiyatiga, bolalarning o'zi haqida faoliyat subyektda taassurot shakllanishiga, keyinchalik shaxsning subyektiv qimmatini oshirishga sharoit yaratishga qaratiladi.

Inson tashqi ko'rinishi haqidagi ongli tasavvurni shakllantirish bosqichida uni maqsadga yo'naltirilgan holda idrok qilishga ahamiyat beriladi. Bunda ko'zgu va suratlar (bolalarning o'zlari, tengdoshlari, qarindoshlari, kundalik muloqotda yaqin kishilari) keng qo'llaniladi. Bu bosqichda asosiy e'tibor insonlar orasidagi o'zaro munosabatlar

axloqiy normalar va inson his-tuyg'ulari bilan bog'liq ijtimoiy va emotsional tajribani yig'ish, umumlashtirish va mustahkamlashga yo'naltiriladi.

Bolalar bog'chasi jamoasidagi, oiladagi o'zaro munosabatlar haqidagi hayotiy taassurotlarni boyitishda bolalarning quyidagi o'yin shaklidagi muloqotlari yordam berdi: didaktik o'yinlar, sahnalashtirilgan o'yinlar, qo'g'irchoq teatri va boshqalar.

Hissiy qulaylik yaratilishi bolalarning o'zaro munosabatlariga ijobiy ta'sir o'tkazib, ularning axloqiy rivojlanishiga yordam beradi. Tarbiyalanuvchilarda hamdo'stlik, ijtimoiy xulq va mehrli o'zaro munosabatlar shakllanadi. Aqli zaif bolalarda ijtimoiy hodisalar haqidagi bilim va tasavvurlar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Ular bolani atrof olam bilan o'zaro faol aloqasi asosida shakllanadi. Birgalikdagi faoliyat jarayonida kattalar bilan muloqot qilish bolalar nutqida qayd qilingan hissiy hayotiy tajribalarni boyitish natijasida shakllanadi.

Ijtimoiy hodisalar to'g'risidagi tasavvurlarning shakllanganlik darajasi bolalar o'yinida jamoaning o'zaro munosabatlariga ta'sir ko'rsatadi.

O'yindagi personajlar o'rtasidagi munosabatlarni aks ettirish jarayonidagi pedagogning rahbarlik va tashkilotchilik vazifasi bolalarning kelgusidagi faoliyatining boshqa turlari va kundalik muloqotdagi o'zaro munosabatlarini belgilaydi. Aqli zaif bolalarning o'zi haqidagi o'z ehtiyojlari va organizmining funksiyalari haqidagi tasavvurlarni yig'ish va differensiya qilishda maxsus vositalarning kiritilishi, unga faoliyatning barcha turlarida o'z tengdoshlari bilan muloqot jarayonini yaxshilash imkonini beradi.

Bolalarning so'z bilan mustahkamlangan va jamoa faoliyati turlarida orttirilgan ijtimoiy tajriba, ularning insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar haqidagi bilimni boyitadi. Bolalarning insoniy munosabatlar to'g'risidagi bilim va taassurotlari maqsadga muvofiq yo'naltirilgan, shuningdek, vositalar orqali tashkil qilingan ijtimoiy tajribalar (kitoblar o'qish, ertaklar, kinofilmlar namoyishi, multfilmlar, radio eshittirishlarni eshitish) orqali to'planadi. Kattalar mehnatini kuzatish davomida bolalar tajribasini maxsus tashkil qilish quyidagicha tajribada amalga oshirilishi mumkin: suhbat, kuzatish, tajribani bolalar so'zlab berishi, kichik matnlarni eshitish, sujetli rolli o'yin tashkil qilish.

E'tibor ko'rsata bilish, qayg'urish, g'amxo'rlik qilish munosabatlarini tarbiyalashda muvaffaqiyatli shakllanadi. Ana shu asosda boshqa kishilarga nisbatan ijobiy munosabatlarni tarbiyalash mumkin.

Bolalarga kasblarning nomini (enaga, qorovul) tushuntirish maqsadida

maxsus mashg'ulot uyushtiriladi. Mashg'ulot davomida bolalar pedagogning «bularning hammasini kim qildi?» Enaga nima uchun kerak? U nima ish qildi? kabi savollarga javob beradilar.

Haydovchining kasbiga tasavvur hosil qilish uchun avtomobilni boshqarish haqida elementar ma'lumot beriladi. Bajiriladigan asosiy harakatlarning nomlarini aytishni mashq qildiradi. Bolalarning olgan bilimlari mustaqil o'yinlar jarayonida mustahkamlanadi.

Bolaning mehnat qurollari haqidagi tasavvurlari «Bil va nomini ayt», «Kimga nima kerak» didaktik o'yinlarda mustahkamlanadi.

Birinchi guruh bolalar transport vositalari va ularning vazifasi haqida tasavvur hosil qilishlari, ularni bilishi va aytib bera olishlari kerak. Shu maqsadda transport harakatini kuzatish tegishli o'yinchoqlar va rasmlarni qarab chiqish uyushtiriladi. «Bil va nomini ayt» tipidagi didaktik o'yin mashg'ulotlar o'tkaziladi. Tasviriy san'at mashg'ulotlarida kichkintoylarga tayyor shakllardan avtomobil yasashni tavsiya qilish mumkin.

Bolalarni atrof-muhit bilan tanishtirish ishida mashg'ulotlardan bo'sh vaqtlarga katta o'rin beriladi.

Bolalarning e'tiborini doimo ularning tevarak-atrofdagi kattalar mehnatiga qaratib turish zarur. Tajribali pedagog tarbiyalanuvchilarga mazali ovqatlar oshpaz tomonidan tayyorlanganligini, enaga deraza oynasini yuvib artganligi uchun guruh xonasi ozoda va yorug' bo'lib qolganligini aytadi, yangi ko'ylakni kiyib kelgan qizchani payqaydi, ko'ylakni uning onasi tikkanligini bolalarga tushuntiradi.

Bolada u yoki bu mehnat turining mazmuni haqida dastlabki tushunchalarning shakllana borishi bilan bir vaqtda o'z atrofidagilarga nisbatan ijobiy munosabatning, ularga ko'maklashish istagining hosil bo'lishi juda muhim ahamiyatga ega.

Pedagog shu maqsadni ko'zlab bolalarga uchastkani supurishda farroshga, enagaga yordam berishni taklif etadi. Tarbiyachi bolalar bilan individual suhbat o'tkaza borib, ular bilan birga rasmlarni ko'rib chiqadi, tasvirlangan odam nima ish qilayotganini aytib berishni so'raydi, har bir mehnat qiluvchi kishiga nisbatan o'zining hurmatini ta'kidlaydi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Maxsus bolalar bog'chasida ijtimoiy hayot hodisalari bilan tanishtirish mazmunini aytib bering.

2. Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashda qanday ishlar olib boriladi?

3. *Kattalar mehnatiga qiziqish uyg'otish maqsadida qanday ishlar olib boriladi?*

4. *Kasblar haqida qanday tushunchalar berib boriladi?*

Tayanch so'z

Vatanga muhabbat – eng chuqur ijtimoiy hislardandir.

2.5. Aqli zaif bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish asosida nutqini rivojlantirish

Tevarak-atrof bilan tanishtirish va nutq o'stirish mashg'ulotlarida bolalar nutq yordamida atrof-dagi predmet va hodisalar haqida ma'lum bilimlarni egallaydilar. Bilish jarayonlari va nutqning uzviy bog'liqligi bir vaqtning o'zida bolalar nutqini o'stirish va ularni tevarak-atrof bilan tanishtirish masalalarini hal etish imkonini beradi. Olamni idrok etish davomida kattalar bola diqqatini tevarak-atrofdagi hodisalarga qaratishlari, ular haqida so'zlab berishlari lozim.

Shu bilan birga kattalarning tushuntirishlari yordamida bola o'z taassurotlari orasidan kattalar ko'rsatayotganlarini ajratishni o'rganadi, shu tarzda bolada bilish qobiliyati rivojlanadi.

Bola atrof borliqdagi predmet va hodisalar bilan qanchalik yaqindan tanishsa, undagi qiziquvchanlik qanchalik chuqur bo'lsa, predmet va ularning belgilari bilan so'zlar bog'liqligi shunchalik tez o'rnatiladi. Qiziqish yangi bilimlarni o'zlashtirish va shu bilimlarni so'zlar yordamida mustahkamlash imkonini beradi.

Shuning uchun defektolog va tarbiyachi atrof-olam bilan tanishtirish mashg'ulotlarida bolalar qiziqishlarini orttirishlari va o'rganilayotgan obyektlar haqidagi bilimlarning kengayish darajasiga ko'ra bolalar nutqini o'stirishlari, ya'ni korreksion vazifalarni umumrivojlantiruvchi vazifalar bilan birgalikda hal etishlari lozim.

Maxsus ta'lim rejali va tizimli amalga oshirilgandagina samarali bo'lishi mumkin. Shuning uchun bolalarni atrof-borliq bilan tanishtirish jarayonida nutqni o'stirish ishlarini kommunikativ malakalarning rivojlanish dinamikasiga mos keluvchi ma'lum ketma-ketlikda, ya'ni nutqiy muloqot malakalariga mos ravishda amalga oshirish lozim.

Nutq o'stirish mashg'ulotlarining kelgusi mazmuni bolaning atrof-olamdagi predmetlar bilan tanishish mashg'ulotlarida ilk bor

tanishayotgan materialini qaytaradi, chuqurlashtiradi va to'ldiradi.

Nutqni atrof-dagilar bilan muloqot qilishning asosiy vositasi sifatida rivojlantirish uchun nutqni tushunishni tizimli rivojlantirish va bolalarning shaxsiy nutqiy faolligini oshirish lozim.

Nutq o'stirish va atrof-olam bilan tanishtirish mashg'ulotlarida o'qitishning shunday usullarini qo'llash muhimki, ular borliqni yanada chuqurroq anglash va nutq hamda tafakkurning rivojlanishiga yordam bersin. Buning uchun bir vaqtning o'zida nutq va tafakkurni rivojlantirish vazifalari birgina materialda hal etiladi.

Predmetlar bilan kattalar singari, bolalarning ham harakat qilishlari katta ahamiyatga ega. Harakatlarni egallash mazkur harakatlarni anglatuvchi so'zlarning hosil bo'lishiga zamin bo'lib, so'zlarni yaxshiroq o'zlashtirish imkonini beradi. Predmetlar bilan o'yinli harakatlarga o'rganish bola nutqini rivojlantirish uchun qo'llaniladi. O'yinga o'rganish davomida bolalar harakat usullari va kattalarning predmetlarni, harakatni, aloqa-munosabatni ko'rsatish davomida qo'llayotgan so'zlarni egallaydilar. Shunday qilib, gap va hikoyalarni qurish uchun lozim bo'lgan fe'ldan iborat lug'at to'planadi. Harakatlarni o'zlashtirgan sari bolaning nutqiy faolligi oshadi, kattalar nutqiga taqlid etish qobiliyati rivojlanadi.

Nutq o'stirish ishlari faqatgina mashg'ulotlar va o'yinlar doirasi bilan chegaralanib qolmasligi kerak. Nutqiy malakalarni faollashtirish uchun barcha imkoniyatlardan foydalanish lozim.

Bolalarni nimalarga o'rgatish lozim?

Atrof-olamdagi predmet va hodisalarga qiziqishni rivojlantirish asosida bolalarni defektolog, tarbiyachilar va ularni o'rab turgan boshqa insonlarning qaratilgan nutqini idrok etishga o'rgatish lozim.

Maktabgacha yoshdagi tarbiya uslubiyatchilarida shunday ibora mavjud: «Bolalar tinglaydilar, ammo eshitmaydilar, qaraydilar, ammo ko'rmaydilar». Shuning uchun nafaqat kuzatishni, balki ko'rishni, nafaqat tinglashni, balki eshitishni o'rgatish, ya'ni ta'limning asosi bo'lgan idrok etishni rivojlantirish – nutqni tinglash, uning mazmunini tushunish, shuningdek, diqqatni jamlash, nutqni idrok etish istagini paydo qilish hisoblanadi.

Defektolog: «Bo'shliqqa gapirish mumkin emas» degan qoidaga amal qilishi lozim. Bolalarda nutqni idrok etishga «istak tug'ilmasdan» gapirish befoyd. Agarda bolalar toliqib qolsalar, ularni faoliyatning boshqa turlariga jalb etish yoki ular diqqatini nutqqa o'ziga xos usullar bilan qaratish kerak.

Nutqni idrok etishni rivojlantirish bolalarning bolalar uyi va bolalar

bog'chasi sharoitidan amaliy faoliyatlari jarayonida amalga oshiriladi: tarbiyachilar va defektologlar tomonidan barcha rejim momentlari, o'yinlar, mashg'ulotlar, kuzatuvlar, ekskursiyalar qo'llaniladi.

Qaratilgan nutqni idrok etishni rivojlantirish maqsadida kattalar nutqini bolalar faoliyatini regulatsiya etish vositasi sifatida qo'llash mumkin. Kattalar nutqi o'z shakli va vazifasiga ko'ra bolalar harakatini chegaralagani kabi («mumkin emas!») ularni harakat etishga, harakatlar bilan moslashishi va ularni yakunlashga undashi mumkin («qo'llarimizni yuvamiz», «qo'llarimizni yuvayapmiz», «qo'llarimizni yuvib bo'ldik»).

Asta-sekinlik bilan so'z birikmalari murakkablashadi. Bolalar tomonidan harakatlarning adekvat bajarilishiga qaratilgan nutqni to'g'ri idrok etish va tushunishdan dalolat beradi. Shunday qilib, kattalar nutqini idrok etish bolalar nutqini yanada murakkab – boshqaruvchi va rejalashtiruvchi funksiyalarini egallashga tayyorlaydi.

Keyinchalik bolalarda atrof-dagi hodisalarga, predmetlarga, o'yinchoqlarga, rasmlarga, kattalarga nisbatan ortib borayotgan qiziqishlarini saqlab turmoq va mazkur qiziqish asosida nutqning nisbatan murakkab namunalarini, shu qatorda gaplarning turli variantlarini idrok etishni takomillashtirmoq kerak. Kattalar nutqini idrok etishni rivojlantirish bolalarni maktabgacha ta'lim muassasasida ta'lim olishlarining barcha muddati davomida amalga oshiriladi.

Atrof-borliqdagi predmetlar va hodisalar bilan tanishtirish asosida lug'atni boyitish, so'zlarning leksik va grammatik ma'nosini aniqlash yo'li bilan nutqiy vositalarni rivojlantirish amalga oshiriladi. Kuzatilayotgan predmet va uni anglatuvchi so'z bolaning ko'z o'ngida bir vaqtning o'zida namoyon bo'ladi va bir butunlik sifatida idrok etiladi. So'zning leksik ma'nosi predmet haqidagi tushunchada mustahkamlanadi. Aqli zaif bolalardagi nutqiy vositalarning yetarlicha emasligi uzoq vaqt davomida ularga nutqiy muloqotga faol qo'shilish imkonini bermaydi.

Mavjud nutqiy vositalar asosida nutqiy muloqotni rivojlantirish amalga oshiriladi. Nutqning kommunikativ funksiyasini rivojlantirishni nutqning vaziyatli shaklidan kontekstli shakliga astalik bilan o'tish yo'li bilan amalga oshirish, ya'ni muloqotni rivojlantirishni normada rivojlanayotgan bolalar nutqining umumpsixologik rivojlanish qonuniyatlari asosida qurish lozim.

Bolalar nutqi aks etgan bo'lishi mumkin, nutqning mazkur shakli kattalar predmetni (belgi yoki harakatni) nomlab, o'sha onda uning nomlanishi haqida savol bergan vaziyatda paydo bo'ladi. Bola qulay

nutqiy vaziyatda bo‘ladi: predmet ko‘z o‘ngida, javob uchun so‘zni yodga tushirish kerak emas, u hozirgina defektolog nutqida jarangladi.

Bolalarni qanday o‘rgatish lozim?

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar ta‘limida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan nisbatan xarakterli usullarni ko‘rib chiqamiz.

Ta‘lim usullari:

- predmetni namoyish etish va ko‘zdan kechirish;
- predmet bilan harakatlarni bajarish;
- iltimos, topshiriqlar;
- bola nutqidan so‘z, so‘z birikmalari, gaplarni qaytarish;
- savollar-javoblar;
- qo‘g‘irchoq, o‘yinchoq orqali muloqot;
- nutqiy materialni ko‘p karra takrorlash;
- harakatlarni sharhlash.

Predmetni namoyish etish va ko‘zdan kechirish

Predmetni namoyish etish va ko‘zdan kechirishda muhim nutqiy vazifalardan biri – nutqiy vositalarni rivojlantirish, shu qatorda yangi so‘zlar bilan tanishish, ularning ma‘nosini aniqlash va ularni astalik bilan bolalar lug‘atiga kiritish vazifasi hal etiladi. Ushbu vazifadan kelib chiqqan holda namoyish va ko‘zdan kechirish uchun guruh xonasida mavjud bo‘lmagan yangi predmetni tanlash kerak. Agarda bolalar ushbu predmetni avval ko‘rganliklari taxmin etilsa, u holda bolalar avval ko‘rmagan ko‘rgazmali tayanch tanlanadi.

Bu yerda ta‘lim jarayonida ko‘rgazmalilikdan foydalanishda to‘xtatilish maqsadga muvofiq. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalarni ularni o‘rab turgan voqea-hodisalar va predmetlar bilan tanishishda ko‘rgazmali vosita sifatida nimalardan foydalanish mumkin? Bu turli xil ko‘rgazmali materiallar: real predmetlar, o‘yinchoqlar, rasmlar bo‘lishi mumkin. Bolalar ta‘limi uchun ko‘rgazmali materialni tanlashga ma‘lum talablar qo‘yiladi. Bunda tabiiy predmetlarni qo‘llash maqsadga muvofiq. Agarda tabiiy tayanch ko‘rsatish imkoni bo‘lmasa, u holda ularni predmetning xarakterli tashqi belgilarini ifoda etuvchi o‘yinchoqlar, mulyajlar bilan almashtirish tavsiya etiladi (masalan, quyoncha o‘yinchog‘ining rangi oq yoki jigarrang, yumshoq, momiq materialdan, uzun quloqli va kalta dumli bo‘lishi kerak). Bu bolada nafaqat predmet haqidagi real tasavvurlarning shakllanishiga, balki nutqiy vositalarning

maksimal rivojlanish imkonini beradi. O‘yinchoq qanchalik real ko‘rinishda bo‘lsa, u shunchalik bola nutqi va bilimlarining boyishiga katta imkon beradi.

Maktabgacha ta‘lim muassasalarida tabiiy ko‘rgazmali tayanch sifatida turli fasllar uchun mo‘ljallangan bolalar kiyimlari va oyoq kiyimlari, uy-jihozlari, idish-tovoq predmetlari, o‘simliklar (yer maydonchasidagi daraxtlar va butalar hamda guruh xonasidagi gulli o‘simliklar), uy hayvonlaridan mushuk yoki kuchukni, shuningdek, qafasdagi qushlar, akvariumdagi baliqlardan foydalanish mumkin.

Rasmi material bolalar o‘yinchoq bilan tanishgandan so‘ng qo‘llaniladi. Guruhli mashg‘ulotda ko‘rgazma uchun tanlanayotgan rasm barcha bolalar unda tasvirlangan predmetlarni yaxshi ko‘ra olishlari uchun katta hamda rangli bo‘lishi kerak (Masalan, «uy hayvonlari», «yovvoyi hayvonlar» va b.). Rangli tasvirdagi predmetlar afzal, chunki oq-qora tasvir bolalarga ularning rangi bilan tanishish imkonini bermaydi, bu esa nutqiy vositalarni va bilimlarni kambag‘allashtiradi.

Bir vaqtning o‘zida namoyish uchun predmetli rasmlarni tanlashda ularning hajm jihatidan mos kelishiga e‘tibor berish kerak. Masalan, ot va sigirning kichik hajmdagi rasmi bilan o‘rdak, xo‘rozning katta hajmdagi rasmini bir qatorga qo‘yib bo‘lmaydi. Bolalar predmetlarni ularni boshqa predmet bilan turli belgilarga ko‘ra, shu qatorda hajm jihatidan solishtirgan holda idrok etadilar. Rasmlarni noto‘g‘ri tanlash natijasida bolalarda predmetlarning hajmi xususida noto‘g‘ri tasavvur shakllanadi, bu esa albatta tushuncha va nutqiy vositalarning rivojlanishida namoyon bo‘ladi.

Kattalar tomonidan namoyish etilgan va nomlanganlarning barchasi bola uchun alohida qiziqish uyg‘otadi. U sinchiklab qaraydi, diqqat bilan eshitadi. Kattalarning o‘zi ham bola uchun doimiy ravishda biron-bir yangilik, qiziqish manbayi bo‘ladilar. Albatta bolalar tanishadigan barcha predmetlar yorqin rangda bo‘lishi kerak. Yangi predmetlar bolalar e‘tiborini ham ta‘m («ko‘rganlarimizning barchasini ta‘tib ko‘ramiz»), ham hid («Hidlab ko‘rchi, olmaning hidi qanday?»), ham hajm jihatidan farq etishi bilan (katta-kichik), ham haroratiga (iliq-sovuq) va boshqa sifatlarga ko‘ra jalb etishi mumkin. Shu bilan birga bolalar predmetni ko‘rishlariga qadar diqqat va e‘tiborlarini kattalarning og‘zaki ko‘rsatmasiga tayangan holda: «Ko‘raylik-chi, bizning qutuda nima bor?», «Bugun men sizlarga bir narsa olib keldim» «Fantaylik-chi, bizning oldimizga kim keldi?» namoyon etishlariga erishish lozim.

Namoyish etish va koʻzdan kechirish davomida defektolog nafaqat predmetlarning nomlashi, balki ularning tashqi belgilari, ularning vazifasini aytishi lozim. Soʻng esa bolalar diqqatini predmetning u yoki bu qismini (uning detallarini) namoyish etishga qaratish kerak. Namoyish etish davomida bolalar baʼzan predmetni ifodalovchi soʻzga, baʼzan belgini ifodalovchi soʻzga tayanadilar.

Nutqiy vositalarni rivojlantirishdan tashqari, mashgʻulotlarda mazkur usulning qoʻllanilishi yana bir vazifaning hal etilishiga – nutqni idrok etishni rivojlantirishga imkon beradi.

Agarda mazkur usul taʼlimning boshida qoʻllanilsa, u holda defektolog asosan oʻzi ham predmetni nomlaydi, ham uning tashqi koʻrinishi, vazifasi haqida soʻzlab beradi. U bolalarga tushunishlari mumkin boʻlgan va keyinchalik uni oʻzlashtirib, mazkur bilimlarni faol nutqda ifodalay olish imkonini beradigan materialni beradi. Bolalardan hali faol nutq talab etilmaydi, biroq ular defektolog tomonidan taklif etilgan barcha namoyishlarda ishtirok etadilar. Nutq bolaning tashabbusi asosida ham paydo boʻlishi mumkin. Bu holatda bunday nutq taqiqlanmaydi, aksincha ragʻbatlantiriladi. Bu esa boshqa bolalarda ham tashabbusning namoyon boʻlishiga imkon yaratadi. Bolalarning tashabbusli nutqi hech qanday sharoitda chegaralanmaydi.

Keyinchalik predmetni namoyish etish va uni koʻzdan kechirish bolalar nutqining faollashuvi uchun ham foydalaniladi. Dastlab bolalar faqatgina predmetni, uning belgilari, qismlarini nomlaydilar, soʻng mazkur soʻzlar gaplarda ham qoʻllaniladi.

Mazkur usulni qoʻllashda defektolog nutqi muhim oʻrin egallaydi. Bolalar uchun namuna sifatida xizmat qiluvchi nutqiy vositani toʻgʻri tanlash uchun, bolalar predmetni ilk bor koʻrayotganlarini tasavvur qilish mumkin. Bu kattalarga barcha lozim boʻlgan lugʻatni belgilab olish, soʻz shakllari va ularning birlashish usullarini tanlab olishga yordam beradi. Predmet bilan tanishtirishni u haqida hikoya qilib berishdan boshlash kerak. Hikoyani nutqiy namuna sifatida nisbatan aniq soʻzlarni sinchkovlik bilan tanlab va ularni qisqa gaplarga birlashtirgan holda avvaldan oʻylab topish kerak. Hikoyada soʻzlarning koʻp karra takrorlanishini ham koʻzda tutish kerak.

Turli predmetlarni koʻzdan kechirishdagi nutqiy harakatlarni bir turdagi ketma-ketlikda amalga oshirish maqsadga muvofiq. Masalan, dastlab predmetni, soʻng – uning shakli, rangi, hajmi, taʼmi va belgilarini nomlash. Barcha predmetlarning namoyishi ham shu ketma-ketlikda

ko‘riladi. Bunday ketma-ketlik maqsadga muvofiq. Chunki oxir-oqibat u tasvirolovchi hikoya tuzishga tayyorlash uchun namuna sifatida xizmat qiladi.

Predmet bilan harakatlarni bajarish

Predmet bilan harakatlarni bajarishda predmetni namoyish etish va ko‘zdan kechirishdagi kabi idrokli va nutqiy vositalarni rivojlantirish, bola lug‘atini boyitish vazifalari hal etiladi. Birinchi holatda bola avvalo predmet va ularning belgilarini ifodalovchi so‘zlarni egallaydi, harakatlarni bajarishda esa o‘z harakatlarini, predmet holatini, harakat bosimlarini ifodalovchi so‘zlarni egallaydilar.

Agarda bola predmet bilan tanishishda turli analizatorlarga tayansa, u yangi so‘zni predmet, harakat yoki belgi bilan nisbatan tezroq bog‘laydi. Bolaning nafaqat ko‘rishi yoki eshitishi, balki predmet bilan harakat etishi; uni ushlashi, paypaslab ko‘rishi, silashi, harakatlantirishi ham ayniqsa muhim.

Bunda lug‘at harakatlarning nomlari bilan boyiydi, bu esa bolalar faol nutqida gaplarning paydo bo‘lishiga imkon beradi.

Bola tomonidan nutqni idrok etishi, harakatlarni ifodalovchi yangi so‘zlarni o‘zlashtirishi va faollashuvini rivojlantirish uchun qarama-qarshi ma‘nodagi juft so‘zlarni qo‘llash lozim. Masalan, lozim bo‘lgan ko‘rgazmali tayanch-qushchani tanlab, qushcha dumini qanday tushirib-ko‘tarayotganini ko‘rsatish mumkin. Defektolog buni bolalarning har biriga qushcha bilan o‘ynashga ruxsat bergan holda bajarib ko‘rish imkonini beradi.

Shuni ta‘kidlash lozimki, mashg‘ulot davomida qator harakatlarni bajarib, bolalar egallangan malakalarni mustaqil o‘yinlariga ko‘chiradilar. Shunday qilib, harakatlarni namoyish etish va bolalar tomonidan harakatlarning bajarilishi nafaqat nutqiy vositalar rivojlanishiga, balki bolalar o‘yinlarining rivojlanishiga ham imkon beradi. O‘yinlarni kuzatish shuni ko‘rsatadiki, bolalar o‘yinchoq bilan harakatlarni bajarar ekanlar, u bilan «so‘zlashadilar», shu orqali nutqiy faollikni namoyon etadilar, jonsiz predmetlar bilan nutqiy muloqotda «o‘z kuchlarini sinaydilar».

Predmet bilan harakatlarni bajarish bolalarni predmet belgilarini ifodalovchi so‘zlar bilan tanishtirish imkonini beradi.

Itimos va topshiriqlarni bajarish xususiyatlari

Itimos va topshiriqlarning bajarilishi bolaga qaratilgan nutqni

tushunishini tekshirishga yordam berib, bolalar shaxsiy nutqining faollashuviga imkon beradi. Shu maqsadda boladan nafaqat biron-bir harakatni bajarish, balki o'rtog'i yoki kattalarga iltimos bilan murojaat etish, keyinchalik esa u nimalarni bajarganligini so'zlab berish ko'riladi.

Nutqni rivojlantirish vazifalarini hal etish bilan bir vaqtda bolalarda fazoda mo'ljal olish shakllantiriladi, chunki bolalar tomonidan topshiriqlarning to'g'ri bajarilishi ularning predmetlar nomlari, ularning belgilari, joylashuvi haqidagi bilimlarga bog'liq bo'ladi.

Ta'limning boshida bolaga biron-bir iltimosni bajarish taklif etiladi: o'yinchoqni ma'lum bir joyga olib qo'yish; koptok, qo'g'irchoq, mashinani olib kelib berish; defektolog bolalar harakatlarini sharhlashi mumkin.

Keyinchalik iltimos yoki topshiriqni bajarish aks etgan nutqni qo'llash bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Aks etgan nutqqa o'rgatar ekan, defektolog albatta murojaat namunasini beradi.

Astalik bilan defektolog murojaati ham, bolaning nutqi ham murakkablashadi. Undalgan xarakterdagi mustaqil bayonlar bolalarda birgalikdagi o'yinga taklif, biron-bir narsaga ko'maklashish kabi o'zaro murojaatlarda paydo bo'ladi. Bunda harakatlarni ifodalovchi so'zlarni qo'llash zaruriyati tug'iladi («Kel o'ynaymiz», «Kel ko'ramiz»). Bolalarning undalgan shakldagi nutqdan foydalanishlarini uni astalik bilan murakkablashtirilgan holda qo'llab turishi zarur.

Bola nutqidan so'z, so'z birikmalari, gaplarni qaytarish

Mazkur usulning asosiy vazifasi so'z birikmalari, gaplarni qaytarishga tayyorlashdan iborat. Bola ketidan alohida bo'g'inlarni qaytarar ekanmiz, biz bolalarni murakkab bo'g'inli so'zlarni, shuningdek, so'z birikmalari va gaplardagi bog'liqligini o'zlashtirishiga va qayta takrorlashga tayyorlaymiz. Boshqacha so'z bilan aytganda, bo'g'inlar tizimining buzilishi va agrommatizmning oldini olish ishlarini olib boramiz.

Mazkur usul bolalar faol nutqdan foydalana boshlaganlaridan so'ng, ya'ni savolga birgina so'z yoki so'z birikmasi bilan javob bera olganliklaridan so'ng ishda qo'llaniladi. Biroq bunda bolalar katta qiyinchiliklar sezadilar va turli so'z buzilishlariga yo'l qo'yadilar. Bolalar javoblarini qaytarar ekan defektolog to'g'ri talaffuzni namoyish etadi, bolalar diqqatini so'zlarning to'g'ri tizimi va grammatik bezashga qaratadi. Misol qilib bola noto'g'ri talaffuz

etayotgan soʻzdan oʻrinni alohida intonatsiya bilan ajratib koʻrsatadi.

Bolalar javoblarini qaytarish shu bilan foydaliki, defektolog kerakli soʻzni soʻz birikmasi yoki gapga kiritish mumkin. Buning yordamida defektolog bolalar keyinchalik foydalanadigan nutqning nisbatan murakkab namunalarini berish uchun sharoit yaratadi.

Taʼlimning keyingi bosqichlarida javoblarni qaytarishdan nafaqat propedevtik maqsadlarda, balki bolalarni soʻzlarning, soʻz birikmalari, gaplarning toʻgʻri talaffuzini mashq qildirish maqsadida foydalanish mumkin.

Agarda bola talab etilayotgan soʻzni takrorlashni istamasa, uni majburlash kerak emas, chunki bu negativ reaksiyani chaqirib, bolaning keyinchalik faol nutqdan uzoq vaqt foydalanmasligiga olib keladi. Bunday holatda yana bir bor bolaning ketidan toʻgʻri talaffuz eta olmaganlarini qaytarish maʼqulroq.

Savollar-javoblar

Mazkur usul birinchi navbatda bolalar nutqini faollashtirish uchun qoʻllaniladi. Savol bolalarni ogʻzaki nutqdan foydalanishga undaydi. Nutqiy kommunikatsiyada ular bilim va koʻnikmalarini tekshirish imkonini beradi. Savollar yordamida bolalarda qaratilgan nutq mazmunini tinglash koʻnikmasini rivojlantirish mumkin. Bu bolalarning savollarga toʻgʻri javob qaytarishga oʻrganishlari uchun lozim. Mazkur usulning qoʻllanilishi, shuningdek, bolalarning turli grammatik shakldagi soʻzlar, soʻz birikmalarini toʻgʻri qoʻllash, gaplarni qurishda mashq qilishlarini nazarda tutadi. Agarda taʼlimning boshida balalarga ixtiyorsiz bayon etishga ruxsat berilsa, ularning ixtiyoriy nutqi taqiqlanmaydi, aksincha ragʻbatlantiriladi va stimullanadi. Keyinchalik esa savollar ayniqsa shaxsiy savollar bolalar nutqi va faoliyatini boshqaradi hamda yoʻnaltiradi.

Soʻzlashuv dialogik nutq uchun savollarga qisqa, shu qatorda bir soʻzli javoblarni qoʻllash xarakterli. Oʻzaro soʻzlashayotganlarning bir-birlarini tushunishlari uchun bu xalaqit bermaydi. Shuning uchun bolaning savol bilan mazmuniy birlikdagi bir soʻzli javobini toʻliq gap sifatidagi javob koʻrinishida qabul etish kerak.

Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar muloqot davomida, shu qatorda kattalar tomonidan savollar berish yoʻli bilan tashkil etishgan dialogik nutqda ifodalanuvchi qator oʻziga xosliklarga egalar. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar uchun qoʻllashda defektolog savollarning 2 turini ajratish

va ulardan turli vaziyatlarda to'g'ri foydalanishni bilishi kerak; bular – barcha bolalarga qaratilgan savol va aniq bir bolaga berilgan shaxsiy savol. Gap shundaki, bu yoshdan bolalar uzoq vaqt davomida barcha bolalarga qaratilgan savolni o'zlariga tegishli deb bilmaydilar. Ular faqatgina shaxsiy murojaatlargagina javob qaytaradilar. Shuning uchun, barcha bolalarga savol ko'rinishidagi murojaatdan foydalanishga uni konkret bola nomini aytgan holda darhol aniqlashtirish kerak.

Bolalar nutqiy muloqotining rivojlanishi uchun quyidagi savollar guruhi nisbatan oson va dolzarb: Bu kim? Bu nima? Qanday predmet? Predmet nima qilmoqda?

Savollarning birinchi guruhi predmetlarning nomi va ularning qismlariga doir. Savollar bolalar predmetni kuzatishlari davomida beriladi. Ta'rif qisqa va keng bo'lishi mumkin. Masalan, qisqagina: «Bu nima?» – «Chana» – «Qo'lqop»; «Bu Kim?» – «Mushuk» – «Kuchuk» – «Xola» yoki keng: «Bizga Sardor nimani ko'rsatayapti?» – «Nodiraning qo'lida nima bor?» – «Ushbu rasmda nima tasvirlangan?».

Bir predmetni ko'zdan kechirishda savollarni quyidagi ketma-ketlikda berish mumkin: «Bu nima?» – «Archa» – «Bu archaning nimasi?» – «Tanasi» – «Bu nima?» – «Shoxlari» – «Archaning shoxlarida nima bor?» – «Ignalari».

O'zlarining javoblarida bolalar jonli va jonsiz predmetlarning nomlaridan foydalanadilar. Savollar turli kelishiklarda ko'rgazmali tayanch va u foydalaniladigan vaziyatning o'ziga xosligidan kelib chiqqan holda beriladi. Masalan, defektolog bolalarga archa g'o'dasini ko'rsatadi. Bolalar predmet nomini takrorlaydilar, so'ng defektolog bolalarga qo'llarini orqalariga berkitishni taklif etadi. Ularning orqalaridan o'tar ekan, bolalarning birining qo'luga g'o'dani tutadi. So'ng bolalar oldiga turib ulardan qo'llarini ko'rsatishni so'raydi (murojaat faqatgina individual): «Sardor, senda g'o'dda bormi?» «Yo'q» – deydi bola ta'limning boshida, chunki nisbatan keng nutq uning uchun murakkab. Kechroq u javob beradi: «G'o'dda yo'q». Yanada kechroq: «Menda g'o'dda yo'q».

Savollarning ikkinchi guruhi predmetlarning nomi va sifatlarning nomlanishiga tegishli. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar ta'limi jarayonida savollar konkret bo'lishi va belgini aniq ifodalash kerak. Ushbu savollar predmet shakli, uning bo'yog'i, tayyorlangan materiali, hajmi, ta'miga doir bo'ladi. Savollar: qanday, qanaqa so'zlaridan boshlanadi. Masalan: «Olma qanday shaklda?» – «Sariq (qizil, yashil)» – ko'rgazmali tayanchga bog'liq ravishda. Ta'limning boshida «Qanday

olma?» deb so‘rash mumkin emas. Ushbu umumiy savol bolalarga kerakli javobni topish imkonini bermaydi.

Alohida e‘tiborni predmetning fazoviy hajmini ifodalovchi belgilarga qaratish lozim (o‘ng va chap, baland va past). Predmetning hajmiga doir savollarni kichik yoshdagi bolalarga aniq ifodalash kerak. Undan tashqari savolni hajm jihatidan sezilarli farqlanadigan ikkita predmet mavjud bo‘lgandagina berish mumkin. Bunda so‘zlarning mantiqiy ma‘nosi bolalar tomonidan to‘g‘ri o‘zlashtiriladi. Agarda birgina predmet namoyish etilsa, hajmga doir savolni berish tavsiya etilmaydi.

Natijada endilikda ikki emas, uchta predmet solishtiriladi (so‘ng undan ham ko‘proq) keyinchalik o‘rtaga so‘zi ko‘proq va kamroq so‘zlari bilan almashtiriladi.

Qanday so‘zidan boshlanuvchi savolni berishdan avval bolalarning shakl, rang, hajm so‘zlarining ma‘nosini to‘g‘ri tushunishlariga amin bo‘lish kerak. Agarda bolalar so‘zlarni yetarlicha aniq tushunmasalar, ular noto‘g‘ri javoblarni qaytaradilar.

Yuqorida ta’kidlanganidek, ta’limning boshida «Qanday koptok?», «Qanday shar?» deb so‘rash tavsiya etilmaydi. Biroq, ta’limning birinchi yilining so‘ngida bolalar predmetlarning xususiyatlarini aniqlashtiruvchi yuqorida sanab o‘tilgan barcha so‘z – ta’riflarni egallaydilar, ularning ma‘nosini yaxshi bilib oladilar. Shuning uchun yilning so‘ngida qanday so‘zidan boshlanuvchi savollarni berish imkoni mavjud bo‘ladi. Savollarning uchinchi guruhi predmetning harakatlari yoki holatiga doir bo‘ladi. Savollar bola yoki kattalar (yoki kattalar bola bilan hamkorlikda) biron-bir harakatni bajarayotganlarida yoki uni endilikda tamomlaganlarida beriladi.

Mazkur savollarni qo‘llashdagi ba’zi qiyinchiliklar ular ko‘proq mantiqan harakatga nisbatan va harakat amalga oshiriladigan predmetga taalluqli bo‘lishi bilan belgilanadi.

O‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish jarayonida mazkur savollarni berish maqsadga muvofiq: «Biz yuvinish xonasida nima qilamiz?» – o‘yin davomida: «Biz qo‘g‘irchoq bilan nima qilamiz?»

Predmetning harakati yoki holatiga doir savollarni, shuningdek, ba’zi rasmda tasvirlarga nisbatan berish mumkin: «Qizcha nima qilayapti?» – «Chizayapti», «Buvi nima qilayapti?» – «O‘qiyapti».

Odatda, mashg‘ulotlarda birinchi guruh savollari (Bu kim? Bu nima?), so‘ng ikkinchi (qanday predmet?) va kam holatlarda uchinchi guruh (nima qilayapti?) savollari jaranglaydi.

Savollarni boshqa usullar: defektolog hikoyasi, topshiriqlar, bolalar harakatlarini sharhlash, predmetni ko'zdan kechirish bilan birgalikda qo'llash mumkin.

Qo'g'irchoq orqali muloqot (o'yinchoq) mazkur usulning qo'llanilishi idrokli rivojlanishiga va bolalar nutqining faollashuviga misol bo'ladi. O'yinchoq orqali muloqot nutqiy kommunikatsiyaning rivojlanishi uchun muhim bo'lgan tinch vaziyatni yaratadi, shuningdek, predmet bilan tanishishga katta qiziqish uyg'otadi, nutqiy vositalarni boyitadi, bolalarda mustaqil tashabbusli nutqning hosil bo'lishini tezlashtiradi.

Mazkur usulni qo'llash davomida bolalar nutqni idrok etishni o'rganadilar, so'ng savollarga birgina so'z, so'z birikmasi va nihoyat gap bilan javob beradilar.

Boshqa usullar singari, o'yinchoq orqali bolalar bilan muloqot etish usulini turli-tuman mashg'ulotlarda va ulardan tashqarida ham qo'llash mumkin.

Nutqiy materialni ko'p karra takrorlash

Mazkur usul bolalar birgina so'zlarning turli so'z birikmalarida va turli shakllarda qo'llanilganda o'zgarishiga diqqat bilan quloq solishlari uchun qo'llaniladi. Nutqiy materialni ko'p karra takrorlashda defektolog tomonidan quyidagi vazifalar hal etiladi: bolalar tomonidan nutqni idrok etishni rivojlantirish, bolalar lug'atini boyitish, turli grammatik shaklda so'z va so'z birikmalarini tushunishni rivojlantirish, shuningdek, propedevtik vazifalar hal etiladi.

Mashg'ulot uchun nutqning namunasini avvaldan tayyorlash kerak. Uni so'z birikmasi va qancha birgina so'zlarni qo'shgan holda maqsadga muvofiq ko'rish kerak. Mazkur usul defektologning bayonlarini yoki hech bo'lmaganda alohida so'z birikmalarini, gaplarni ixtiyoriy yodda saqlab qolishga imkon beradi.

Bola keyinchalik harakat etadigan har bir predmet haqida hikoya qilinadi: ular o'ynaydilar, ular haqida ertak aytadilar, ular mazkur nutqni kuzatadilar, aynan ular haqida hikoya etilayotganligini eshitish ular uchun yoqimli. Hikoya shuningdek, har bir bolaning harakatini boshqaradi.

Shunday savol tug'iladi: aqli zaif bolalarda so'zlarni ko'p karra idrok etish imkonini, keyinchalik mazkur so'zni faol nutqqa qo'shish maqsadida qanday ishlar olib boriladi?

Bolalarning so'zlarni ko'p karra idrok etishlarini ta'minlovchi

usullardan biri, biron-bir faoliyat davomida kattalar nutqi bo'lishi mumkin. Biz bunday nutqni shartli ravishda sharhlovchi nutq deb ataymiz.

Harakatlarni sharhlash

Bolalar harakatlarini sharhlash nutqni idrok etishni turli murakkablikdagi nutqiy namunalarni rivojlantirish uchun qo'llaniladi. Mazkur usul propedevtik vazifalarni hal etish uchun javob beradi. Undan sistemali ravishda mashg'ulotlarda foydalanilib, bolani har qanday keyingi nutqiy rivojlanish darajasiga tayyorlash mumkin. Harakatlarni sharhlash nafaqat nutqiy materialning ko'p karra takrorlanishini, balki so'zning uni anglatuvchi real predmet, belgi, harakat bilan uzviy harakat bog'liqligini ta'minlaydi.

Sharhlovchi nutq o'z strukturasi va hissiy bo'yog'iga ko'ra bir xil emas. U faktni tasdiqlashni ifodalashi, harakatga undashi, shuningdek, bola faoliyatini oldindan payqash boshqarish va baholash funksiyasini bajarishi mumkin. U bola tomonidan mustaqil, kattalar bilan birgalikda bajarilayotgan har qanday faoliyat bilan uzviy bog'liq bo'lishi mumkin.

Predmetlar bilan harakatlarni sharhlash nutqni tushunishni takomillashtirishga imkon beradi. Bolalar nutqiy vositalar yordamida ifodalanuvchi nisbatan nozik ma'nolarga tayanishga o'rganadilar: «Sardor stul oldida turibdi (stol)»; «Tez bormoqda (sekin)»; «Sardor ayiqchani stolning ostiga qo'y (stol ustiga)». Bolalarning kattalar sharhlovchi nutqini tushunishlaridagi qiyinchilik juda kam holatlarda uchraydi. Chunki uning mazmuni aniq ko'rgazmali materialga tayanilgan, vaziyat bilan bog'langan, bajarilgan faoliyat bilan asoslangan.

Kichik maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitishda kattalar nutqini qo'llash ko'rgazmalilik va faoliyatga tayanishni talab etadi. Predmetlar bilan harakatlarni bajarish faqatgina kattalar tomonidan emas, bolalarni o'zlari tomonidan bajarilishi ayniqsa muhim. Maxsus tashkillashtirishgan vaziyatlari sharoitida bu nutqqa harakatli, amaliy xarakterni beradi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

- 1. Aqli zaif bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish asosida nutqini rivojlantirish bo'yicha qanday ishlar olib boriladi?*
- 2. Bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish asosida nimalarga o'rgatib boriladi?*
- 3. Qanday ta'lim usullaridan foydalaniladi?*

III BOB. MAKTABGACHA YOSHDAGI AQLI ZAIF BOLALARNI O'YINGA O'RGATISH

3.1. O'yinga o'rgatish kursining mazmuni va vazifalari

O'yin rivojlanishda nuqsoni bor bolalarning asosiy faoliyatlaridan hisoblanadi. O'yin doim haqiqiy hayotni aks ettiradi. Demak, ijtimoiy hayot o'zgarishi bilan uning mazmuni ham o'zgaradi. O'yin ma'lum maqsadga ko'ra yo'naltirilgan ongli faoliyat bo'lib, uning mehnat bilan ko'p umumiyligi bor va yoshlarni mehnatga tayyorlashga xizmat qiladi. O'yin faoliyati asosida bolada o'quv faoliyati rivojlanadi. Bola qanchalik yaxshi o'ynasa, u maktabda yaxshi o'qiydi. Shuning uchun bolalarning o'yin faoliyatini rivojlantirishga ahamiyat berishimiz kerak. Ilk yoshli bolalar o'yin faoliyatining birinchi bosqichida tanishtiruvchi o'yin bo'lib, u narsa-buyum-o'yin faoliyatidir. Uning mazmuni qo'l ishidagi murakkab va nozik harakatlardir. Keyingi bosqich aks ettirish o'yini hisoblanadi. Kattalar ta'lim-tarbiyaviy ishlarni ma'lum izchillik bilan olib borsalar, bu yoshdagi bolalar narsa va buyumlar nomini, nimaga ishlatilishini bilib oladilar va bu yangi bilimlarni o'z o'yinlarida qo'llay boshlaydilar. Bu yoshdagi bolalar o'yini mazmun jihatdan predmetli faoliyatini aks ettiradi. Bolalar o'yinining yana bir o'ziga xos xususiyati – unda harakat, so'z va obrazlarning o'zaro bog'lanib ketishidir. O'yinda bola o'zi aks ettirayotgan qahramonning his-hayajoni, kechinmalari, harakatlari bilan yashaydi.

Bola hech qachon jim o'ynamaydi, bitta o'zi o'ynasa ham u o'yinchoq bilan gaplashadi, o'zi tasvirlayotgan qahramon bilan muloqot o'rnatadi, onasi, bemor, shifokor xullas hamma-hammaning o'rniga o'zi gapiradi. So'z obrazning yaxshiroq ochilishiga yordam beradi.

Nutq o'yin jarayonida juda katta ahamiyatga ega. Nutq orqali bolalar fikr almashadi, o'z his-tuyg'u, kechinmalarini o'rtoqlashadi. So'z bolalar o'rtasida do'stona munosabatlar o'rnatilishiga, tevarak-atrofdagi hayot voqealari va faktlariga bir xilda munosabatda bo'lishga yordam beradi.

Bolalarning o'zi yaratgan o'yindan kelib chiqadigan yoki kattalar tomonidan taklif etilgan o'yinning g'oyasi, mazmuni, o'yin harakatlari, rollar, o'yin qoidalari uning tuzilishini tashkil etuvchi qirralardir.

O'yinning g'oyasi – bu nima o'ynashni belgilab olish: «do'kon», «shifoxona», «uchuvchilar, «ona-bola» (Oila), «bolalar bog'chasi» va shunga o'xshashlar. O'yin mazmuniga, g'oyasiga qarab bolalarning bunday o'yinlarini bir necha o'ziga xos guruhlarga bo'lish mumkin:

a) maishiy turmushni aks ettiruvchi o'yinlar (oilalar, bolalar bog'chasi, shifoxona va boshqalar);

b) kishilarning yaratuvchilik mehnatini aks ettiruvchi o'yinlar (metro qurilishi, dehqonlar mehnati, uy, fabrikalarning qurilishi va h.k.);

d) ijtimoiy voqealarni, an'analarni aks ettiruvchi o'yinlar (bayramlar, namoyishlar, sayohat, mehmonlarni kutish va h.k.)

O'yinlarning bunday bo'lishi albatta shartli bo'lib, bir o'yinda har xil hayotiy voqealar ham aks etishi mumkin. G'oya o'yinning mazmuni, jonli to'qimasi bo'lib, uning rivojlanishini, o'yin harakatlarini, bolalar munosabatlarining har xilligi va o'zaro bog'lanishini belgilab beradi. O'yinning qiziqarli bo'lishi va unda bolalarning qanday ishtirok etishlari o'yin mazmuniga bog'liq. O'yinda bola ijro etadigan roli o'yinning asosiy o'zagi va tarkibiy xususiyatidir. Shuning uchun ham bu o'yinlar rolli va sujetli rolli o'yinlar nomini olgan. Bola olgan rolga qarab, o'sha obrazga kirib ketadi va uning rostligiga ishonadi.

Demak, barcha turdagi o'yinlar bolalarning kattalar faoliyatiga qiziqishlariga, ularga taqlid qilishga intilishlariga asoslanadi. Chunki bu o'yinlar kishilarning mehnati va oilaviy hayotini; uchuvchilar, kosmonavtlar, dengizchilar hamda boshqalarning qahramonliklarini o'zida aks ettiradi.

Bolalar o'yinini o'zining mazmuni, xususiyati, tashkil qilishiga ko'ra psixolog olimlar ularni quyidagi turkumlarga ajratadilar:

1. Ijodiy o'yinlar.

2. Qoidali o'yinlar.

Ijodiy o'yinlarni bolalar o'zlari o'ylab topishadi. Unda oldindan belgilangan qoidalar bo'lmaydi. O'yin qoidasini bolalar o'zlari o'yin jarayonida belgilashadi.

Ijodiy o'yinlarga drammalashgan o'yinlar, qurilish o'yinlari, tabiiy materiallar bilan o'ynaladigan o'yinlar kiradi.

Qoidali o'yinlarning mazmuni va qoidasi kattalar tomonidan belgilanadi. Qoidali o'yinlarga quyidagilar kiradi: didaktik o'yinlar, harakatli o'yinlar, musiqaviy o'yinlar, ermak o'yinlar.

Qoidali o'yinlar xuddi xalq o'yinlari singari qiziqarli bo'lib, unda bolalar hayoti, o'z tengqurlari va kattalarning mehnat faoliyatlarini tasvirlashga harakat qiladilar. Qoidali o'yinlar o'z xususiyatiga ko'ra didaktik va harakatli o'yinlarga bo'linadi.

Didaktik o'yinlar bolalarning aqliy qobiliyatlarini, sezish

organlarining logik tafakkurini o‘stiradi, bolalarni e‘tiborli va mustaqil bo‘lishga o‘rgatadi va mashg‘ulotlarni o‘zlashtirishga ijobiy ta‘sir qiladi. Faqat didaktik o‘yin o‘z mohiyatiga ko‘ra o‘yin tarzida o‘tishi va mashg‘ulotga o‘xshab qolmasligi kerak. Shundagina didaktik o‘yinlar qiziqarli o‘tadi va u bolalarda xursandlik, quvnoqlik hissini tarbiyalashga yordam beradi.

Harakatli o‘yinlar o‘z mohiyati bilan boshqa o‘yinlardan ajralib turadi. Bolalar turli harakatli o‘yin mashqlarini (sakrash, chopish, otish, uzatish, irg‘itish) bajarar ekanlar, ularning kelajakda sog‘lom va baquvvat bo‘lib yetilishlariga mustahkam zamin hozirlanadi. Bunda asosan tez harakat qilish, topqirlik holatlari va harakatlari amalga oshiriladi. Bu o‘yinlar sezish, ko‘rish, nafas olish organlari, qo‘l-oyoq muskullarining yaxshi harakat qilishi va me‘yorda rivojlanishiga yordam beradi.

Adabiyotlarda pedagoglar tomonidan quyidagi o‘yin turlaridan keng qo‘llanib kelayotganligini aniqladik.

1. Ijodiy o‘yinlar.

- a) sujetli-rolli o‘yinlar;
- b) qurilish o‘yinlari;
- d) sahnalashtirilgan o‘yinlar;

2. Qoidali-harakatli o‘yinlar.

3. Didaktik o‘yinlar.

- a) o‘yinchoqlar bilan o‘ynaladigan o‘yinlar;
- b) stol ustida o‘ynaladigan o‘yinlar;
- d) og‘zaki o‘yinlar.

Ijodiy o‘yinlarning mazmunini bolalarning o‘zlari o‘ylab topadigan va ularda taassurotlarini, borliq haqidagi tushunchalarni hamda unga munosabatlarini aks ettiradilar.

Qoidali o‘yinlar kattalar tomonidan yaratiladi va bola hayotiga olib kiradi. Mazmuni, qoidalarni murakkablanishiga qarab, u turli yoshdagi bolalarga mo‘ljallangan bo‘ladi. Tayyor qoidali o‘yinlarning katta guruhini xalq o‘yinlari tashkil etadi, ularning ko‘plari avloddan avlodga o‘tib, bizga yetib kelgan. Didaktik o‘yinlar bolalar bog‘chasida ta‘lim va tarbiya vositasi sifatida keng qo‘llaniladi. Didaktik o‘yin ta‘lim bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, unga yordam beradi. Didaktik o‘yin – bu maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh va imkoniyatlariga mos keladigan ta‘lim berish metodidir.

O‘z navbatida didaktik o‘yinlar o‘zining xilma-xil ko‘rinishlariga ega. Sujetli-rolli o‘yinlari, bu o‘yinda bolalar o‘zlarini ma‘lum bir rolni

qandaydir kasb egasi (shifokor, o'qituvchi, quruvchi) vazifasini bajarayotgandek his qiladi.

O'yin bola uchun haqiqiy hayotdir. Agar tarbiyachi bolalar o'yiinini oqilona tashkil eta olsagina u ijobiy natijalarga erishishi mumkin. A.P. Usova shunday degan edi: «Bolalar hayoti va faoliyatini to'g'ri tashkil etish – ularni to'g'ri tarbiyalash demakdir. Bolalarni tarbiyalashning o'yin shakli shuning uchun ham samarali natija beradiki, o'yinda bola yashashni o'rganmaydi, balki o'z hayoti bilan yashaydi».

O'yin tanlay bilish ham muhim ahamiyatga ega. O'yin bilan ta'lim o'rtasidagi bog'liqlik bola ulg'aygan sari o'zgarib boradi. Kichik guruhda o'yin ta'lim berishning asosiy shakli hisoblansa, katta guruhga borganda esa mashg'ulotlarda ta'limning roli ortadi. Tayyorlov guruhiga borganda bolalarning o'zlarida maktabdagi o'qishga ishtiyoq uyg'onib qoladi.

Ammo bolalar uchun o'yinning qadri yo'qolmaydi, balki mazmuni o'zgaradi. Endi bolalarni ko'proq fikriy faollikni talab etuvchi o'yinlar, sport tarzidagi (musobaqa jihatlari bor) o'yinlar qiziqтира boshlaydi.

O'yin bola shaxsini tarbiyalashning asosiy vositasidir. O'yin orqali bolalar kattalarning mehnat tajribasini, bilim, malaka va ko'nikmalari har7akat usullarini, axloq normalari va qoidalarini, mulohaza va muhokamalarini egallab oladilar.

O'yinda bolaning o'z tengdoshlari va kattalar bilan bo'ladigan munosabat usullari shakllanadi, his va didlari tarbiyalanadi.

Bolalarning o'yinda birlashishlari bir necha bosqichga bo'linadi. Birinchi bosqich bolalarning «yonma-yon» o'yinining shakllanib borishidir. Bu ilk yoshli va kichik guruh bolalariga xosdir. Bunday o'yinda bolalar o'rtog'ining o'yiniga qiziqish bilan qaraydilar, birga o'ynab, «yonma-yon» o'tirganlaridan xursand bo'ladilar. Bu yoshdagi bolalarning o'yini kattalar rahbarligida ularning xulqiga ta'sir etish orqali tashkil etiladi.

Ikkinchi bosqichda bolalar o'yin orqali mexanik ravishda birlasha boshlaydilar. Bunday birlashishlar qisqa muddatli bo'ladi. Bu davrga kelib bolalardan kimning qaysi o'yinga qiziqishi aniq bo'la boshlaydi, bir xil bolalar didaktik o'yinga qiziqsalar, ikkinchilari harakatli o'yinni yoqtiradilar, uchinchilariga ijodiy o'yinlar ma'qulroq bo'ladi va h.k. Tarbiyachining vazifasi bolalarni u yoki bu o'yin bilan uzoqroq o'ynashga o'rgatishdir.

Uchinchi bosqichda o'ynovchi bolalar guruhi bir-biriga do'stona munosabat va o'zaro yoqtirish orqali birlashadilar. Birga o'ynovchilar soni ko'p bo'lmasa-da, bolalar qiziqib o'ynaydilar. Bu davrga kelib bir-birlariga baho berish umumiy talabi yuzaga keladi. Bu bosqichda

tarbiyachi bolalarning o'yinda birlashishlarining axloqiy asosini yuzaga keltirishi, ularda o'zaro yordam, o'rtoqlik, do'stlik munosabatlarini shakllantirishi lozim. Bolalar bog'chasida bolalarning uyushgan, qiziqarli va mazmunli hayotini ta'minlash uchun yosh guruhlarida rang-barang o'yinlardan foydalanish zarur. Ijodiy o'yinlar qoidalarining ichki, yashirin tabiati bolaga harakat qilishi uchun katta erkinlik yaratadi; uning o'ynayotgan jamoa oldidagi vazifasi tayyor qoidali o'yinlar mazmuniga nisbatan noaniqroq bo'ladi. Bu o'ynovchiga sujetni osonlik bilan o'zgartirish, qo'shimcha rollar kiritish imkonini beradi. Ijodiy o'yinlar bolalarda katta qiziqish uyg'otadi va ularga ulkan ta'sir ko'rsatadi, biroq bolalar hayotini tashkil qilishda faqat shu o'yinlardan foydalanish xato bo'lur edi. Bolalarning qoidali o'yinlarni egallashlari katta tashkiliy ahamiyatga ega. Qoidalar harakatlarning muayyan normalarini so'ng esa bolalarning bir-biriga bo'lgan munosabatini belgilaydi, bolaga o'zini va o'zi bilan birga o'ynayotganlarni nazorat qilish imkonini beradi. Qoidalarni bajarishdagi mustaqillik o'yinda bolalarni maqsadga muvofiq tarbiyalash jarayonida shakllantiriladi. Bola o'ynayotganda bolalar jamoasi bilan muayyan munosabatda bo'ladi. O'yinning ijtimoiy ta'siri, u uyg'otadigan hislar unda tarkib topadigan munosabatlarda mujassamlashgan bo'ladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

- 1. Bolalar o'yinini ta'riflab bering.*
- 2. Qanday o'yin turlarini bilasiz?*
- 3. O'yinning o'ziga xosligi nimalarda namoyon bo'ladi?*
- 4. Bolalar o'yinini tashkil qilishda o'yinning ahamiyatini aytib bering.*

3.2. O'yin faoliyatini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning o'yin faoliyatini samarali rivojlantirish ma'lum darajada o'yinga o'rgatishning to'g'ri tashkil qilinishiga bog'liq bo'ladi. Shunga ko'ra maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarining pedagogik jamoasi butun korreksion-tarbiyaviy jarayonning muhim bo'g'ini bo'lib o'yin faoliyati hisoblanishini anglashi kerak. Maxsus bolalar bog'chasining kun tartibida o'yinga o'rgatish mashg'ulotlarini o'tkazish vaqti aniq bo'lgani kabi bolalarning erkin o'yinlar o'ynashi uchun ham vaqti bo'lishi kerak. Hatto shu talablarga

rioya qilinganida ham bolalar yetarlicha o'ynamaydilar. Turli sabablarga ko'ra o'yin o'ynashga vaqt qolmaydi, o'yinni mutolaa qilish, diafilmlar ko'rish bilan almashtirish ehtimoli to'la hisoblanadi. Bolaning asosiy faoliyatiga bo'lgan bunday munosabat uning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishini tushunish mumkin. Faqat kun tartibini aniq bajarish, mashg'ulotlarni tizimli o'tkazishgina maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarda o'yin o'ynashga talab paydo bo'lishini ta'minlaydi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning tarbiyasi va ta'lim olishi dasturiga ko'ra kun tartibida o'yin o'ynashga har kuni 2–2,5 soat vaqt ajratiladi. Kun davomida bolalarning o'yin o'ynashini tashkil etish masalalariga to'laroq to'xtalamiz.

Maxsus bog'chaga kelgan tarbiyalanuvchilar tartib qoidalarni bajarish bilan boshlanadi. O'z-o'ziga xizmat qilish ko'nikmalari yetarlicha shakllanmagan kichik guruh bolalariga vaqt katta guruhdagilarga qaraganda ko'proq ajratiladi. Lekin hamma guruhlarda gigiyenik tadbirlar nonushtadan 20–30 daqiqa oldin tugatiladi. Hatto nonushtaga tayyorlanish uchun ajratilgan vaqt mobaynida bolalar uchun o'ynashga imkoniyat tug'iladi. Tarbiyalanuvchilarni yakka tusdagi o'yinlarga jalb qilish uchun shu ozgina vaqt oraliq'idan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bolalarni o'yin burchagining butun maydoni bo'yicha taqsimlash kerak va uzoq davom etadigan sujetli-rolli o'yinlardan tashqari ularga turli ko'rinishdagi o'yinlar tavsiya etiladi. Nonushtadan keyin kichik bir guruh tarbiyachi bilan mashg'ulotlarga ketganida, defektolog boshqa kichik guruh bilan o'yin o'ynashni o'rgatadigan mashg'ulotlar o'tkazadi. So'ngra kichik guruhchalar o'rnini almashadi. To'g'ridan to'g'ri o'tkazilgan mashg'ulotlar tugaganidan so'ng bolalarning ko'p qismi sayrga chiqishadi (1–1,5 soat), tabiat qo'ynida mehnat qilish kabi har xil kuzatuvlar tashkil etilishi mumkin, lekin asosiy o'rin o'yinlarga ajratilishi kerak.

Agar bolalar muassasasining hovlisida o'yin va mashg'ulotlarni o'tkazish uchun kerakli uskunalar bor bo'lsa, unda sayrni o'tkazish ancha osonlashadi. Albatta, har bir guruhda ochiq havoda o'ynash uchun o'yinchoqlar to'plami bo'lishi kerak. Tarbiyachi yil fasliga va ob-havo sharoitiga qarab bolalar bilan turli o'yinlar o'tkazadi. U qishda bolalar sovuq qotib qolmasligi uchun harakatli o'yinlarni afzal ko'radi, bahor-yoz oylarida esa tabiatdagi qum, suvdan foydalanib turli xil qurilish o'yinlarini tashkil qiladi. Bolalar bilan rolli o'yinlarni yoki bolalarning harakat faolligi oldindan o'rnatilgan qoidalariga bo'ysunadigan o'yinlarni,

ya'ni o'yin-musobaqalarni tashkil qilish mumkin. Qator hollarda hayajonlanish va charchoqni oldini olish uchun jismoniy vazifalardan keyin bolalarga dam olish uchun imkoniyat berish o'rniga, ular bilan didaktik o'yinlar o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

Tarbiyachi ochiq havoda o'yinlarni rejalashtirar ekan, bolalarning individual va yoshidagi qiziqishlarini hisobga olishi kerak. Agar kichik yoshdagi aqli zaif bolalar tarbiyachi tomonidani doimiy nazoratga, ularning o'yinlarini tashkil etishda alohida e'tiborga muhtoj bo'lsalar, katta yoshdagi aqli zaif bolalar esa o'yinlarni o'z xohishlariga ko'ra tanlashlari va ularni ma'lum darajada mustaqil tashkil etishlari mumkin. Tarbiyachi doim bolalar bilan bo'lishi muhim, chunki ular me'yorda rivojlanayotgan maktabgacha yoshdagi bolalardan farqli, hatto tajribali pedagog ham oldindan ko'ra olmaydigan turli xil sababsiz harakatlarga beriluvchanlik kuchliroqdir. Tajovuzkorlik ko'tarilishlari, yonida o'ynayotgan o'rtog'iga zarar yetkazishga harakat qilish tez-tez uchrab turadigan holat. Pedagog o'z tarbiyalanuvchilarini diqqat bilan kuzatib o'zaro yetilayotgan nizolarni oldindan nazarga olishi va oldini olish uchun hamma chorani ko'rishi kerak.

Tarbiyachi kunning ikkinchi yarmida jadvalga muvofiq bolalar bilan sujetli-rolli, didaktik va harakatli o'yinlarni o'rgatish bo'yicha mashg'ulotlar o'tkazadi.

Kechki ovqatdan keyingi kechqurun yotishga tayyorlanishdan oldingi bo'lgan ozginagina vaqt oralig'ida maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning har tomonlama rivojlanishiga qaratilgan didaktik o'yinlarni o'tkazish uchun foydalaniladi.

Shunday qilib, agar o'yinlarni to'g'ri rejalashtirib tizimli ravishda o'tkazilsa, unda bolalarning o'yin faoliyatini rivojlanishi uchun kerakli sharoit yaratiladi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni o'yin o'ynashga o'rgatishda guruh xonasida o'yin burchagining borligi katta ahamiyatga ega. O'yin burchagini jihozlash o'yinchoqli javon hamda bir qism o'yinchoqlar joylashgan to'shalgan gilamni o'z ichiga oladi.

Aqli zaif bolalar bog'chasida o'yin burchagini jihozlash ta'lim davrining har yilida bolaning o'yin faoliyati rivojlanishining asosiy vazifalariga va yosh talablariga jiddiy javob berishi kerak. O'qish davrining birinchi yilida guruhlarda o'yin burchagini jihozlashda bolalarda o'yin o'ynashga qiziqishni uyg'otadigan, o'ynashni xohlaydigan o'yinchoqlar, albatta, kiritiladi. Bu sujetli o'yinchoqlar: kiyimi oson yechiladigan o'rta

kattalikdagi qo'g'irchoqlar, iloji boricha yumshoq matodan bo'lgan aniq qiyofa va rangdagi hayvon-o'yinchoqlar (quyoncha, ayiqcha, kuchukcha, mushukcha), aravachalar, g'ildiraklar, kubiklar, katta miqdordagi turli konstruksiyali mashinalar, vagonchalar; didaktik xarakterdagi turli o'yinchoqlar: matryoshkalar, piramidachalar, mozaikalar. Hamma o'yinchoqlar yetarli miqdorda va yaxshi holatda bo'lishi zarur. Bola osongina olishi uchun ular javonning pastki tokchasida bo'lishi ham ahamiyatli. «Mozaika», «Rangli kubiklar», «Kichkintoylarga – loto» turidagi o'yin qo'llanmalari yuqori tokchalarda yotadi. Ular tarbiyachi bilan jamoaviy didaktik o'yinlar o'tkazilganida bolalarga beriladi.

Dramatik o'yinlar uchun o'yin belgilari to'plami, liboslar, maketlar kerak bo'ladi, ular bolalarning mustaqil foydalanishi uchun mo'ljallanmagani uchun alohida xonada saqlanishi kerak.

Bundan tashqari, ta'limning birinchi yili guruhi tarbiyachisi bolalar uchun bir nechta sujetli o'yinchoqlarni alohida saqlaydi. O'yin jihozlarining to'plamida stol qo'g'irchoq teatri hamda teatrlashtirilgan o'yinlar o'tkazish uchun shirma kerak bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatilganidek, bolalar bilan ochiq havoda yer maydonida o'yinlar o'tkazish uchun suv va qum uchun mo'ljallangan koptok, o'yinchoqlar to'plami (kurakcha, belkurak, xaskash) bo'lishi kerak. Sayr uchun o'yinchoqlar, bir nechta qo'g'irchoq, kuchukcha, sigir, ot albatta ajratish kerak. Sayr uchun tanlangan o'yinchoqlarga ayamasdan munosabatda bo'lish yaramaydi va bolalarga singan, isqirt kiyingan, kam e'tiborni tortadigan o'yinchoqlarni berish kerak emas. Shuni esda tutish kerakki, ochiq havodagi o'yinlar – bu aqli zaif bolaning o'yin faoliyati shakllanishi bo'yicha qilingan umumiy ishning asosiy qismi hisoblanadi.

Ikkinchi yili ta'lim olayotgan bolalar uchun o'yin burchagining mazmuni bir qancha o'zgaradi. Bu yerda sujetli o'yinlar uchun o'yinchoqlar ustunlik qiladi. O'yin burchagida, albatta, turli xil qo'g'irchoqlar bo'lishi kerak. Bolalarni turli millat vakillari bilan, ularning maishiy turmushi bilan tanishtirish uchun bir nechta milliy libosdagi qo'g'irchoqlarni olish ham yaxshi bo'ladi. O'yin burchagida o'yinchoq hayvonlarni – toychoq, sigir, echkicha, hamda tulki, yo'lbars, ayiqcha va boshqalar bo'lishi zarur. Qurilish o'yinlari uchun pol ustidagi «quruvchi», yirik har xil «konstruktorlar» olinishi kerak. Hamda mashina uchun maxsus joy (garaj) ham ajratish kerak.

Ikkinchi yilda ta'lim olayotgan bolalarning o'yin faoliyati ancha har xil tus oladi, stol ustidagi o'yinlarni tashkil etish uchun o'yinchoqlar

kerak bo'ladi: mozaika, loto, mayda qo'g'irchoqlar, askarchalar turidagi didaktik o'yinchoqlar.

Sujetli o'yinlar uchun kerakli o'yinchoqlar to'plamini g'amlab qo'yish kerak: «do'kon», «kasalxon», «sartaroshxon». Lekin bir qism o'yinchoqlarni tarbiyalanuvchilarning o'zlarini jalb qilib tayyorlashlari mumkin.

Bolalarda rolli harakatlarni rivojlantirish uchun boshqacha ifodalashni bilish kerak. Biroq intellekti buzilgan bolaning buni bajarishi oson emas. Unga o'yin ishtirokchilarining liboslari bu ishtirokchi haqiqiy ertakdagi bo'lmasa ham yordam beradi. Qizcha onasini tasvirlar ekan peshband taqqisi kelib qoladi, tarbiyachi bo'lib o'ynar ekan u xalatdan foydalanadi, sotuvchiga esa xalat bilan qalpoqcha kerak. Guruhda doim ozoda va o'ziga e'tiborni qaratadigan ko'rinishda bo'lgan kerakli libos va atributlar bo'lishi kerak. O'yin burchagi yoniga bu narsalarni qo'yish uchun shkafcha yoki kiyim osgichga joy ajratish kerak.

Biroq o'yinning hamma atributlari, o'yinchoqlarni oldindan qo'yib qo'yish kerak emas. Bolalar u yoki bu o'yinni o'ynashni boshlashlari bilan uni o'tkazish uchun o'yin burchagini jihozlash kerak. Bir qancha vaqt o'tganidan keyin o'yin mazmunini yangilab turish, yangi o'yinchoqlar, qo'llanmalar qo'shish maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'yin burchagida o'yinchoqlarning joylashishiga alohida e'tibor berish kerak. Ularning bir qismi stellajning tokchalaridan joy oladi, qolganlarini esa pol ustida bolalar o'yinlari an'alariga ko'ra taqsimlash kerak. O'yin burchagida, albatta, qo'g'irchoqlar uchun xonadonni jihozlash zarur, unda ovqatlanadigan xona, yotoqxon, oshxon, vanna xonasi, ancha mahkam, yirik miqdordagi chiroyli va qulay bo'lgan mebellar ham kerak (bolalar o'yin jarayonida qo'g'irchoq stol yoki divanga o'tirib ko'rishlari, qo'g'irchoq qo'l yuvadigan moslamada qo'l yuvishlari mumkin). Faqatgina mebellarni qo'yish emas, balki qo'g'irchoq xonadoni sharoitini jonlantirish – uning interyeriga kerakli narsalarni televizor, chiroq, oshxonadagi javonga kattaroq bo'lgan qo'g'irchoq idish-tovoqlarni qo'shish, shkafga qo'g'irchoq kiyimlarini osish, o'rin solish kabi ishlarni qilish lozim. Qo'g'irchoq xonadoni bolalar qo'g'irchoq bilan erkin o'ynashi uchun kengroq bo'lishi muhim.

Birinchi yili ta'lim olayotgan bolalar guruhidagi kabi bu yerda ham ochiq havoda o'yinlar tashkil qilish uchun o'yinchoqlar to'plami bo'lishi zarur. Unga sujetli o'yinchoqlar ham harakatlantiruvchi o'yinlarni o'tkazish uchun atributlar ham: serso (osmonga irg'itilgan halqani chillak bilan ilib olish o'yini) o'yini uchun to'plam, bayroqchalar, koptoklar,

kegli (butilka shaklidagi yog'ochlarni tik qo'yib soqqa bilan urib o'ynaydigan o'yin) kirishi kerak.

Yuqori guruhlar uchun o'yin burchagida bola tayin o'yin holatiga tushib qolishi uchun o'yinchoqlarni shu tarzda guruhlanadi: bolalar tushlik pishirishi, qo'g'irchoqning kiyimlarini yuvishi, uni dazmollashi, tikuv mashinasida tikishi va boshqalar mumkin bo'lgan; o'g'il bolalarda harbiy xizmatga nisbatan paydo bo'ladigan qiziqishni hisobga olish va harbiy mavzudagi sujetli-rolli o'yinlar uchun kaska, miltiq va liboslar atributini ajratish, turli maishiy o'yinlarni kengaytirish uchun maydon tashkil etish kerak.

Uchinchi va to'rtinchi yillari ta'lim olayotgan guruhlarda dramatik o'yinlarni amalga oshirish uchun liboslar turadigan maxsus joy tashkil etish o'rinli. Quruvchilik o'yinlari uchun to'plamlarni har xil tuzish, unga kema, samolyot, raketa kabi inshootlar qurish uchun belgilar kiritish kerak.

Katta yoshdagi bolalarda turli stol ustidagi o'yinlarga qiziqish uyg'onadi. Shuning uchun «Zoologik loto», «Stol tennisi», «Stol xokkeyi», «Mashanikida mehmonda», «Biz teatrdamiz», «Baliqchani tut» kabi o'yinlarga ega bo'lish zarur.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar didaktik mayda o'yinchoqlarni yaxshi ko'rib o'ynaydilar, shuning uchun soldatchalar (dengizchilar, chavandozlar), mayda qo'g'irchoqlar, hayvonlar, hamda ular uchun bir nechta yig'ilib-buziladigan uycharlar, katta bo'lmagan miqdordagi garajlar to'plamini olish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar uchun o'yinchoqlar hisobiga turli plastmassali «konstruktorlar», mozaikali pannolar yasash uchun to'plamlar kiradi. Bir nechta burab yurgiziladigan o'yinchoqlar bo'lishi ma'qul: «Temir yo'l», «Raketa», «Parashyutchi», «Samolyot» va boshqalar. Ular alohida saqlanishi kerak, chunki bolalar ulardan doimiy foydalana olmaydilar.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

- 1. Kichik guruhda o'yin faoliyatining rivojlanishi uchun zarur shartlarni aytib bering.*
- 2. O'rta guruhda o'yin faoliyatining rivojlanishi uchun zarur shartlarni aytib bering.*
- 3. Katta guruhda o'yin faoliyatining rivojlanishi uchun zarur shartlarni aytib bering.*
- 4. Maktabga tayyorlov guruhida o'yin faoliyatining rivojlanishi uchun zarur shartlarni aytib bering.*

3.3. Sujetli-rolli o'yinlarning mazmuni va usullari

Bolalarni bog'chaga kelganining birinchi kunidanoq pedagoglar ular bilan o'yinchoqlarga nisbatan avaylash munosabatida bo'lish ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha maqsadga yo'naltirilgan ishlarni olib borishlari kerak. Uch-to'rt yoshli aqli zaif bolalar tarbiyachi rahbarligida o'yinchoqlarni joy-joyiga tartibli qo'yib chiqishga iqtidori yetadi. Tarbiyachi bolalarni kuzatmayotganida o'yinchoqlarni sindirishlari, ularni otishlari, g'ajishlari, so'rishlari, nojo'ya harakatlarni qilishlari mumkin emas. O'yinchoqlar doim tartibli bo'lishi, ko'rkam ko'rinishi kerak: qo'g'irchoqlar ozoda, yasangan, qulay kiyingan, mashinalar butun, idish-tovoqlar tokchalarda toza va tartibli qo'yilgan va boshqalar. Kattalar o'yinchoqning sinishi va buzilishining har bir holatini nazorat qilishga majbur, unga ayamasdan munosabatda bo'lishga yo'l qo'ymasligi kerak. Bola tashlab yuborgan qo'g'irchoqni ko'tarib olishi, bolalarning ko'z oldida unga rahmi kelishi, erkalashi; ag'anab yotgan mashinani olib uni ko'zdan kechirishi, g'ildiraklarining butunligini tekshirishi kerak.

Tajribaning ko'rsatishicha, kichik yoshdagi aqli zaif bolalar bilan o'yinchoqlardan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha maqsadga qaratilgan ishlar olib borish kerak. Birinchi navbatda kichikintoylarga o'yin jarayonida o'yinchoqlarini almashib o'ynashni o'rgatish zarur. Bu yo'nalishda tarbiyachi maxsus o'yin mashqlarini o'tkazishi uchun, o'yin jarayonida almashishlarni tabiiy, talablarga muvofiq qilsagina ko'proq samaraga erishiladi. Masalan: tarbiyachi bolalarni stulchalarga o'tqizadi, ulardan biriga o'yinchoqli katta savatni yoki qutini topshiradi va bolaga o'yinchoqlarni tarqatishni taklif qiladi. Bola o'zida katta odamning ishonchini his qiladi va shu paytda o'rtoqlariga nisbatan hotamtoy bo'lish unga yoqadi. O'yinchoqni topshirar ekan, u, albatta: «Ayiqchani (mashinani, qo'g'irchoqni) iltimos olgin» deb gapiradi. Hamma o'yinchoqlar tarqatilganidan keyin bolalar o'yin burchagida ularni o'ynaydilar. Tarbiyachi 15–20 daqiqa vaqt o'tganidan keyin, bolalarning o'yinchoq o'ynab bo'laganiga ishonch hosil qilib, ulardan o'yinchoqlarini olib yana stulchalarga o'tirishlarini iltimos qiladi. Bundan keyin u bolalarga o'yinchoqlarini bir-birlari bilan almashtirishni (Lola Nargizaga bu aravachani ber, u esa senga o'zining arg'imchog'ini beradi) taklif qiladi va bir-birlariga rahmat aytadilar.

Bunday mashqlar 20 daqiqadan oshmasligi kerak. Bolalar bir necha marta o'yinchoqlarni almashganlaridan so'ng ular o'yinchoqlarini ancha xotirjamlik bilan qaytarib beradilar.

Katta yoshdagi bolalar o‘yin tugaganidan keyin mustaqil o‘yinchoqlarni yig‘ishtirib olishga o‘rgatiladi, ularni zarur bo‘lganida doimiy tartibga solib turadilar, tarbiyachi rahbarligida oyda ikki marta o‘yin burchagini tozalash ishlarini olib boradilar.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning o‘yin faoliyatini rivojlantirishning muhim sharti tizimli o‘yinga o‘rgatish, hamda kundalik turmushdagi ularning o‘yinlariga rahbarlik qilish hisoblanadi.

Defektolog jadvalga muvofiq haftada bir necha marta o‘yinga o‘rgatish mashg‘ulotlarini o‘tkazadi. U «O‘yin» bo‘limining dasturini amalga oshirish ishini boshqaradi. Har kuni kunning ikkinchi yarmida tarbiyachi o‘yinga o‘rgatish mashg‘ulotlarini o‘tkazadi.

Defektolog o‘yinga o‘rgatishga kirishishdan oldin o‘quv yilining boshida har bir bolaning o‘yin faoliyati holatini aniqlaydi. Bola uchun odatdagi sharoitda, masalan, o‘yin xonasida unga hech narsani aralashmasdan mustaqil taklif qilingan o‘yinchoqlarni o‘ynash huquqi berilishi kerak. Pedagog o‘yinda uning har bir harakatini belgilab faqat ishtirok etadi. Kuzatuv paytida quyidagilarni belgilashi zarur:

1) bola o‘yinchoqlarga qiziqish ko‘rsatyaptimi, bu qiziqish qanday tusda, u tarqoq holdami (biridan boshqasiga o‘tib, hamma o‘yinchoqlarni o‘ynayaptimi) yoki tanlangan (bitta yoki ikkita o‘yinchoqni tanlab oladi va ular bilan aniq harakatlar sodir qiladi), bolada o‘yinchoqlarga va ular bilan bo‘lgan harakatlarga qiziqish qanchalik mustahkam (u har bitta o‘yinchoq bilan uzoq vaqt o‘ynaydimi yoki tezda o‘yinni to‘xtatib qo‘yadimi), uning harakatlari aynan o‘yinmi yoki rasmiy tusga egami;

2) o‘yin davomida o‘yinchoqlardan noo‘rin foydalanish (o‘yin mantiqiga to‘g‘ri kelmaydigan harakatlarni bajarish: o‘yinchoq plitaning duxovkasiga qo‘g‘irchoqni tiqish, stolni qo‘g‘irchoq o‘ringa yotqizib qo‘yish);

3) o‘yinning xarakteri. Bolaning hamma o‘yin harakatlarini to‘la belgilab pedagog uning xarakteri to‘g‘risida xulosa qiladi: ular manikulyativ, protsessual yoki sujetli ekanligini aniqlaydi. Manipulyativ deb, shu narsa uchun xarakterli bo‘lmagan maxsus o‘yin harakatlariga aytiladi (ko‘rish, timirskilash, taqillatish, orqaga qarash va boshqalar)—o‘yin harakatlarini narsalar bilan rivojlanishini ancha past bosqichi.

Protsessual harakatlarga so‘nggi natijalarga yo‘naltirilmagan harakatlar kiradi. Bola jarayonni amalga oshirishining o‘zidan qoniqish oladi (mashinani maqsadsiz uchirish, qo‘g‘irchoqni tinmasdan kiyintirish va yechintirish). Manipulyativ harakat bilan solishtirganda bu harakatlar o‘yin rivojlanishining ancha yuqori bosqichdalgini ko‘rsatadi.

Protsessual o'yinga qaraganda sujetli elementlar bilan o'ynalgan o'yin ancha maqsadga qaratilgan bo'ladi. Bola ishlab chiqqan harakatlarining o'zaro bog'liqligini tushunib harakat qiladi. Bola o'yin davomida kerakli o'yinchoqlarining yo'qligi uchun o'rinbosar-narsalardan foydalanadi (masalan, qoshiq o'rniga tayoqcha, sovun o'rniga kubikni) va sujetli o'yinlar uchun xos bo'lgan tasavvuridagi obyektlar harakatini amalga oshiradi;

4) o'yin paytida bola nutqining tahlili. Bu shunday xulosa qilishga imkon beradi, o'yin harakatlari munosabatida uning roli qanday bo'lgan, u o'yin bilan yaxlit butunlikka egami, uning rivojlanishiga hissa qo'shganmi.

Bolaning o'yin o'ynashini yakka tartibda tekshirish natijalari uning ahvoli to'g'risida umumiy xulosa qilishga imkon beradi. Bu xulosa albatta bolaning shaxsiy ishida bo'lishi kerak. Maxsus bolalar bog'chasi guruhiga kelib tushganida bolaning umumiy o'yin o'ynashi tasvirlangan birlamchi tekshiruv bayonnomasini saqlab qo'yish ham maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bolalarning o'yin o'ynash qobiliyatlari haqida so'nggi xulosa qilish uchun ularning birgalikdagi o'yinlari ustidan maqsadli kuzatuv o'tkazish kerak, bunday jarayon pedagogga bolalar xulqining yakka xususiyatlarini ochib berish imkonini beradi.

Defektolog guruhdagi har bir tarbiyalanuvchining o'yin faoliyati ustidan to'la tekshiruv o'tkazganidan keyin u chorak rejasini tuzishga kirishadi, hamda «O'yin» dasturining bo'limi bo'yicha nazarda kutilayotgan ish usullari va vazifalarini shakllantiradi.

Defektolog chorak rejalaridan tashqari haftalik rejalar ham tuzadi va o'yin o'ynashni o'rgatishga bag'ishlangan mashg'ulotlar hisobini olib boradi, mashg'ulotlarning qisqa natijasini izohlaydi, qiyinchiliklarni, yutuqlarni belgilaydi va kelajak uchun izohlar qiladi.

Tajribaning ko'rsatishicha, defektologlar «O'yin» bo'limining tub mohiyatini har doim ham to'g'ri tushunmaydilar. Ba'zi maktabgacha tarbiya muassasalarida defektologlar umuman bu bo'lim bo'yicha ish olib bormaydi. Bunda uning ishi ko'pligi hamda shu bo'limning ikkinchi darajali ekanligi bahona qilinadi. Shu munosabat bilan yana ta'kidlab o'tmoqchimiz, maxsus maktabgacha tarbiya muassasasida o'tkazilayotgan butun korreksion-tarbiyaviy ishning markaziy vazifasi bo'lib o'yin o'ynashga o'rgatish hisoblanadi, shuning uchun o'zboshimchalik bilan bir ish turini ikkinchisi bilan almashtirish butun korreksion jarayonni buzadi va anomal rivojlanayotgan bolaga yaxlit pedagogik ta'sir qilish sharoitini yaratmaydi.

«O'yin» bo'limi bo'yicha defektolog ishining asosiy maqsadi shundan

iboratki, uning rivojlanishining oliy pog'onalarida vaziyatni anglashini, narsa-o'rinbosarlar harakatini, rolli axloqni o'z ichiga oladigan o'yinning murakkab mexanizmi bolada o'rgatish jarayonida shakllantirishdir.

O'yin faoliyatiga o'rgatish, masalan, bolalarni qo'l mehnatiga o'rgatishga qaraganda maxsus sharoitda o'tkazilishi kerak. Pedagog o'yin bo'yicha mashg'ulotlar o'tkazar ekan, agar u hayajonli va qiziqarli qilib harakat qilmasa, uning bolalarda o'yin faoliyatini shakllantirishga qaratilgan hamma harakatlari oldindan barbod bo'lishi mumkin.

O'yinga o'rgatish mashg'ulotlarini xonada, stol atrofida emas, bolalar o'zlarini ancha erkin va bemaolol his qiladigan guruh xonasida, o'yin burchagida o'tkazish mumkin. Bunda pedagog bolalar uchun muayyan bilim va mohirlikni beruvchi vosita bo'lib emas, balki o'yindagi ko'p ishni qila oladigan va bunga o'rgatishi mumkin bo'lgan ancha tajribali do'st sifatida chiqishi kerak. Pedagog uchun bolalar bilan boshqa mashg'ulotlarda odat bo'lib qolgan qattiqqo'llik va ishchanlik ko'rinishida emas, balki muloqot usuli yumshoq, hayajonli, ishonuvchanlik ko'rinishiga almashtirilishi kerak. Bolalar pedagogni o'yindagi sheriklari sifatida qabul qilishlari, ulardan esa ishtirokchilar sifatida va pedagogning o'yindan manfaatdorligini his qilishlari muhim.

Pedagog turli yosh guruhlarida o'zini shu bosqichda qanday masala hal qilinayotganiga qarab har xil tutadi. Dastlabki o'yinga o'rgatish bolalarda o'yinchoqlarga va ularning harakatiga faol qiziqishni shakllantirish masalasini qo'yar ekan pedagog mashg'ulotlarda bolalar faoliyatining tashkilotchisi hisoblanadi, undan o'yinchoqlar tanlash tashabbusi va ular bilan harakatlarni amalga oshirish kelib chiqadi. Bolalar hali bunday mashg'ulotlarda pedagog bilan o'yindagi teng huquqli sheriklar sifatida emas, balki ularni boshqarib turuvchi hamishtirokchilari bo'lib qatnashadilar. Pedagog bolalarni o'yin bilan shunday qiziqtirishi kerakki, ularga o'rgatilgan harakatlar majburiy deb qabul qilmasin. Bunga eng oldin pedagogning o'yin harakatlarini hayajonli bajarishi sabab bo'ladi, uning o'yinga o'ta qiziqishi, ma'lum ma'noda «ikkiga bo'linish» qobiliyati, bir tomondan, bolalarni boshqaruvchi, ularga o'rgatuvchi katta odam bo'lib qoladi, boshqa tomondan, o'zi aqli zaif bolaning o'rnida turadi, sodir bo'layotgan voqealarga uning ko'zi bilan qarashga harakat qiladi.

Katta yoshdagi bolalarni o'yinga o'rgatishda pedagogning holati birmuncha o'zgaradi. Pedagogning keyingi vazifasi bolalarda o'yin personaji obrazlarini gavdalantirish mahoratini shakllantirish bo'ladi,

buning uchun turli o'yin usullari va vositalaridan foydalaniladi. Bolalar endi o'yin tajribasiga ega bo'lganlarini va o'yinni mustaqil ochib berishga qodirliklarini hisobga olib, pedagog o'ziga sherik, o'rtoq vazifasini oladi. Pedagog bolalarni turli usul, yangi o'yin turlariga o'rgatar ekan, bolalar uchun o'yin o'yinligicha bo'lib qoladi, o'yinga o'rgatish o'yinning ma'lum qisminigina tashkil etishni pedagog unutmazligi kerak. Masalan, pedagog uchun bolalarga o'yinning muayyan usullarini o'rgatish – qayiq inshooti uchun «qurilish» belgisidan, karton bo'laklari va boshqa materiallardan foydalanish muhim. U o'yin jarayonida bolalarga turli o'rinbosar-narsalardan foydalanish usullarini namoyish qiladi. Bolalar o'yindagi katta sherikdan, katta o'rtoqdan yangi o'yin usullarini qabul qiladilar, qiziqarli, maroqli o'ynashga o'rganadilar.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar kattalar harakatini qaytarishga moyildirlar. Tashqaridan qaraganda bu bola tomonidan faoliyatning muayyan usullarini egallash bo'lib ko'rinishi mumkin. Masalan, pedagog «haydovchi» o'yini uchun katta bo'lmagan diametrdagi chambaraklarni moslash mumkinligini ko'rsatadi. Bolalar xursandlik bilan o'yinning yangi usulini o'zlashtirib oladilar, o'zlari chambaraklarni rul sifatida qo'llab ko'radilar. Biroq bu hali ularda o'yinda o'rinbosar-narsalardan foydalanish ko'nikmalarini paydo bo'lganini ko'rsatmaydi va pedagog tomonidan o'rin bosish funksiyasining paydo bo'lishi deb bahonlanmasligi kerak. Bu faqat bolalarni aniq o'yin vaziyatida aniq narsadan foydalanishni egallaganligini bildiradi. Agar, maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar ularga tanish bo'lgan chambarakdan, qo'g'irchoqning dala hovlisini devori sifatida foydalana olganlarida edi, bu o'yin faoliyatida o'rinbosar-narsalar bilan harakat qilish qobiliyatining paydo bo'lishini ko'rsatadi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni o'yinga o'rgatishni tashkil qilish bilan birga defektolog hamma bolalarning bu turi uchun umumiy faoliyat xususiyatlarini hamda shaxsiy sifatlarini hisobga olishi kerak. Bolalarni katta jamoalarga birlashtirish (uch kishidan ko'proq) har doim ham qiyinchilik bilan amalga oshiriladi. Shaxsiy xususiyatlarini ko'rsatishda xulqlaridagi farqlarni bartaraf etish qiyin bo'ladi. Shuning uchun o'yin jarayonida bolalarning to'g'ri o'zaro munosabatini shakllanishiga alohida e'tibor ko'rsatish kuzatiladi. Pedagog bolalarni diqqat bilan kuzatar ekan, ular orasida o'yin paytida doim yetakchi sifatida o'zini ko'rsatgan liderlarni ajratib oladi. Ular intellektual jihatdan ancha yaxshi saqlangan, boshqa bolalar ustidan «boshchilik qilish»

ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Ba'zida, yaxshi o'yin tashkilotchisi deb, ular to'g'risida yolg'on tasavvur ham paydo bo'ladi. Ular aslida bolalarga kuch bosimi orqali ta'sir ko'rsatadilar, ularni qo'rqitishadi, zo'rvonlik bilan bo'ysunishni talab qiladilar. Bunday bolalarga bosh rollarni o'zlariga olishni taqiqlamagan holda ularda navbatma-navbat odatiga rioya qilishni, boshqa ishtirokchilarda ham o'yinga boshchilik qilish xohishi borligini tushunish kerakligini tarbiyalash lozim.

Pedagogning alohida e'tibori bo'shang va sust bolalarga qaratilishi kerak bo'ladi. Bunday bolalarning tashabbuslarini har tomonlama taqdirlash kerak, ular o'yinning boshqa ishtirokchilari bilan aloqa o'rnatishlari lozim. Pedagog ularning ruhini ko'tarishi, kichkinagina muvaffaqiyatini ilg'ab olishi, unga guruhdagi o'rtoqlarining e'tiborini qaratishi darkor. Bunday bolalarga albatta, zarur bo'lganida yordamlashib o'yinda yetakchi rollarni topshirish kerak.

O'ynayotgan bolalar jamoasini tashkil qilish shuning uchun ham qiyinki, unda nutqning rivojlanish darajasi ancha past bo'lgan o'yin ishtirokchilari har doim bo'ladi. Ular jim turib o'ynashni afzal ko'radilar, o'yindagi sheriklariga umuman murojaat qilmaydilar. Odatda, pedagogning ularda o'z fikrlarini uyg'otishga urinishlari, bolalarning yakkalanib qolishlariga va umuman o'ynamay qo'yishlariga olib keladi. Bunday bolalarga nisbatan pedagogning munosabati maksimal darajada do'stona bo'lishi, ular bilan muloqot o'rnatishga intilishi, nutq muloqoti sharti asosiy sifatligini mustasno etishi darkor. Bolalardan o'z o'yin harakatlarida majburiy nutq kuzatuvini hech ham talab qilish, ularning o'yinlarini «gapdonlik» darajasiga bo'ysunishini ko'rsatish kerak emas. Pedagog-defektologlar ba'zida bolalar nutqining yuqori faolligi uchun o'yin holatidan foydalanishga harakat qilib, agar bunda ular uning nomini aytishmasa, ularga o'yinchoqlarni olishni man etadilar, bola yomon gapiradi, deb dramatik o'yinlardan ham chetlashtiradilar. Nutqida qiyinchiliklarni boshidan o'tkazayotgan bolaga pedagogning bunday munosabati mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydigan hodisadir. Ular jamoada o'ynayotgan bu bolalarning shusiz ham og'ir ahvollarini qiyinlashtiribgina qolmay, balki psixik buzilishlar uchun sharoit yaratib beradi. O'yin bolalarning sevimli faoliyati bo'lib, ular intilishlarining predmetini tashkil qiladi. Pedagog bolani o'yindan mahrum qilar ekan, o'zini u bilan aloqasiga zarar yetkazadi. Yuqorida aytilganidek, uni tiklash juda qiyin, bunday aloqasiz o'yinga o'rgatish mumkin emas.

O‘z-o‘zini tekshirish uchun savollar

1. *Sujetli-rolli o‘yinlarning mazmuni va usullarini aytib bering.*
2. *Aqli zaif bolalar o‘yini tashkil qilishda defektologning vazifasini tushuntirib bering.*

3.4. Aqli zaif bolalarni sujetli-rolli o‘yinlarga o‘rgatishning xususiyatlari

Aqli zaif bolalarni o‘yinga o‘rgatishning muhim holati ularda o‘yin sujeti rivojlanishining mantiqini o‘zlashtirish bo‘lib, bir harakat boshqasiga qaraganda tayyorlovchi bo‘lishi hisoblanadi. Buning uchun ikki turdagi ishdan foydalanish maqsadga muvofiq. Birinchidan, kundalik hayotda, kun tartibi jarayonida maishiy harakatlarning ketma-ketligini kuzatish va o‘rnatish asosida o‘rgatiladi. Masalan, bolalar qo‘llarini yuvganlaridan keyin ovqatlanishga kirishishlari kerak, pedagog ularning e‘tiborini oldin qo‘llarini yuvib, keyin ovqatlanishga o‘tirishga qaratadi; bolalarni yotishga tayyorlar ekan, ularning e‘tiborini oldin kiyimlarini yechib, tun ko‘ylaklarini kiyishga diqqatlarini qaratadi (o‘ringa ko‘ylakda yotib bo‘lmaydi), keyin esa o‘z joylariga yotadilar.

Ikkinchidan, bolalar tomonidan oldindan tayyorgarlik ko‘rishni talab qiladigan o‘yin harakatlarini bajarish asosida o‘rgatiladi. Masalan, bolaga taklif qilinadi: «Kel sening «qizingni» cho‘mlitiramiz. Buning uchun nima qilish kerak?» Bola pedagog rahbarligi ostida cho‘mlitirish uchun kerak bo‘ladigan hamma o‘yin harakatlarini sanab chiqadi, so‘ngra ularni amalga oshirishga o‘tadi. Ko‘rsatilgan metodik usullarni qo‘llash aqli zaif bolalarda alohida o‘yin harakatlarini mantiqiy zanjirga bog‘lashni to‘g‘ri birlashtirishga o‘rgatishni ko‘rsatadi.

Vahti-vaqti bilan o‘yinga yangi o‘yinchoqlarni kiritish zarur. Ilgari o‘zlashtirgan harakatlarini yangi o‘yinchoqlarga yoki o‘xshash bo‘lgan boshqa narsalarga ham o‘tkazish, ammo aqli zaif bolalar uchun, ayniqsa, aynan o‘xshash sharoit bo‘lmaganligi muhim, bu ularning o‘yinlarini boyitadi, ilgari egallagan bilim va ko‘nikmalarini mustahkamlaydi, faoliyati va fikrlashi uchun xarakterli bo‘lgan bir xillilikni bosib o‘tishga imkon beradi.

Pedagog bolalarni o‘yin o‘ynashga o‘rgatar ekan, bola o‘z o‘yinlarini faqat tarbiyachining ko‘rsatib berganlariga asoslanib emas, balki kundalik turmushdagi materiallardan foydalanish malakasini ham shakllantirilib boriladi.

Biroq, aqli zaif bolalarning atrofga qiziqishining pastligi bilan bog‘liq bo‘lgan, hissiy-iroda doirasi va tasavvur etishning qaytadan tiklashni

rivojlantirishning yetishmasligi natijasida atrofdagi koʻrgan holatlarini mustaqil oʻyinga oʻtkaza olmaydilar. Koʻpincha katta tayyorgarlik ishlari bolalarda koʻrgan narsalarini oʻyinda tasvirlab berishning paydo boʻlishiga olib kelmaydi. Bu mavzudagi ekskursiya yoki sayr vaqtida bevosita qiziqish uygʻotishi mumkin boʻlgan, hatto oʻyinga mustaqil tortinchoq urinishlar ham yoʻq. Bola oʻyinini boshqara borib, u hayotda koʻp kuzatgan sujet harakatlarini aytib turish zarur: «Sening «qizing» betob boʻlib qoldi?, Nima qilish kerak?, Unga qanday yordam berish kerak?» yoki: «Sen Lolani ovqatlantirdingmi, idish-tovoqlar iflos-ku? Nima qilish kerak?» va boshqalar. Bu turdagi savollar bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinadi, kundalik hayotda oʻzlari kuzatgan yoki ishtirokchisi boʻlgan voqealar aks etishiga imkon beradi. Defektologning rahbarligi bolada aniq bir rolga qiziqishni uygʻotishga qaratilgan boʻlishi kerak.

Oʻyinga aniq narsalar va tabiiy mahsulotlar kiritish asosida ularda oʻyinga nisbatan qiziqish paydo boʻlishiga imkon beradi. Kichik yoshdagi aqli zaif bolalar haqiqiy mahsulotlardan tushlik tayyorlashni xush koʻradilar, haqiqiy rulni astoydil aylantiradilar, haqiqiy suvda, haqiqiy sovun bilan qoʻgʻirchoqning kiyimlarini yuvadilar va boshqalar. Natijada, bolalar oʻyinning predmet rejasini egallab olib uning shartlarini osongina qabul qiladilar.

Dastur oʻzining mazmuni jihatidan ancha yaqin boʻlgan sujetli-rolli oʻyinga bolalar rollarini egallashi bilan oʻrgatishga boshlashni taklif qiladi. Avvalida, bola kundalik hayotda muloqot qiladigan yaqin katta qarindoshlarining rollari (onasi, tarbiyachisi, enagasi)ni egallab boradilar. Bunda bola oʻrganish paytida faqatgina oʻyin harakatlarini tushunibgina qolmay, balki qabul qilingan rolga binoan ularni amalga oshirishi kerak, hamda agar bunga oldindan boʻlgan tayyorlov ishlari boʻlsagina hayotda bor boʻlgan munosabatlarni toʻgʻri tasvirlab berishi mumkin. Shunday qilib, masalan, pedagog bolani «onalar-qizlar» oʻyiniga oʻrgatar ekan unga mos oʻyin holatini yaratishga yordam beradi, uni suhbat yoʻli bilan rolga olib kiradi. Pedagog qiz bolaga murojaat qilib, aytadi: «Mana bu qoʻgʻirchoq sening qizing boʻladi. Sen esa uning onasi. Sening isming nima? – Lola oyi. Sening qizingni qanday ataymiz? – Nargiza. Qaragin, sening yaxshi qizing bor. Uning qanday qora rang koʻzlari, yumshoqqina sochlari bor. Uni boshini silab qoʻygin. Mana bunday, yaxshi. Qizing Nargiza yaxshi, u seni yaxshi koʻradi va gapingga kiradi. Sen uni yaxshi koʻrasanmi? U hali kichkina, unga rahm qilish, yaxshi koʻrish kerak. Sen uni kiyintirasan, u bilan sayrga chiqasan, uni ovqatlantirasan. Hozir esa Nargiza uchun boʻtqa tayyorla, uning ovqat yegisi kelyapti».

Bolalarni rolli o'yinga o'rgatishning keyingi bosqichi ularning haydovchi, shifokor, oshpaz, sotuvchi rollarini egallashlari hisoblanadi. Har qanday rolli o'yin tayyorlov ishlarini olib borishni talab qiladi. Shunday qilib, bolalarni «haydovchi» o'yiniga o'rgatish uchun pedagog turli ekskursiyalar olib borishi, haydovchi bolalar oldida faqat qator maxsus harakatlarni bajaruvchi emas, balki yo'lovchilari bor avtobusning haydovchisi bo'lib namoyon bo'ladi. Munosabatlarning hissiy-axloqiy nuqtayi nazariga alohida e'tibor qaratish kerak (haydovchi odamlarga yordam beradi, u mehribon, shafqatli. U bolalarni bog'chaga, kattalarni ishga olib borib qo'yadi va boshqalar).

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar o'yinni boshlar ekan, odatda, taklif qilingan rolga bajonidil rozi bo'ladilar va avvalida unga muvofiq harakat qiladilar, biroq juda tez o'yindan chiqib ketadilar. Pedagog bunday hollarda o'yinga qo'shilishi lozim, bolaga o'ziga olgan rolini eslatishi, o'yinning kelgusidagi ahvolini qanday tasavvur qilishini aniqlashi kerak. Masalan, bola «haydovchi» o'yinini o'ynash niyati borligini bilib, pedagog o'yin holati turini yaratadi: «Sen haydovchisan, avtobusni boshqarasan. Seni bekatda odamlar kutib turishibdi. U yerda bolalar o'z ota-onalari bilan turishibdi – ular bolalar bog'chasiga o'tlanishgan, avtobus esa hali ham yo'q. Tezroq bekatga hayda...» va boshqalar. Pedagogning o'yinga hayajonli qo'shilishi bolaning o'z rolini his qilishiga imkon beradi, u kim uchun o'ynayapti, uning «ishi» va u kim uchun «ishlayapti» o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yaxshiroq tushunishiga olib keladi.

Jamoaviy o'yinga pedagogning qo'shilishi va o'yinda ishtirokchilarning biri sifatida rahbarlik qilishi o'yinga samarali ta'sir ko'rsatadi. U o'yinni kerakli oqimga soladi, voqealar yurishini aytib turadi, sujetning rivojiga yordam beradi. Shunday qilib, pedagog bola-haydovchi haydayotgan avtobus yo'lovchisi rolida chiqar ekan, o'yin holatini maksimal haqiqiy bo'lishiga yaqinlashtiradi: haydovchidan yo'l chiptasi sotib oladi, bekatning nomini aytishni so'raydi va b.

O'rta guruhdagi maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning o'yin faoliyatini rivojlantirish uchun ularga juda yaxshi tanish bo'lgan «Sholg'om», «Bo'g'irsoq» kabi ertaklarning dramalarini o'tkazish foydali. Pedagog uning mazmunini qo'g'irchoq teatri personajlari yordamida ularni hayajonli va jonli qilib ertak bilan tanishtiradi.

Bolalar ertakning mazmunini tushunib olishlari uchun ularni har bir ishtirok etuvchi obraz bilan tanishtirish, ularga qo'g'irchoqlar bilan harakatlarni amalga oshirishga, har bir personajning nomidan chiqishga

imkoniyat beriladi. Hech qachon bolalardan rollarini yodlab olishni talab qilish kerak emas. Ular ertak matniga yaqin gapirsalar, shuning o'zi yetarli. Ularda faraz qilingan vaziyat sharoitlarida maksimal harakat qilishni uyg'otadigan dramatik-o'yinlarni o'tkazish jarayonida bolalarga o'zlarini turli rollarda sinab ko'rish imkoniyatini berish kerak. Dramatik o'yinlarni samarali o'tkazish uchun turli atributlar va liboslardan foydalanish imkonini beradi. Ular bolalarga sujetni tushunishga yordam beradi, personaj obraziga, rolga kirishga, agar bola uni esdan chiqargan bo'lsa eslatadi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning o'yin faoliyatini rivojlantirish uchun bolalar bog'chasida jonli tabiat burchagini tashkil qilish muhim va foydali. Qushlar, baliqlar, uy hayvonlarini tizimli kuzatuvini o'tkazish bolalarda ular to'g'risida to'g'ri tasavvur hosil qiladi, odatlari, turmush tarzi bilan tanishadi. Hayvonlarga taqlid qilishni o'rgangach, bolalar ularni o'yinda to'g'ri tasvirlay oladilar, hayvonlar rolini o'zlariga olganlarida oddiygina sujetlarni ham rivojlantira oladilar.

Bolalarning dramatik o'yinlari sujetlarining muhim manbai bo'lib badiiy adabiyot o'qish hisoblanadi. Defektolog tanlab olgan hikoyalar bolalar tushunchasiga mos keladigan bo'libgina qolmay, balki ularda o'yinga qiziqishni uyg'otadigan, ular uchun o'ziga xos «ozuqa» beradigan bo'lishi kerak. Pedagog dramalashtirishni o'tkazishga tayyorlanar ekan uni o'tkazish uchun asarning matnini chuqur tahlil qiladi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning o'ynayotgan jamoasini tashkil qilish katta qiyinchilik tug'diradi. O'qish yilining birinchi-ikkinchi yillarida butun guruh bilan jamoaviy rolli o'yinlarni tashkil qilish mumkin emas, lekin bu bosqichda 2–3 kishilik kichik guruhlarda o'yinlar o'ynash imkoni bor. Olti yoshli aqli zaif bolalarning qo'shma harakatlarga qobiliyatlari yetadi, ular pedagogning yordamida majburiyatlarini taqsimlaydilar va ularni o'yinning oxirigacha bajaradilar. Bolalar guruhida shunday bolalar borki, unga katta odam tayanishi mumkin, ular o'z atroflarida boshqa bolalarni tashkil qilib, odatda, markaziy rollarni bajaradilar. Pedagog o'z guruhida har bir bolaning imkoniyatlarini bilgan holda, qo'shma o'yinlarning borishida bolalar qanday muloqot qilayotganini kuzatishi kerak.

Rol elementlari bor bo'lgan harakatli o'yinlar jamoani tashkil qilish uchun ancha samarali hisoblanadi. Bolalar personajlari hayvonlar hisoblangan o'yinlarni jon dillari bilan o'ynaydilar, masalan, mashhur ertaklardan «Tulki va tovuqlar», «Bo'ri va echkichalar» va boshqalar.

Bolalarni sujet rivojlanishida birgalikda qurilishlar rivoji bor o'yinlar

ham yaqinlashtiradi. O'ynovchilarning har biri qurilishning biron-bir qismini yasashni bajaradi yoki qurilish paytida o'z o'rtog'iga yordam ko'rsatadi. Bolalar qiziqish bilan birgalikda o'z qo'g'irchoqlari uchun uy, ko'cha, hayvonot bog'i, xona va mebel quradilar. Bunday o'yin jarayonida tarbiyachi maktab yoshiga yetmagan bolalarda o'zaro munosabatni boshqaradi, kim haddan ortiq hayajonli yoki kam aloqali ekanligini kuzatadi.

Me'yorda rivojlanayotgan maktab yoshiga yetmagan bolalarning tajribasiga nisbatan, aqli zaif bolalarda ancha chegaralangan, odatda, atrofdegilar to'g'risida juda kam biladilar. Ularning tasavvur doiralari kambag'al, ular doimiy turadigan muhit bilan chegaralangan. Shuning uchun bolalar muassasasidagi ularning kundalik hayotlarini quyidagi tarzda tashkil qilish zarur, u yangi taassurotlar va bilim manbai bo'lib qolishi, atroflarida sodir bo'layotgan voqealarni kuzatish ko'nikmalarini tarbiyalash lozim. Tarbiyachi, enaga, hamshira, bog'bon va boshqalarning kundalik ishi aqli zaif bolalar ustidan tizimli kuzatish hisoblanadi, keyin esa ularning o'yinlari mazmunida aks etadi. Bolalarni ular kattalarning turli harakatlarini kuzatishlari mumkinligi uchun sayr vaqtida tez-tez bolalar bog'chasi tashqarisiga, ko'chaga olib chiqishlari zarur. Bunday sayrlar vaqtida bolalar idrokini tashkil qilish kerak, ularning e'tiborini eng asosiysiga, qiziqarlisiga qaratish, sayrdan qaytgach esa ko'rganlarini muhokama qilish va qisman bo'lsa ham ma'lum bo'lgan o'yinlar sujetiga yangi elementlar kiritishga harakat qilinadi.

Hamma aytilganlaridan kelib chiqib, bolalarda hayot va o'yin tajribalarining shakllanishiga yo'naltirilgan, ularda maxsus o'yin bilimlarini rivojlantirish, ya'ni korreksion-tarbiyaviy ish har tomonlama aqli zaif bolalarning o'yin faoliyatini shu darajada yurgizishi mumkinki, bunda uning psixik rivojlanishiga ijobiy ta'sirni ta'minlaydi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

- 1. Kichik guruhda aqli zaif bolalarning sujetli-rolli o'yinlarga o'rgatishning xususiyatlari qanday.*
- 2. O'rta guruhda aqli zaif bolalarning sujetli-rolli o'yinlarga o'rgatishning xususiyatlarini aytib bering.*
- 3. Katta guruhda aqli zaif bolalarning sujetli-rolli o'yinlarga o'rgatishning xususiyatlarini tushuntirib bering.*
- 4. Maktabga tayyorlov guruhida aqli zaif bolalarning sujetli-rolli o'yinlarga o'rgatishning xususiyatlarini aytib bering.*

3.5. Lekoteka – korreksion jarayonida yangi bo'g'in

Ma'lumki, pedagogik-psixologik va psixomotor korreksiyaning asosiy shakli rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash dasturiga muvofiq olib boriladigan yakkama-yakka va guruhlardagi mashg'ulotdir.

Amaliyot ko'rsatishicha, o'yinchoq orqali korreksion ta'sir o'tkazishning unumdorligi ko'proq rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalar bilan mashg'ulot paytida o'yinchoqlarning qanchalik uslubiy bilimdonlik bilan foydalanilishga bog'liq. Rivojlantiruvchi o'yinchoqlar tanlash qanchalik to'g'ri amalga oshirilsa, ularning korreksion qimmati shunchalik yaqqol namoyon bo'ladi. Bu borada asosiy ahamiyat defektologlarning rivojlantiruvchi o'yinchoqlar bilan uslubiy jihatdan to'g'ri va o'z vaqtida ta'minlash faoliyatini o'z ichiga olgan ish shakliga beriladi. Lekoteka faoliyatning shunday shakli bo'lib xizmat qiladi.

«Lekoteka» so'zi shvedcha «lekoket» so'zidan olingan bo'lib, o'zbek tilida o'yinchoqlar saqlanadigan joy ma'nosini anglatadi. Respublikamiz defektologiyasida «Lekoteka» tushunchasi yaqinda, erda ta'sir o'tkazish xizmatini tashkil qilishda chet el tajribasidan faol foydalanish va sinchiklab o'rganish davrida yuzaga keldi.

Ba'zan lekoketani o'yinchoqlar kutubxonasi deb ataladi. Bu termini ishlatilgan turib, lekoketaning kutubxona ishi bilan o'xshashligini ko'zlaydilar. Lekin «o'yinchoqlar kutubxonasi» terminini an'anaviy ma'noda ko'zda tutish mumkin emas.

Lekoteka faoliyati o'ziga xos xususiyatlarga ega, bolalarning jismoniy va ruhiy rivojlanish xususiyatlarini bilishga tayanmaslik, o'yinchoqlarning korreksion imkoniyatlarini nazarda tuta bilmaslik, defektologlarning maxsus bilimlarini, ularning o'yinchoq tanlash yo'llarini hisobga olmaslik, korreksion mashg'ulotlarda o'yinchoqlardan foydalanishning uslubiy qo'llanishini amalga oshira bilmaslik natijasida lekoketa rivojlanmaydi.

Ma'lum vaqtdan beri xizmat ko'rsatishning quyidagi shakllari yuzaga keldi, masalan, fonoteka (gramplastinkalar kutubxonasi), izoteka (surat va reproduksiya kutubxonasi), minskabinetlar (tangalar, orden-medallar kutubxonasi) va hokazo. Xizmat ko'rsatishning shakllari keyinchalik mustaqil ravishda iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirish bo'yicha ma'lum vazifalarni bajarishdir. Aynan lekoketa tuzilishining o'zi maktabgacha va undan kichik yoshdagi bolalar bilan

o'tkaziladigan korreksion faoliyatning maxsus vazifalari bilan bog'liq.

Lekotekaning timsoli o'yinchoqlar va o'yinlar uchun ajratilgan xona o'yintekadir. Dastlabki o'yintekalar 1934-yilda paydo bo'lib, ular Moskva, Peterburg, Rastov va Rossiyaning boshqa shaharlarida tashkil etilgan.

Maxsus bolalar muassasasi sifatida lekoteka 1936-yil Odessada ochilgan. Ushbu lekoteka kattagina ijara fondiga ega bo'lib, u birinchi bo'lib o'yinchoqlarni uyga bera boshladi. Keyinchalik Odessa o'yintekasi maorif vazirligining markazida bolalar o'yintekasiga aylantirilgan. O'yintekadan farqli o'laroq, lekoteka — bu nafaqat fondan o'yinchoqlar berish, balki undan aniq psixologik-pedagogik maqsadlarda mutaxassislar tomonidan maqsadga yo'naltirilgan holda foydalanish imkonini beradi.

Lekotekaning asosiy vazifalari — rivojlanuvchi o'yinchoqlarni yig'ish va tarqatish hamda rivojlantiruvchi o'yinchoqlar berish orqali pedagog defektologlar ehtiyojini qondirishdan iborat.

Defektologlarni rivojlantiruvchi o'yinchoqlar bilan uslubiy ta'minlash; bolalar bilan korreksion ishlash ta'sirchanligini o'yinchoq orqali oshirishga xizmat qiladi.

Lekoteka faoliyati quyidagi yo'nalishlar asosida amalga oshiriladi:

- o'yinchoqlar fondi bilan ishlash;
- defektologlarga xizmat ko'rsatish;
- lekotekadan metodik ma'lumot yig'ish.

Lekoteka tizimiga o'yinchoqlar fondining asosiy tarkibi abonementi, zaxiradagi o'yinchoqlar, detallar, tarqatma-ko'rgazmali materiallar saqlanadigan yordamchi fond va metodik kabinet kiradi.

Lekoteka rivojlantiruvchi o'qitish bo'g'ini sifatida nafaqat maxsus ta'lim sistemasida ishlashi mumkin. U ommaviy bolalar muassasalari, bolalar sanatoriyalarida ham ochilishi mumkin.

O'yinchoqlar jamg'armasi bilan ishlash — o'yinchoqlarni yig'ish, bir tizimga keltirish va saqlash maqsadiga yo'naltirilgan bo'ladi. Lekoteka fondi maxsus ta'lim sistemasining psixologik-pedagogik va ilmiy-uslubiy quvvatini ifoda etadi. Uning xususiyati aqliy va jismoniy rivojlanishi buzilgan bolalar rivojlanishini korreksiya qilishga, bolalardagi imkoniyatlarni kompensatsiyalashga, ularni ijtimoiy moslashuviga mo'ljallangan o'yinchoqlardan tuzilgan maxsus fond tarkibidan iborat.

Lekoteka maqsadi — imkon boricha korreksion o'qitish va tarbiyalashda foydali bo'lgan o'yinchoqlarni yig'ishdan iborat.

O'yinchoqlar fondi bilan ishlash lekoteka faoliyatida eng murakkab va asosiysidir.

Lekoteka fondi maqsadga muvofiq shakllanishi uchun eng muhimi fondga kelgan o'yinchoqlar aqli zaif bolalar talabiga javob berishi lozim. Aynan mana shunda defektologlarni rivojlantiruvchi o'yinchoqlar bilan to'la ta'minlash uchun zarur sharoit yaratiladi.

Korreksion ta'limning umumiy vazifalariga, defektologlar talablariga asoslanib lekotekar zarur o'yinchoqlarga buyurtma tuzadi.

O'yinchoqlarni jamlash manbalariga zarur o'yinchoqlarni sotib olish bo'yicha oldindan shartnoma tuzuvchi savdo muassasalari va firmalar kiradi. Shuni nazarda tutish kerakki, o'yinchoqlar xayriya yo'li bilan, homiylar yordamida va ayrim shaxslarning beg'araz yordami sifatida olinadi. Ko'ngillilar faoliyatiga asoslangan jamoatchilik fondi yaxshi ko'mak beradi.

O'yinchoqlarni betartib bo'lmasligiga va ortiqcha, keraksiz o'yinchoqlarni kelib tushishiga yo'l qo'ymaslik kerak. Bu lekotekada ortiqcha, korreksion ahamiyati bo'lmagan o'yinchoqlar to'planib qolishidan saqlaydi.

Lekotekaga tushayotgan o'yinchoqlar qaysi talablarga javob berishi kerak?

Avvalo bu o'yinchoqlar didaktik va korreksion mazmunga ega bo'lishi, bolalarning psixik va jismoniy rivojlanishiga, yosh xususiyatlariga mos kelishidir. O'yinchoq yengil, jozibali, chiroyli, lekin sodda bo'lishi kerak. Bu soddalikni shaklan nafislik, ma'nan boy va o'yinchoq rangining ochiqligida ko'ramiz.

O'yinchoqlarning did bilan bezatilishi, uning tayyorlanish materialiga va funkcion qo'llanilishiga javob berishi kerak. O'yinchoq bola uchun xavfsiz bo'lishi kerak, zarar yetkazuvchi qirrali burchak va detallari bo'lmasligi kerak, mustahkam va qulay bo'lib, ta'mirlash, yangilash, tozalashga qulay bo'lishi lozim. U sanitariya va gigiyena talablariga javob berishi, ya'ni yuvish, dezinfeksiyalash mumkin bo'ladigan materiallardan tayyorlanishi kerak.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Lekoteka – korreksion jarayonida yangi bo'g'in sifatida.
2. Lekoteka faoliyati qanday yo'nalishlarda amalga oshiriladi?
3. O'yinchoqlar jang'armasi bilan ishlash qanday amalga oshiriladi?
4. Lekotekaga tushayotgan o'yinchoqlar qaysi talablarga javob berishi kerak?

Tayanch so'z

Lekoteka – o'yinchoqlar saqlanadigan joy.

IV BOB. ELEMENTAR MATEMATIK TASAVVURLARNI SHAKLLANTIRISH

4.1. Maktabgacha yoshdagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish metodikasining yuzaga kelishi va rivojlanishi

Elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish metodikasi uzoq rivojlanish yo'lini bosib o'tib, maktabgacha pedagogikadan ajralib, mustaqil fan hisoblanadi. Uning tadqiqot predmeti zamonaviy bosqichda maktabgacha ta'lim sharoitlarida bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish jarayonining asosiy qonuniyatlarini o'rganishdan iborat. Ushbu metodika keng doiradagi masalalarni hal etadi. Bular:

- maktabgacha yoshning turli davrlarda bolalarda miqdor, makon, vaqt, geometrik va kattaliklarga oid tasavvurlar rivoji darajasiga dasturiy talablarni ilmiy asoslash;

- maktabgacha yoshdagi bolalar uchun matematik materialning faktik mazmunini belgilash;

- zamonaviy ilmiy ma'lumotlar asosida elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish bo'yicha material mazmunini takomillashtirish;

- samarador didaktik materiallar, vositalar, metodlar va matematik rivojlantirish jarayonini tashkil qilishning xilma-xil shakllarini ishlab chiqish va maktabgacha ta'lim muassasalari amaliyotiga tatbiq etish;

- maktabgacha ta'lim muassasasi va boshlang'ich maktabda elementar matematik tasavvurlarni rivojlantirish bo'yicha dastur materiallari izchilligi;

- maktabgacha yoshdagi bolalarni matematik rivojlantirishni amalga oshirishga qodir mutaxassislarni tayyorlash mazmunini ishlab chiqish;

- oilaviy tarbiya sharoitlarida bolalarni matematik rivojlantirish bo'yicha metodik tavsiyalarni ilmiy asosda ishlab chiqish.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni matematik rivojlantirish masalalari yorqin namoyandalari Ya.A.Komenskiy, M.Montessori, I.G.Pestalotssi, K.D.Ushinskiy va boshqa bo'lgan klassik va xalq pedagogikasiga borib taqaladi.

Hozirda mutaxassislar maktabgacha yoshdagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish metodikasi rivojlanishida uchta: empirik, maktabgacha yoshdagi bolalarni matematik rivojlantirish

nazariyasi va metodikasining yuzaga kelishi, maktabgacha yoshdagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish sistemasini ishlab chiqish bosqichini ajratadi.

Bizningcha, to'rtinchi bosqichni ham ajratish mumkin, u XX asr oxiri va uchinchi ming yillik boshida shakllana boshladi va bu bosqich uchun maktabgacha yoshdagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarni dunyoning yaxlit kartinasi asosida shakllantirishga kompleks yondashuv bilan tavsiflanadi.

Demak, metodika rivojlanishidagi birinchi — empirik bosqich, matematik rivojlanish g'oyasini ilgari surish va asoslash bosqichidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni matematikaga o'qitish va ularda vaqt va makon haqidagi bilimlarni shakllantirish metodlari haqida masalalar Ya.A.Komenskiy, Dj.Lokk, I.G.Pestalotstsi, L.N.Tolstoy, K.D.Ushinskiy va boshqalar asarlarida ishlab chiqilganini ko'rishimiz mumkin.

Ya.A.Komenskiy va Dj.Lokk asarlarida arifmetikaga o'qitishda aniq amaliy yo'nalganlik ko'zga tashlanadi. Ularning ishlarida elementar matematik tasavvurlarni bolalar ancha erta o'zlashtirishi mumkinligi ta'kidlanadi. Ya.A.Komenskiy «Buyuk didaktika»sida bolani hali maktabgacha davrda 20 gacha sanash, katta-kichik, juft-toq sonlarni farqlash, predmetlarni kattaligiga ko'ra qiyoslash, ayrim geometrik shakllarni tanish va atash, amaliy faoliyatda o'lchov birliklarini o'rgatishni tavsiya qiladi.

Matematik tasavvurlarni shakllantirish metodikasining yuzaga kelishi davriga K.D.Ushinskiy ishlarini ham kiritish mumkin. U bolalarni maktabgacha sanashga o'rgatish zarurligiga bir necha bor e'tibor qaratgan. Buyuk pedagog bolalarni alohida predmetlar va ularning guruhlarini sanash, qo'shish va ayirish amallariga o'rgatish, hisob birligi sifatida o'nlik haqida tushuncha shakllantirishga chaqirgan. U arifmetik masalalarni yechishga o'rgatishning amaliy yo'nalganligini ajratgan. Biroq K.D.Ushinskiyning bu barcha fikrlari garchi fan va amaliyot uchun bugun ham katta qiziqish uyg'otsa-da, yaxlit ilmiy asos topmadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni hisobga o'rgatish metodikasi bo'yicha dastlabki metodik qo'llanmalar, odatda, bir paytning o'zida o'qituvchilar, ota-onalar va tarbiyachilarga mo'ljallangan. Bolalar bilan amaliy ish tajribasiga tayanib, V.A.Kemnits «Математика в детском саду» (Bolalar bog'chasida matematika) qo'llanmasini yaratdi, unda bolalar bilan ishlashning asosiy metodlari sifatida suhbatlar, o'yinlar, amaliy mashqlarni

tavsiya qiladi. Qo'llanma muallifi bolalarni «bir», «ko'p», «bir necha», «juft», «ko'proq», «kamroq», «o'shancha», «teng», «xuddi shunaqa» kabi tushunchalar bilan tanishtirish zarur, deb biladi. Asosan 1 dan 10 gacha sonlarni o'rganish vazifa bo'lib, har biri alohida qarab chiqiladi. Ayni paytda bolalar shu sonlar bilan amallarni o'zlashtirishi lozim. Qo'llanmada ko'rgazmali materialdan keng foydalanish tavsiya qilinadi. Suhbat va mashg'ulotlar davomida maktabgacha yoshdagi bolalar shakl, makon va vaqt, butunni qismlarga bo'lish, kattaliklar va o'lchash haqida bilim oladilar. Shunday qilib, V.A.Kemnits hozirda matematika o'qitish metodikasida ko'rgazmali metodni qo'llashni faol taklif qilgan.

Matematika metodikasi rivojlanishning birinchi bosqichiga M.Montessorining sensor tarbiya pedagogik sistemasini to'la huquq bilan kiritish mumkin. Uning pedagogik sistemasi pedagogika rivojining zamonaviy bosqichida ham ahamiyatini yo'qotmadi, qolaversa maxsus maktabgacha pedagogikada M.Montessorining ko'plab g'oyalari hozirda ham rivojlantirilib bormoqda (G.V.Brijinskaya, A.A.Katayeva, Ye.A.Strebeleva, I.V.Chumakova va b.). Uning avtodidaktik materialidan maktabgacha yoshdagi bolalarni rivojlantirish uchun faol foydalanish dasturlarda ham tavsiya qilinadi.

Mariya Montessori pedagogikasining asosiy g'oyasi bolaga o'z ichki potensialini pedagog tomonidan maxsus yaratilgan makon – predmet muhitida erkin mustaqil faoliyat jarayonida yanada to'liq ochishga imkon berishdan iborat. Tayyorlangan muhit bolalarni rivojlantirish va o'qitish sharti va har bir bolaga o'z individual sur'atida rivojlanishga imkon beradi. Montessori fikricha, pedagogning vazifasi bola ixtiyoriga o'z-o'zini rivojlantirish vositalarini berish va ulardan qanday foydalanishni ko'rsatish. Bunday vositalar avtodidaktik, ya'ni o'z-o'zini o'qitish vositalarida Montessori – materiallar bilan bola dastlab namuna bo'yicha, keyin mustaqil ishlaydi, turli, jumladan, o'zi o'ylab topgan mashqlarni bajaradi. Bolaning o'z-o'zini rivojlantirishi, Montessori fikriga amaliy hayotda qo'llash, sensorika, nutq, matematika va shu kabi rivojlantirishi uchun materiallarni o'zagiga olgan differentsiyalangan sistema bilan ishlash jarayonida amalga oshadi. M.Montessori o'z ishlarida bu materiallardan bolalar matematik ta'limida foydalanish bilan bog'liq masalalarni yoritadi. Montessori – materiallardan bolalarni matematik rivojlantirishda foydalanish imkoniyatlari G.V.Brijinskaya, M.G.Sorokova, Yu.I.Fausek va boshqa tomonidan tadqiq qilingan.

Montessori pedagogikasida dastlab aynan maktabgacha yoshda «matematika o'rganishga tayyorlash», keyin bolalar bog'chasi va maktabda matematikani o'rganish haqida gapirish qabul qilingan.

Matematikani o'rganishga tayyorlash Montessori sistemasida bolalarni sensor tarbiyalash va amaliy hayot ko'nikmalarini egallashga oid mashqlar sifatida qaraladi. Bunday tayyorgarlik mazmuni ham maktabgacha tarbiya zamonaviy dasturlari bilan o'xshashlik va farqlarga ega.

Amaliy faoliyatda mashqlar yordamida bilvosita matematikagacha tayyorgarlik Montessori pedagogikasida, eng avvalo, bu faoliyatning yuqori algoritmlanishi hisobiga o'z xususiyatlariga ega. Bolalarni matematika o'qitishga tayyorlash metodlari va vositalari ham Vatanimizdagi ishlanmalardan farq qiladi.

Quyida Montessori sistemasi bo'yicha sensor tarbiya mazmuniga faqat bolalarning matematikagacha tayyorligi jihatida murojaat qilamiz. Masalan, predmet xossasini aniqlashda, shovqinlarni farqlash – qutichalarni silkitish, haroratni farqlash – shisha idish tagiga qo'l kafti bilan teginish; musiqa tonlarini farqlash – bolg'achalar bilan qo'ng'iroqchani urish; yuza sifatini – barmoq uchlarini tegizish; ikkita jism massasini (jadvallarni, deylik) nisbatlash – jadvallarni qo'lda «tortib ko'rish»; uzunlikni nisbatlash – shtangalar bo'ylab qo'lini yuritish va ularni bir-biri bilan qiyoslash va shu kabi.

M. Montessori materiallari bilan ishlash jarayonida ular bilan harakat usuliga bog'liq holda beshta bosqichni ajratish mumkin:

- o'rganilayotgan xossa holatiga ko'ra tobora kontrast yoki bu xossaga uning «asosiy» ko'rinishlarida ega bo'lgan predmetlar bilan ishlash;

- xossasiga ko'ra bir xil predmetlar juftini tuzish;

- predmetlar bilan amalning ko'rsatilgan usulini takrorlash va taklif qilingan amaliy va bilish xarakteridagi masalani yechish mashqlari; ko'rsatilgan harakat usulini shu materialdan bo'lgan boshqa predmetlarda qo'llash; predmetlar bilan harakatning ko'rsatilgan usullarini modifikatsiyalash; predmetlar xossalarini o'rganishning yangi, yanada murakkab va yangi imkoniyatlar beradigan usullarini aynan shu predmetlar bilan harakat usullari orqali egallash; predmet xossalari haqidagi tasavvur va harakat usullarini real hayotda qo'llash;

- voqelikdagi voqea va hodisalar xossalari va munosabatlarini tavsiflovchi yangi terminlarni qo'llash hisobiga lug'at boyligini orttirish.

Demak, matematik rivojlantirish metodikasi yuzaga kelishi birinchi

bosqichi uchun hisoblash elementlariga o'qitishning aniq ifodalangan amaliy yo'nalganligi, ko'rgazmalilik, avvalo son va arifmetik amallar haqida bilimlarni mashq qildirishga qaratilgan ko'rgazmalilikdan foydalanish xos (D.L.Volkovskiy, Ya.A. Komenskiy va boshqalar).

Maktabgacha yoshdagi bolalarning matematik tasavvurlarini shakllantirish metodikasining yuzaga kelishi rivojlanishidagi ikkinchi bosqich maktabgacha yoshdagi bolalar bilan matematik ishlar nazariyasi va metodikasini ishlab chiqishning boshlanishi bilan bog'liq.

Bu bosqichda maktabgacha yoshdagi bolalarga matematik o'qitish metodikasi rivojiga avvalo L.S.Vigotskiy ishlari ta'sir ko'rsatdi. Farazlar va eksperimental tadqiqotlar asosida olim oliy psixik funksiyalar strukturasi; bola rivojlanishining maqsad va vazifalari; belgini psixologik qurol sifatida, belgilarning (tashqi va ichki) turlari; ma'nolar va ma'no turlari; so'z ma'nosi va predmet nisbatlanganlik (fenotativ ma'no), signifikativ ma'no va ichki shakl (etimologik ma'no), obyektning predmet va funksional mazmunida ifodalangan ma'no, shuningdek, qurol va belgilarni yaratish va qo'llashda aks etgan vositalash, vaziyat ma'nosi yoki mazmunini belgilab berdi.

L.V.Glagoleva bolalarda son, kattalik va uni o'lchash, butunni qismga bo'lish haqida dastlabki tasavvurlarni shakllantirish mazmuni, metod va usullarini ochib berdi. U pedagoglarga ta'limning turli; laboratoriya (ko'rgazmali materialdan foydalanib, amaliy harakatlarni ishlash), tadqiqotchilik (bolalar tomonidan bilimlar, malakalarni produktiv faoliyatda qo'llash vaziyatlarini izlash), ko'rgazmali (ko'rgazmali vositalar namoyishi) metodlaridan foydalanishni tavsiya qildi, ya'ni bolalarda ilmiy tushunchalarni shakllantirishga e'tibor qaratdi. Miqdor haqida tasavvurlarni shakllantirishda L.V.Glagoleva o'yinga katta e'tibor qaratadi. U bolalarni kattaliklarni qiyoslashga o'rgatishning turli xil metodlarini tavsif qildi, bolaning mustaqil faoliyati ahamiyatiga alohida urg'u berdi. Olima maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyasi muammosini uning muhitdagi butun fe'l-atvorini tashkil qilish muammosi sifatida qarash lozimligini ta'kidladi. Ayni paytda tajribani egallash va mustahkamlashning asosiy yo'lini u mustaqil ish, o'z-o'zini tarbiyalash, deb bildi, bular kattalarning, Glagoleva so'zi bilan aytganda, rag'batga boy, batafsil o'ylangan muhit bilan rag'batlantiriladi.

L.V.Glagoleva ishlarida ifodasini topgan rivojlantiruvchi muhit g'oyasi F.N.Blexer, M.Montessori, Y.I.Tixeyeva g'oyalariga hamohang va rivojlantiruvchi predmet o'yin muhiti haqidagi ayrim zamonaviy

tasavvurlarga mos keladi.

F.N.Blexer tomonidan ishlab chiqilgan didaktik, jumladan matematik o'yinlar tasnifi diqqatga sazovor. Ularni olim materiallar bilan va materiallarsiz yoki so'z o'yinlarga bo'ldi. Materiallar bilan o'yinlar, o'z navbatida, didaktik materiallar (didaktik o'yinchoqlar, stol o'yinlar, boshqa didaktik materiallar) bilan o'yinlar va turli o'yinchoq hamda predmetlar (tabiat obyektlari va maishiy buyumlar) bilan o'yinlarga bo'linadi. Materiallar bilan didaktik o'yinlarga F.N.Blexer ertaklar va sanoq-she'rlarni tegishli o'yinchoqlarni qo'llashni kiritadi. Olima taklif qilgan she'r, ertak o'yinlardan amaliy va tajriba ishlarida keng foydalaniladi.

Elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish nazariyasi va metodikasi rivojlanishiga G.S.Kostyuk, K.F.Lebedinsev, N.A.Menchinskaya va boshqa olimlarning L.S.Vigotskiyning psixologik-pedagogik qarashlariga asoslangan tadqiqotlari jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

G.S.Kostyuk tadqiqot metodikasi o'yin-topshiriqlar tuzishga asoslangan. Olingan ma'lumotlarga asoslanib, u son tushunchasi bolada miqdor munosabatlarini tushunish natijasida yuzaga kelishi haqida xulosaga keladi. Olim eksperimental isbotladiki, bola sonni konkret predmetlardan abstraksiyalaydi, bunday abstraksiyalash uning uchun faol jarayon sanaladi.

G.S.Kostyuk va N.A.Menchinskaya tadqiqotlari maktabgacha yoshdagi bolalarda matematik tasavvurlarni maqsadli shakllantirish, ularning hayotiy tajribasini boyitish, qiziquvchanligi va matematik tafakkurini rivojlantirish uchun zamin yaratdi. Keyinchalik aynan ularning ishlari maktabgacha yoshdagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish sistemasini qurish uchun tayanch bo'ldi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda elementar matematik tasavvurlar shakllantirish metodikasining yuzaga kelishi va rivojlanishidagi uchinchi bosqich – uning sistemali shakllanish bosqichidir.

Bu sistemani ishlab chiqishda asosiy rol A.M.Leushina va u yaratgan ilmiy-pedagogik maktabga tegishli. A.M.Leushina fikricha, shaxs rivojlanishida aqliy rivojlanish, aqliy faoliyat va usullarini egallash, bilimlarni ongli o'zlashtirish va ulardan yangi vazifalarni hal etish uchun foydalanish malakalarini shakllantirishga alohida o'rin ajratiladi. Aqliy tarbiya masalalarini maktabgacha yoshdagi bolalarning umumiy intellektual ta'limi rejasiga qarab, A.M.Leushina ko'plik, son va sanash operatsiyasi haqida tasavvurlar rivojlanishining muhim qonuniyatlarini

aniqladi. Aytish joizki, maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim va tarbiya tom ma'nodagi dasturlari hali mavjud emas edi. O'rganilayotgan davr boshida dasturiy hujjat «Bolalar bog'chasi tarbiyachisi uchun yo'riqnom» bo'lib, matematik rivojlantirish bo'limi faqat bolalarni 1 dan 10 gacha sonlar bilan tanishtirish va sanash bilan cheklangan edi. Makon va vaqt tasavvurlarini rivojlantirish vazifasi hali qo'yilmas edi, zero bu kundalik hayot jarayonida, o'yin va boshqa mashg'ulotlarda o'z-o'zidan sodir bo'ladi, deb hisoblanardi.

A.M.Leushina turli yoshdagi bolalarda ko'plik, son va sanash operatsiyasi shakllanishi va rivojlanishning qonuniyatlarini ochib, bolalarni turli yoki guruhlarida hisoblash faoliyatiga o'rgatishning ular o'rtasida uzviylikni ta'minlovchi metod va usullarini ishlab chiqdi. Shu tariqa A.M.Leushina pedagogik ijodida elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish metodikasi nazariy va psixologik, pedagogik jihatdan asoslab berildi. U taklif qilgan elementar matematik tasavvurlar shakllantirish tamoyillari va metodlari maktabgacha yoshdagi bolalarni matematik rivojlantirish uchun asos bo'lib qoldi.

Matematik tushunchalar qator xususiyatlarga ega. Ularning asosiysi shundan iboratki, tushunchada ifodalangan matematik obyektlar real mavjud emas. Matematik obyektlar L.P.Stoylova ta'kidlaganidek, inson aqli tomonidan yaratilgan. Matematik tushunchalarni o'rganishda mavhumlik, abstraksiyalashning ulushi yuqori bo'lib, uning natijalari «son», «kattalik», «geometrik shakl» va shu kabi boshqa matematik tushunchalar bo'ladi. Shunday moddiy olamning makon shakllari va miqdoriy munosabatlarini o'rganish jarayonida matematika nafaqat abstraksiyalashning turli usullaridan foydalanadi, balki o'zi ham uning rivojlanishini rag'batlantiradi, natijada, abstraksiyalash ko'p bosqichli jarayon sifatida chiqadi, ya'ni o'rganilayotgan ayrim tushunchalar boshqalarini, shuningdek, o'rganilishi lozim bo'lganlarini keltirib chiqaradi.

Bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish predmetlar xossalari va ular o'rtasidagi munosabatlarni bilishdan boshlanadi: o'xshashlik va farqlash aniqlanadi. Xossalari obyektivligi va nisbiyligi aniqlashtiriladi, predmetlarning xilma-xilligi va o'zaro ta'siri aniqlanadi. Matematik tasavvurlarni shakllantirishning dastlabki bosqichida xossalari turlari oydinlashtiriladi, ular tasniflanadi, kattalikka, umumiy xossa sifatida, og'irlikka, shaklga tavsif beriladi, predmetlar xossalari o'zlashtirishning asosi sifatida hissiy tajribaning rivojlanishiga

e'tibor qaratiladi, predmetlarni xossalariiga ko'ra guruhlari, identifikatsiya (o'xshatish) amalga oshiriladi.

N.B. Istomina kichik o'quvchilarning matematik tushunchalarni o'zlashtirishiga yangicha metodik yondashuvlarga diqqatni qaratadi. Bu metodlar asosida predmet, verbal, sxematik va simvolik modellar o'rtasidagi muvofiqlikni o'rnatish, shuningdek, ularda o'zgarish, qoida (qonuniyat) va bog'liqlik haqida umumiy tasavvurlarni shakllantirish yotadiki, bu nafaqat matematikani keyingi o'rganish uchun, balki atrof olamdagi turli qonuniyat va bog'liqliklarni turli talqinlarda anglash uchun ham ishonchli asos sanaladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda matematik tasavvurlarni shakllantirish bo'yicha barcha ish sonlargacha tasavvurlarni mustahkam o'zlashtirishga qaratilgan bo'lib, ular predmetlar ko'pligi bilan turli amaliy harakatlar natijasida hosil bo'ladi, natijada, bolalar qiyoslash, nisbatlash, xulosa qilishga o'rganadi, ya'ni fikrlash operatsiyalarini bajaradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanishida matematik rivojlanishga jiddiy o'rin beriladi. «Maktabgacha yoshdagi bolalarning matematik tasavvurlari rivojlanishi deganda, elementar matematik tushunchalarning shakllanishi va ular bilan bog'liq mantiqiy operatsiyalar natijasida shaxsning bilish faoliyatida ro'y beradigan siljish va o'zgarishlarni tushunish lozim». Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi bolalarning matematik tasavvurlarini rivojlanishi deganda elementar matematik tasavvurlar va ular bilan bog'liq mantiqiy operatsiyalarni shakllantirish natijasida ularning bilish faolligi shakllaridagi sifat o'zgarishlari tushuniladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning matematik rivojlanishi kundalik hayotda (avvalo, kattalar, tengdoshlari bilan birgalikdagi faoliyat, muloqotda) beixtiyor kelgani kabi, elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish bo'yicha maqsadga yo'naltirilgan o'qitish yo'li bilan ham amalga oshadi.

Pedagogik amaliyot dalolat beradiki, normal rivojlanayotgan bolalar maktabgacha davr oxiriga kelib konkret fikrlashdan mavhum, tushunchaviy fikrlashga o'tadi. Ularda ilmiy tushunchalar asoslarini egallash uchun zarur fikrlash operatsiyalari shakllanadi. Shu bilan birga maktabgacha yoshdagilar fikrlash jarayonlarini sifat jihatidan qayta qurishga faqat o'qitishni alohida usulda tashkil qilish hisobiga erishishi mumkin, bunday o'qitish jarayonida bolalarda atrof olamni aniqroq va

to'laroq idrok etish qobiliyati, predmet va hodisalar xossalari ajratish, ularning aloqalarini ochish, xossalarni sezish, kuzatilayotganlarni interpretatsiyalash qobiliyati rivojlanadi. Bu holda fikrlash harakatlari shakllanadi, xotira, fikrlash, tasavvurning yangi shakllariga o'tish uchun ichki sharoitlar shakllanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning matematik rivojlanishini ta'minlash uchun va bu bilan ularning aqliy tarbiyasi vazifalarini hal qilish uchun ularda matematik fikrlash omillarini shakllantirish, alohida mantiqiy strukturalar: sensor jarayonlar, lug'at va bog'lanishli nutq, elementar matematik tasavvurlar sistemasi, o'quv faoliyati boshlang'ich shakllarini va shu kabilarni rivojlantirish zarur.

Ko'plab tadqiqotchilar (G.S.Kostyuk, N.A.Menchinskaya, M.I.Moro, A.A.Svechnikov, L.N.Skatkin va b.) ta'kidlashicha, bolalarni matematik rivojlantirish uchun barcha muammolarni hal etishga kompleks yondashuv zarur. Shu sababli bolada maktab matematika ta'limiga tayyorgarlik poydevorini tashkil qiladigan barcha zarur operatsion strukturalarni shakllantirishini ta'minlaydigan ta'lirn haqidagi masala ko'tariladi.

Masalalar yechishning umumlashma usullariga o'rgatish, eng sodda abstrakt matematik tasavvurlarni shakllantirish, maktabgacha ta'lim berishda modellar va belgilardan foydalanish pedagogdan shu yoshdagi bolalar ushbu materialni o'zlashtirishi xususiyatlarini bilishini talab qiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni matematik materialga o'qitish va bolalar tomonidan uning o'zlashtirilish xususiyatlari tadqiqotchilik faoliyatining ikki yo'nalishini tashkil etadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni o'qitishning umumiy vazifasi nafaqat ma'lum bilimlarni va masala yechish usullarini berish, balki ta'lim muvaffaqiyati, bolalarning keyingi o'quv faoliyatidagi va bilimlarni amaliy qo'llashdagi mustaqilligini ta'minlaydigan psixologik mexanizmlarni shakllantirishdan ham iborat. Bu mexanizmlar qanday ekani va ularni shakllantirish uchun ta'lim jarayonida qanday qo'shimcha shartlarga rioya qilish zarurligini aniqlash muhim. Bunday psixologik omillar maktabgacha yoshda shakllanmagan bo'lsa, buni maktabda amalga oshirish ancha qiyin kechishini qator tadqiqotlar ko'rsatib berdi (V.V.Davidov, A.M.Leushina Z.A.Mixaylova, N.I.Nepomnyashaya va b.).

Ayni paytda maktabgacha yoshdagi bolalarni matematika asoslariga sistematik o'qitish tufayli umumiy va maxsus ko'nikmalarning sensor, perseptiv, fikrlash, verbal va boshqa komponentlari shakllanadi.

Bundan tashqari, bolaning umumiy rivojlanishi shu vaziyatda o'zlashtirilayotganidan ilgarilab ketadi, garchi ta'lim jarayonida va uning ta'sirida shaxs, uning qarashlari, hislari, qobiliyatlarining yaxlit, rivojlanuvchi o'zgarishi kechadi; ta'lim tufayli yangi, yanada murakkab materialni o'zlashtirish imkoniyati ortadi, ta'lim zaxiralari yaratiladi.

Bolalarni maktabga matematik tayyorlash sifatini oshirishning yo'nalishlaridan biri – ularda asosiy matematik tasavvur va tushunchalarni shakllantirish ishidagi uzviylikni ta'minlash. Aniqlandiki, bilimlar hajmi emas, balki ularning sifati – maktabgacha yoshda shakllangan tasavvurlarning to'g'riligi, aniqligi, umumlashganligi, shuningdek, bolalarning bilishga qiziqishi rivojlanganlik darajasi muhim. Maktabgacha yoshdagi bolalarni matematik aloqa va bog'liqliklarda oriyentirlanishga o'rgatish, ularning tegishli amallarini o'zlashtirishi ularning ko'rgazmali – obrazli fikrlashini yangi darajaga ko'tarish va umuman aqliy faoliyatni qayta ko'rish uchun omil yaratdi.

Ta'kidlash joizki, bugungi pedagogika uchun dolzarb bo'lgan ilk yoshdagi bolalar ta'limi muammosi o'sha paytlardayoq matematik materialda – ilk yoshdagi bolalarning ko'plik va ular bilan amallar haqida tasavvurlarini shakllantirish asosida ishlab chiqilgan (V.V.Danilova). Katta maktabgacha yoshdagi bolalarning ko'pliklar bilan operatsiyalarni o'zlashtirish xususiyatlari L.I.Yermolayeva tomonidan o'rganilgan.

A.A.Smolensevning tadqiqoti sujetli – didaktik o'yinlar jarayonida elementar matematik tasavvurlar shakllantirish xususiyatlariga bag'ishlanadi. U bunday o'yinlar matematikaga oid bilimlarni qo'llash, ularni amalda qo'llashda bolalarning mustaqilligi va faolligi rivojlanishi uchun maqbul sharoitlar yaratishga e'tibor qaratadi. A.A.Smolenseva matematik rivojlantirish uchun o'yinlarning alohida shakli – sujetli – roli va didaktik shaklni birlashtirgan sujetli – didaktik shakl zarurligi haqida xulosaga keladi.

Shunday qilib, elementar matematik tasavvurlar shakllantirish metodikasi – rivojlanishining bu bosqichida quyidagi vazifalar hal etiladi:

- ko'plik, son, kattalik, shakl, makon va vaqt haqidagi tasavvurlarni shakllantirish;
- o'rab turgan voqelikdagi miqdor, makon va vaqt munosabatlarida keng oriyentirovkalashni rivojlantirish;
- hisoblash, sanash, o'lchash, modellashtirish, umum o'quv malakalarini shakllantirish;

- matematik terminologiyani egallash;
- bilishga qiziqish va qobiliyatlarni, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish, bolalarni umumintellektual rivojlantirish (A.M.Leushina, Z.A.Mixaylova, T.D.Rixterman, Ye.I.Sherbakova va b.).

Maktabgacha yoshdagi bolalarni matematik rivojlantirish metodikasi rivojlanishidagi uchinchi bosqich bilim, malaka va ko'nikmalar dasturlarini qurish tamoyillarini umumlashtirish va sistemalashtirish bosqichi bo'ldi. Bu tamoyillar orasidan bolalarni matematik rivojlantirish uchun tobora ahamiyatlilari ajratildi.

Maktabgacha didaktika tamoyillaridan eng muhimlaridan biri – tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi ta'lim tamoyili bolalarda real voqelikka munosabat, turli (bilish, mehnat va h.k.) ko'nikmalar tizimini shakllantiradigan bilimlarni kiritishni talab qiladi, zero aynan sistemali bilimlar va malakalar optimal tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi ta'sirni ta'minlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning matematik tasavvurlarini shakllantirishda sistemalilik va izchillik tamoyili ham muhim. U bilim, malaka va ko'nikmalarning mantiqiyli, oddiy matematik tasavvurlardan tobora keng va murakkablariga o'tishni ko'zda tutadi.

Bilimlarning qulayligi tamoyili taklif qilinadigan elementar ilmiy matematik bilimlar maktabgacha yoshdagi bolalar tomonidan o'zlashtira olinishini anglatadi. Buning uchun miqdor, o'lcham, kattalik, shakl, makon va vaqt haqidagi ma'lumotlar bolalarga shunday hajmda va shunday konkurentlik va umumlashganlik darajasida berilishi kerakki, toki ular bolalarga tushunarli bo'lsin, biroq mazmunni buzmasin. Shu sababli hozirgi dasturlarga bolaning bilish va ijro imkoniyatlarini hisobga oladigan va bu imkoniyatlar o'sgani sari murakkablasha boradigan bilimlar kiritiladi.

Bilim va malakalarning har tomonlamaligi va mazmunan uyg'unligi tamoyili bolalarni matematik rivojlanish dasturi mazmuniga inson faoliyati turli sohalariga oid bilimlar, faoliyat turlarida ko'nikma va malakalarni tanlash va kiritishni talab qiladi.

Faollik va mustaqillik tamoyili katta yoshdagi shaxsning yo'naltiruvchi ta'sirida ta'lim metod va usullari sistemasi bilan ta'minlanadi. Pedagog bolalar faolligiga, ko'p jihatdan beixtiyoriy diqqatga tayanib, elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish jarayonida qiziqarli va o'yin materiallardan foydalanish, bolalar bilan emotsional muloqot, mashg'ulotlarni chiroyli jihozlash, ta'limga bolaning mustaqil (tekshirish, o'yin) harakatlarini kiritish hisobiga erishadi.

Ko'rgazmali-amaliy va ko'rgazmali-obrazli fikrlashning belgilovchi roli maktabgacha yoshdagi bolalar ta'limida yetakchi o'rinlardan biriga ko'rgazmalilik tamoyilini olib chiqadiki, bunda asosiy ko'rgazmali material sifatida faoliyatning o'zi chiqadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish ta'limning turli: amaliy, ko'rgazmali, lisoniy metodlari bilan amalga oshiriladi. Qator mualliflar matematik rivojlantirish jarayonida o'yin metodlarini alohida ajratib ko'rsatadi (Z.A.Mixaylova, R.L.Nepomnyashaya).

Maktabgacha yoshdagi bolalar matematik ta'lim metodikasi rivojlanishidagi to'rtinchi – zamonaviy bosqich maktabgacha yoshdagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarni «dunyoning yaxlit kartinasi» asosida shakllantirishga kompleks yondashuv bilan xarakterlanadi.

Kichik, o'rta va katta maktabgacha yoshdagi bolalar matematik ta'limi zamonaviy konsepsiyalari elementar matematik tasavvurlarni erta shakllantirish, bolalarni matematik mantiq olamiga olib kirish, fikrlash mustaqilligini rivojlantirish, dunyoni bilishning yangi usullarini o'zlashtirish, boshlang'ich maktabda ta'lim olish uchun zarur nazariy fikrlashni shakllantirishga zamin hozirlash, amaliy va o'yin faoliyatini birlashtirish va shu kabilarga yo'naltirgan.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni matematikadan oldingi tayyorlashning hozirgi bosqichida bilishning quyidagi usullari tobora ahamiyatli; kuzatish (jumladan, o'z-o'zini kuzatish), obyektlarni tekshirish, qiyoslash, taqqoslash, tasniflash, tahlil, sintez, xulosalash, baholash, eng oddiy o'lchashlar, bevosita predmetlar, ularning modellari bilan, obrazlari bilan tasvirga tayanib yoki usiz eksperiment o'tkazish.

Maktabgacha muassasalar pedagogik ishini, jumladan, matematik ta'limni takomillashtirish faoliyatida muhim yo'nalish dasturiy-metodik ta'minot bilan bog'liq. Hozirda matematik rivojlantirish dasturlarini tanlash, turli ta'lim modellari va texnologiyalaridan foydalanish imkoniyati mavjud.

Matematika bilan shug'ullanganda bolalarda nafaqat matematik tushunchalar, balki o'quv faoliyati dastlabki ko'nikmalari, o'quv vazifasini ajratish malakasi, uning yechimini izlash yo'nalishlarini belgilash, olingan natijalarni baholash, xatolarni to'g'rilash malakalari shakllanadi. Dasturiy – metodik tavsiyalarda matematik faoliyatda bolaning intellektual va emotsional rivojlanishida uyg'unlikka intilish zarurligiga e'tibor qaratiladi. Elementar matematik tasavvurlarni

shakllantirishda sonlar haqidagi hikoya-miflarni teatrlashtirishdan faol foydalanish tavsiya etiladi. Rang xilma-xilligi bilan tanishtirish ko'zda tutiladi; makon tasavvurlari geometrik tasavvurlar bo'limiga kiritiladi.

Bolani faoliyatda rivojlantirish vazifalari to'rt asosiy yo'nalish: ijtimoiy, bilish, estetik va jismoniy rivojlantirish bo'yicha berilgan. Faoliyatning elementar matematik turlari (sanash, o'lchash, hisoblash) sonlar bilan operatsiyalash, ulardan miqdor va kattalikni baholashda foydalanish imkonini beradi. Intellektual ijodiy faoliyat omillari matematik bilimlarni va malakalarni yangi sharoitlarga ko'chirishga ko'maklashadi. Bolalar egallagan harakat usullari matematik mazmunni egallashning o'ziga xos mexanizmi sanaladi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bola matematik tasavvurlarini rivojlantirish normal rivojlanayotgan bola matematik rivojlanishga ko'ra ko'proq u ta'lim olayotgan pedagogik sharoitlar sifatiga bog'liq.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar uchun xarakterli faoliyatning hech bir turi maxsus ta'limsiz to'laqonli rivojlanmaydi. Rivojlanishda muammolari bo'lgan bolaga korreksion ta'sir, avvalo faoliyatning psixologik mexanizmlarini shakllantirishdan iborat. Faoliyatning barcha: ehtiyojli-motivatsiyali, mazmunli, operatsion va natijaviy tarkibiy komponentlari bu toifa bolalarda shakllanmagan bo'ladi.

Elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish bolaning sensor-motor funksiyalarini rivojlantirish, uni o'rab turgan makonda oriyentirlash, nutqiy ko'nikmalar va shu kabilarni rivojlantirishsiz mumkin emas. Odatda, ko'rsatilgan funksiyalar aqli zaif bolalarda yetarlicha rivojlanmaydi. Shuningdek, organik genezisning psixik rivojlanishi kechikkan bolalar uchun xarakterli.

Intellektual rivojlanishi muammoli bo'lgan chaqaloq va ilk yoshdagi bolalar harakat va bilish faolligi juda past bo'lishi kuzatiladi: harakatlar koordinatsiyasi buzilgan, bu ularning o'yin faoliyatida kuzatiladi. Intellektual rivojlanishda muammolari bo'lgan bolalarning harakat nuqsonlari ko'proq koordinatsion sohada namoyon bo'ladi. Bu toifa bolalarda koordinatsiyaga ko'ra murakkab harakatlarni bajarishda qiyinchiliklar yuzaga keladi, topshiriqlarni bajarish tezligi va chaqqonligi past, harakatlarning kuch, vaqt va makon parametrlarini farqlash va ritmlash qobiliyati buzilgan bo'ladi (N.P.Vayzman, Ye.N.Mastyukova va b.).

Maktabgacha yosh davri – bolada nafaqat tashqi, ko'rgazmali-amaliy, balki ichki, aqliy planda ham bajariladigan harakatlar tiklanish davri.

Bu ilk va maktabgacha yosh chegarasida idrok strukturasi kechadigan jiddiy o'zgarishlar bilan bog'liq. Intellektual yetishmovchiligi bo'lgan bolalarda qo'pol sensor yetarlicha rivojlanmaganlik shunda ifodalanadiki, hatto predmetli faoliyatda ular predmetlarning makon belgilarini hisobga olmaydi, kuch bilan harakatlanadi, «izlash», natijali sinovdan foydalana olmaydi. Maktabgacha yoshdagi maxsus ta'limsiz ularda topshiriqda ko'rib oriyentirlanish shakllari amalda mavjud emas. Bu predmetli, predmetli-o'yin harakatlariga salbiy ta'sir etib, ular ko'pincha manipulatsiyalash bilan almashtiriladi, tasviriy faoliyatni egallash, matematik tasavvurlar shakllanishi va shu kabilarga salbiy ta'sir qiladi.

Intellektual yetishmovchiligi bo'lgan bola idroki sekinlashganligi va fragmentalligi bilan xarakterlanadi. Eshitish va ko'rish diqqati hamda turli belgilarga ko'ra jamlash, identifikatsiyalash va guruhlash oqsaydi. Bularning hammasi miqdor tushunchalari shakllanishini qiyinlashtiradi, bolaga ko'rish yoki eshitish idroki orqali hisobni amalga oshirishga imkon bermaydi. Bolalar predmetlar, tovushlar sanashda xatoga yo'l qo'yadi va shu kabi.

U.V.Ulenkova tajribalari ko'rsatadiki, psixik-rivojlanishi orqada qolgan katta maktabgacha yoshdagi bolalar bilan elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish mashg'ulotlarida maqsadli korreksion-rivojlantirish ishlari ularda shakl, kattalik, miqdor munosabatlariga oid tasavvurlarni rivojlantirish, shuningdek, ularni bu abstraksiyalarni so'zda ifodalashga o'rgatish imkonini beradi.

Tasavvurlarni o'rganish bo'yicha qator ishlarda aniqlanishicha, maktabgacha va maktab yoshidagi aqli zaif bolalarda tasavvur aniq emasligi, ularni sistemalashtirish kuchsizligi, dinamikasining pastligi, adekvat tasavvurlarni dolzarblashtirish qiyinchiliklari, idrok etilayotgan obyektning makonda nisbatlanishining to'liq emasligi va xotirada yaxshi saqlanmasligi xarakterli xususiyatdir.

Normal rivojlanayotgan va aqli zaif bolalarda ko'rgazmali fikrlash qonuniyatlarini qiyosiy tadqiq qilish Ye.A.Strebeleva tomonidan amalga oshirilgan. Muallif me'yorda rivojlanayotgan maktabgacha yoshdagi bolalar fikrlashning ko'rgazmali shakllari rivojlanishining barcha bosqichlarini maxsus maqsadga yo'naltirilgan, pedagogik ta'sirsiz o'tadi. Ulardan farqli o'laroq, aqli zaif bolalar fikrlash qobiliyatining rivojlanishida ijobiy natijalarga faqat uzoq muddatli korreksiyalash jarayonida erisha oladi, deb xulosa qiladi. Ye.A.Strebeleva aniqlashicha, maktabgacha yosh oxiriga kelib fikrlash qobiliyatining rivojlanishdagi

tafovutlar birmuncha silliqlanadi, biroq sifat jihatidan farq qiladi.

Respublikamizda maktabgacha tarbiya yoshidagi aqli zaif bolalarga bag'ishlangan yagona ilmiy izlanish o'tkazgan olim S.G.Kim hisoblanadi. Elementar matematik tasavvurlarni shakllantirishga oid eksperimental mashg'ulotlarni aqli zaif bolalarning intellektual imkoniyatlarini hisobga olgan holda guruhlar bo'yicha olib borish zarurligini asosladi. Ularda fikrlash faoliyatini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari, tafovutlari tahlil etilgan.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi aqli zaif bolalarning elementar matematik tasavvurlarini shakllantirish maxsus pedagogika va matematika o'qitish metodikasining dolzarb muammolaridan bo'lib, faqat ta'limiy jihatdangina emas, balki tarbiyaviy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabgacha bo'lgan davrdayoq aqli zaif bolalarda elementar matematik tasavvurlarini shakllantirish ularning me'yoridagi tengdoshlari darajasiga ko'tarilishi rag'bat uyg'otadi. Buning uchun esa muammoning yechimiga doir tegishli ish usullari va metodik tavsiyalar ishlab chiqish kechiktirib bo'lmaydigan vazifalaridandir.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish metodikasining yuzaga kelishi va rivojlanishi haqida aytib bering.

2. Maktabgacha yoshdagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish metodikasining yuzaga kelishi va rivojlanishiga hissa qo'shgan olimlarni sanab bering.

3. Elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish metodikasi qanday masalalarni hal etadi?

4.2. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning miqdoriy tasavvurlarini shakllantirish

Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalari sharoitida matematika o'qitishning umumta'limiy, korreksion-tarbiyaviy va amaliy vazifalarini hal qilish defektologning kasbiy tayyorgarligiga bog'liq.

Matematika o'qitish aqli zaif bolalarning ma'lum bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirib olishlarinigina emas, balki ularning psixik jarayonlarini korreksiyalash uchun ham imkoniyat yaratadi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar uchun aqliy yetishmovchilik xarakterli xususiyatlardandir. Bu hol ularda mavhum

umumlashtirishga, atrof-muhitdagi narsalar va voqealar o'rtasidagi aloqa hamda bog'liqlikni belgilay olmaslikka, tahlil va sintez qilishga qobiliyat yo'qligida ifodalanadi. Aqli zaif bolaning tafakkuri yaqqol-obrazli situatsion xarakterda bo'ladi va bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi.

Aqli zaif bolalarning matematikani muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari ko'pincha bir tomondan, ularning matematik bilimlarni o'zlashtirish xususiyatlariga va qiyinchiliklarni hisobga olishga, ikkinchi tomondan aqli zaif bolalarning mavjud imkoniyatlarini hisobga olishga, shuningdek, matematika o'qitishni to'g'ri rejalashtirish va tashkil qilishga bog'liq.

Bu bo'limda quyidagi masalalar hal qilib boriladi:

– maxsus bolalar bog'chasining har bir guruhida elementar matematik tasavvurlarni rivojlantirishga oid ishlarni tashkil qilish;

– maxsus bolalar bog'chasida mashg'ulotlarni rejalashtirish va tashkil qilish;

– matematika mashg'ulotlariga qo'yiladigan didaktik talablar;

– elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish usullari.

Bu bo'limda maxsus bolalar bog'chasi sharoitida matematika o'qitishning tashkiliy masalalari ochib berilgan.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarga ushbu o'quv yilida bir turdagi, keyinchalik esa har xil turdagi buyumlar ichidan taqlid qilish, namunaga qarab, so'z instruksiyasi bo'yicha bitta va ko'p buyumlarni ajratishga o'rgatishdan ish boshlanadi.

Bir xil va har xil turdagi buyumlar ichidan ikkita va uchta buyumni ajratib, «qancha?» degan savolga javob berishga o'rgatiladi. 1, 2, 3 ta buyumni barmoqlar soniga moslashtirish bo'yicha mashqlar bajartiriladi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar 3 ichida buyumlar guruhini ustma-ust qo'yish yoki yonma-yon qo'yish usulidan foydalanib taqqoslaydilar. 3 ichida buyumlarni sanash va «hammasi nechta?» degan savolga javob berishga o'rgatiladi.

Kattaligi bo'yicha keskin farq qiluvchi buyumlarni taqqoslash, geometrik jismlardan shar, kub (kubik), uchburchakli prizma (tom), parallelepiped (brusok), geometrik shakllardan kvadrat, doira, to'g'ri to'rtburchaklarni nomlamasdan farqlashga o'rgatiladi. Kichik guruhda sutkaning keskin farq qiluvchi bo'laklari (kun va tun) bilan tanishtiriladi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar bilan ishini tashkil qilishda didaktik materiallar bilan ishlashi, vazifalarni ma'lum tartibda bajara olishi katta ahamiyatga ega. Mashg'ulotga tayyorlanayotgan material

bola uchun amaliy-hayotiy ahamiyatga ega bo'lishi kerak. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar mashg'ulotda o'zlashtirayotgan bilimlar o'yin va amaliy faoliyatda, kundalik turmushda zarurligini anglab yetishlari lozim.

Matematika o'qitishda defektolog suhbat, ekskursiya, kuzatish, taqqoslash usullari bilan bir qatorda, mo'yqalamda aylantirib chiqib yelimplash, plastilindan berilgan miqdorda sharchalar, kubiklar yasash kabi amaliy ishlarni va didaktik o'yinlarni keng qo'llaydi.

O'qitish jarayonida didaktik o'yinlarning ahamiyati shundan iboratki, ular o'rgatish maqsadlarida o'ylab topiladi, bolalarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishga xizmat qiladi. O'yinlar vaqtida paydo bo'ladigan ijobiy tuyg'ular bolalar faoliyatini faollashtiradi. O'yinda bolalar o'zlari payqamagan holda matematik tushunchalarni o'zlashtirib boradilar.

O'rta guruhda ko'p buyumlar ichidan taqlid qilish, namunaga qarab so'z instruksiyasi bo'yicha 4 ta buyumni ajratish, uni sanash, sanalgan buyumlarning natijasini aytish (masalan, hammasi 4 ta quyoncha), 4 ichidagi buyumlar sonini barmoqlar soniga mos keltirishga o'rgatib boriladi. Rasmda turli joyda tasvirlangan buyumlarni idrok etib, miqdorini aytish bo'yicha mashqlar olib boriladi.

4 ichida ikkita guruh buyumlarni yonma-yon va ustma-ust qo'yish usuli orqali taqqoslash malakalari shakllantiriladi. Buyumlarning miqdori, ularning fazoda joylashishi, rangi, shakli, kattaligiga bog'liq emasligini bolalarga misollar asosida tushuntiriladi.

Kattalik bo'yicha buyumlarni taqqoslashga o'rgatiladi. Geometrik shakllar haqida olgan bilimlarini tasviriy faoliyat, o'yin jarayonida qo'llaydilar.

Mashg'ulotlar davomida guruh xonasidagi buyumlarni o'ziga nisbatan mo'ljallanishga o'rgatiladi. Sutka bo'laklaridan ertalab, kunduzi, kechqurunni farqlash bo'yicha mashqlar olib boriladi. Yil fasllaridan kuz, qish, yozning asosiy belgilarini tabiat qo'ynida kuzatish orqali tanishtiriladi va mustahkamlanadi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar tomonidan bilimlar turli darajada o'zlashtirilishini va materialning asta-sekin o'rganilishini hisobga olish uchun defektolog materialni to'g'ri rejalashtirishi muhim. Shuningdek, defektolog aqli zaif bolalarning bilim imkoniyatlarini hamda ularning bilimlari holatini, ko'nikma va malakalarini aniq, tasavvur qilishi shart.

Katta guruhda maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarga 5–6 ichida buyumlarning sanash va natijasini aytish, ko‘p buyumlar ichidan so‘z instruksiyasi bo‘yicha 4 ta, namuna va taqlid qilish asosida 5 ta buyumni sanab ajratish, 5–6 ichida buyumlar sonini barmoqlar soniga moslashtirishga o‘rgatiladi.

Buyumlar guruhini miqdori bo‘yicha taqqoslash: kattaligi va miqdori bo‘yicha teng, kattaligi bo‘yicha bir xil, ammo miqdori bo‘yicha turlicha (ko‘p, kam), kattaligi va miqdori bo‘yicha turli xil 5 ichida ochiq natija bilan 4 ichida yopiq natija bilan arifmetik misollarni yechish bo‘yicha mashqlar beriladi. Katta guruhda maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar sodda masalalar tuzish va yechishga o‘rgatiladi.

Buyumlarni balandligi, uzunligi, qalinligi bo‘yicha solishtirish malakalari shakllantiriladi. Bolalarning turli faoliyatlarida tanish geometrik shakllardan foydalanishga o‘rgatish davom ettiriladi hamda ularni qo‘lda paypaslab ko‘rib, nomlash bo‘yicha didaktik o‘yinlar qo‘llaniladi. Mashg‘ulotlarda, kun tartibining barcha vaqtlarida va turli faoliyat jarayonlarida aqli zaif bolalarga fazoda mo‘ljall olish bo‘yicha ishlar olib boriladi.

Sutka bo‘laklarini bir-biridan farqlashga, hafta kunlarining nomini to‘g‘ri aytishga, to‘rt faslning asosiy belgilarini bilishga o‘rgatiladi.

Maktabga tayyorlov guruhida kuchli o‘zlashtiruvchi bolalar guruhi bilan 10 ichida, kuchsiz o‘zlashtiruvchi bolalar bilan 7 ichida sanash malakalari rivojlantirib boriladi.

Ko‘p buyumlar ichidan so‘z instruksiyasi bo‘yicha beshta buyumni ajratish, beshdan birgacha teskari sanash, 7 ichida berilgan sondan berilgan songacha sanash, 10 ichida to‘g‘ri sanash malakalari shakllantiriladi. 5 raqami bilan tanishtirib, buyumlar miqdorini ko‘rsatilgan raqamlarga, har qaysi raqamni buyumlar miqdoriga moslashtirish bo‘yicha amaliy mashqlar olib boriladi. 4–5 sonlar doirasida sodda masalalar yechishga o‘rgatiladi. Buyumlarni teng ikki qismga bo‘lish bo‘yicha amaliy mashqlar o‘tkaziladi.

Maktabga tayyorlov guruhida geometrik shakllar haqidagi tasavvurlari mustahkamlanadi va kengaytiriladi. Bolalar tevarak-atrofdan o‘ziga tanish shakllarni topadilar, geometrik shakllarni shakli bo‘yicha guruhlariga ajratadilar.

O‘ziga, boshqa buyum, boshqa odamga nisbatan hamda qog‘oz varag‘ida mo‘ljall olishga o‘rgatiladi.

Sutka bo‘lamlari, hafta kunlari, yil fasllarining asosiy belgilarini aytib berish malakalari shakllantiriladi.

Matematika mashg‘ulotlariga qo‘yilgan talablar

Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida mashg‘ulotlarning xususiyatlari bolalarning matematik materialni o‘zlashtirish xususiyatlariga bog‘liq: materialning abstrakt xarakterda bo‘lishi ko‘rsatma vositalarini, o‘qitishning faol usullarini to‘g‘ri tanlashni, mashg‘ulot davomida bola faoliyatining turli-tuman bo‘lishini, bolalarga yakka tartibda va tabaqalashtirib yondashishni talab etadi.

Mashg‘ulotni o‘tkazishga tayyorgarlik ko‘rishda avvalo mashg‘ulotning asosiy maqsadlarini oydinlashtirib olish muhim.

Mashg‘ulot maqsadlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning to‘g‘ri yo‘llarini topishda mashg‘ulotning ta‘limiy, tarbiyaviy va korreksion vazifalarini, aqli zaif bolaning ifodaviy soha sferasini, hissiyatini bilishga oid qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantiruvchi vazifalarni aniqlashga yordam beradi.

Mashg‘ulotning maqsad va vazifalari belgilab olingandan keyin defektolog mashg‘ulotda bajariladigan ishlar mazmunini aniqlashga kirishadi.

Mashg‘ulot mazmunini aniqlashda defektolog quyidagi talablarga rioya qilishi kerak:

1. Mashg‘ulotning mazmuni dasturga mos bo‘lishi lozim.

2. Har bir mashg‘ulot aniq mavzuni va maqsadni ko‘zda tutib tuzilgan bo‘lishi kerak. O‘quv maqsadi qatorida matematika mashg‘ulotlarida korreksion-tarbiyaviy maqsad ham kiritiladi.

3. O‘quv material mazmuni o‘tilayotgan mavzu talablariga javob berishi, mashg‘ulotning maqsadiga mos kelishi, bolalarga tushunarli, ilmiy va hayot bilan bog‘liq bo‘lishi lozim.

4. Matematika mashg‘ulotlarida ish uslubiyati va usullari bolalarning yosh xususiyatlariga javob bera olishi, ularning bilish faoliyatini tuzatish va rivojlantirishi, aqliy va amaliy tahlil va sintez qilishi, umumlashtirish faoliyatlarini shakllantirishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

5. Mashg‘ulot uchun zarur ko‘rgazmali qurollar va didaktik materiallar bilan ta‘minlangan bo‘lishi lozim.

6. Har bir matematika mashg‘uloti tashkiliy aniqligi bilan ajralib turishi, ya‘ni mashg‘ulotning har bir qismi aniq maqsadga ega bo‘lishi

bolaning ba'zida, maktabda yaxshi o'qishiga va boshqa ko'pdan-ko'p mehnat turlarini o'zlashtirishiga zamin yaratadi.

Bolalarni maktabga tayyorlashning asosiy vazifasi matematikadan faktik bilimlar, ko'nikma va malakalar tizimini to'plash va ularni o'zlashtirish uchun (masalan, son, shakl, miqdor haqida bilimlar, qo'shish va ayirishga doir masalalar yechish malakalari va boshqalar) sharoitlar yaratishdangina emas, balki bu bilimlarni o'zlashtirishga tayyorlashdan ham iboratdir. Eng avvalo bola shaxsini maqsadga yo'naltirilgan tarzda rivojlantirish zarur.

Bolalarning matematik tasavvurlarini shakllantirishda asosiy ish analiz-sintez, taqqoslash, umumlashtirish, klassifikatsiyalash kabi aqliy operatsiyalarni bajarish malakalarini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bu ish bolalarning matematik nutqlarini rivojlantirish masalasini hal qilish bilan, bundan keyin muvaffaqiyatli o'qishi uchun zarur bo'ladigan faol so'z boyligini to'plash bilan uzluksiz bog'liq ravishda amalga oshirilishi kerak.

Oddiy matematik tasavvurlarni shakllantirish aqli zaif bolalarning ma'lum bilim va malakalarni o'zlashtirib olishlarinigina emas, balki ularda xotira, idrok, tafakkur, tasavvur kabi bilim qobiliyatlarini umumiy rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Bu yo'nalishda olib boriladigan ish ularga aqliy faoliyatning muhim usullarini o'rgatish analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, konkretlashtirish kabi aqliy operatsiyalarni bajarishga imkon beradi.

Matematik ta'lim jarayonida aqli zaif bolalarning nutqi rivojlanadi, ularning so'z boylıkları maxsus matematik atamalar bilan boyitiladi.

Matematika mashg'ulotlarida amaliy vazifalarni bajarish jarayonida bolalarning motorikasi rivojlanadi.

Ta'lim usullarini tanlash bir qator omillar bilan bog'liq bo'ladi. Maktabgacha tarbiya muassasalarining hozirgi kundagi vazifalari o'rganiladigan materialning mazmuni, o'quvchilarning yoshi va ularning rivojlanish saviyasiga bog'liq bo'ladi.

Maxsus maktabgacha tarbiya muassasasida ta'limning korreksion yo'naltirilganligi, maktabga tayyorlash va ijtimoiy vazifani yechish masalalarini hal qiladi.

Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida bolalarning bilish faoliyati, emotsional iroda sohasidagi kamchiliklarini hisobga olib, bolalarda avvalo serharakat, ishchan faoliyatni rivojlantirish zarur, bolalarning xotiralanish faoliyatini rivojlantirish bilan bir qatorda defektolog

va unga bo'ysunishi, mashg'ulotni puxta rejalashtirish va har bir bosqichlari orasida vaqtni to'g'ri taqsimlash kerak.

7. Matematika mashg'ulotlarida har bir darsda o'tilganlarni takrorlash, ya'ni uzluksiz takrorlash tamoyiliga amal qilish kerak.

8. Har bir mashg'ulotda defektolog bolaning nutqini o'stirishi, so'z boyligini yangi matematik atamalar, iboralar bilan boyitishi, mustaqil nutqni shakllantirishga ahamiyat berib borishi lozim.

9. Matematika mashg'ulotlari boshqa barcha mashg'ulotlar bilan bog'lab olib borilishi kerak.

10. Matematika mashg'ulotlari amaliy yo'nalgan bo'lishi, aqli zaif bolalarning ijtimoiy moslashishi va rehabilitatsiya masalalarini hal qila olishi kerak.

11. Butun matematika o'qitish taqqoslash asosida ko'riladi. Taqqoslash asosida bolalarda juft, butun va qism, uzun-qisqa, chapga-o'ngga kabi qarama-qarshi tushunchalar shakllanadi. Taqqoslash sharoitini, bu aqliy harakatni rivojlantirib, sekin-asta murakkablashtirib borish muhim.

12. Matematika mashg'ulotlarida himoyalovchi rejim talablari amalga oshirilishi kerak. Darsda ish faoliyatining bir turi ikkinchi turi bilan almashib turilishi, jismoniy daqiqalar o'tkazilishi, o'quv materiali aqli zaif bolalarning ruhiy va jismoniy holatlarini, ishlash qobiliyatlarini va tez charchashlarini hisobga olgan holda olib borilishi kerak.

Maxsus maktabgacha tarbiya pedagogikasining asosiy vazifasi aqli zaif bolalar bilan korreksion-tarbiyaviy ishlar tizimi ustida ish olib borishdir. Korreksion-tarbiyaviy ishlar mazmuniga ruhiy va jismoniy rivojlanish nuqsoni bor bolalarning psixikasidagi turli yetishmovchiliklarni tuzatish, ya'ni ularni aqliy rivojlantirish, ularning bilish faoliyatini tuzatish, ularning tafakkurini o'stirishdan iborat. Ularni yordamchi maktabda matematika darslariga tayyorlashdir.

Me'yorda rivojlanayotgan bog'cha yoshidagi bolalardan farqli ruhiy va jismoniy rivojlanishda nuqsoni bor bola xulq-atvor normalarini mustaqil egallay olmaydi. Shu sababli bu bolalarning ruhiy rivojlanishi ularni o'qitish va tarbiyalashga bog'liq. Matematika mashg'ulotlarida sensor madaniyatni tarbiyalash muhimdir. Sensor rivojlantirish bu predmetlarning tashqi ko'rinishi, rangi, uzunligi, shakli, fazoda joylashishi, hid va mazasini bilish demakdir. Sensor rivojlanish bir tomondan umumiy aqliy rivojlanishga fundament bo'lsa, ikkinchi tomondan mustaqil ahamiyatga ega, chunki mukammal tasavvur

ancha murakkab masalani, ularning tashabbuskorligini, ijodiy faoliyatini rivojlantirish vazifasini qo'yadi va hal etadi, o'zlashtirilgan bilimlarni avval o'xshash, keyin yangi sharoitda, yangi masalalarni hal qilishda foydalanishga o'rgatadi.

Bu ularning faqat bilim faoliyatini hisobga olish bilangina emas, balki shaxsiy sifatlarini hisobga olishga ham bog'liq bo'ladi.

Bolalar u yoki bu bilimlarni ma'lum qilishdan oldin, ularda bu bilimlarni idrok qilish va ma'nosini tushunishlari uchun aniq yo'l-yo'riq yaratish lozim.

Elementar matematik tasavvurlarni shakllantirishda amaliy metod yetakchi usul hisoblanadi.

Bilishning birlamchi manbai tajriba va kuzatishlar natijasida hosil qilingan hissiy idrokdir. Hissiy bilish jarayonida tasavvurlar, predmetlarning obrazlari, xususiyatlari va o'zaro munosabatlari shakllanadi. Aqli zaif bolalarning hissiy idrokiga tayangan holda ishlarni olib borish yaxshi natijalar beradi.

Bolalarning tushunchalar mantiqiy ta'rifini anglab olishlari bilishning birinchi, hissiy bosqichidan qanday o'tishlariga bevosita bog'liqdir.

Bolalarning real predmetlarning miqdoriy va fazoviy xususiyatlari va munosabatlari haqidagi tasavvurlari qanchalik boy bo'lsa, keyinchalik ularning bu tasavvurlardan umumlashtirish va mavhumlashtirish yo'li bilan matematik tushunchalarga o'tishlari shunchalik oson bo'ladi.

Bolalarning matematik tushunchalarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishi, ularning idrokini, ya'ni sensor tuyg'ularini o'stirish bilan bevosita bog'liqdir. Umumlashtirish va mavhumlashtirish qobiliyati real predmetlarni bir-biriga taqqoslash va guruhlariga ajratish asosida o'sib boradi. Shuning uchun ham bola maktabga borgunga qadar unda matematik tasavvurlarni shakllantirish uchun bolalar bog'chasidagi barcha o'quv-tarbiya ishlari bilan uzviy ravishda bog'lab maxsus ish olib boriladi.

Bola yangi bilimlarni defektolog harakatini kuzatayotganda, uning tushuntirish va ko'rsatmalarini tinglab turganida hamda didaktik material bilan o'zi ishlagan vaqtida bevosita idrok etish asosida o'zlashtiradi.

Mashg'ulotlar ko'pincha o'yin elementlari bilan, to'satdan o'yinchoqlar, buyumlar paydo bo'lishi, mehmonlar kelib qolishi va boshqalar bilan boshlanadi. Bunday vaziyat aqli zaif bolalarni qiziqtiradi va faollashtiradi.

Biroq narsaning biror xossasi birinchi marta ajratib ko'rsatilayotganda

va unga bolalar diqqatini jalb etish muhim bo'lganda o'yin elementlari bo'lmasligi ham mumkin. Matematik xossalarni aniqlash o'zining o'xshash yoki qarama-qarshi xossalari (uzun-qisqa, yumaloq-yumaloqmas va shu kabilar) bilan bir-biridan farq qiluvchi buyumlarni taqqoslash asosida amalga oshiriladi. Bilish mumkin bo'lgan xossasi yaqqol ko'rinib turgan, bolalarga yaxshi tanish, ortiqcha detallari bo'lmagan, ko'pi bilan 1–2 belgisi bilan farq qiladigan buyumlardan foydalaniladi. Belgilarni aniq idrok etishga harakatlar (qo'l harakatlari) yordam beradi, geometrik shakl modeli atrofidan (konturi ustidan) barmoqni aylantirib yurgizib chiqish uning shaklini aniqroq bilib olishga yordam beradi, qo'lni, masalan, sharf yoki lenta ustidan bo'yiga yurgizib chiqish esa (uzunlikni taqqoslashda) buyumlarning xuddi shu uzunlik belgisi bo'yicha o'zaro munosabatini bilishga yordam beradi.

Bolalarni buyumlarning bir xil xossalarni ajratib ko'rsatishga va taqqoslashga sekin-asta o'rgatib boriladi. (Bu nima? rangi qanaqa?) Taqqoslash, chotishtirishning amaliy usullari, ya'ni ustma-ust yoki yonma-yon qo'yish asosida bajariladi.

Bolalar endi ancha murakkab harakatlarni ma'lum izchillikda bajara oladilar (suratlar va namuna-kartochkalar ustiga predmetlarni qo'ya oladilar). Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bola topshiriqni uddalay olmasa, unumli ishlay olmasa, u mashg'ulotga bo'lgan qiziqishini tezda yo'qotadi, charchaydi va ishdan chalg'iydi.

Defektolog buni e'tiborga olib, bolalarga namuna tariqasida ishning har bir yangi usulini avval o'zi bajaradi. Yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xatolarning oldini olishga intilib, u ishning hamma elementlarini ko'rsatib beradi va ishdagi harakatlarni boshidan oxirigacha birma-bir tushuntiradi. Bu tushuntirishlar nihoyatda aniq va ravshan bo'lishi va aqli zaif bola egallay oladigan tezlikda bayon qilinishi kerak. Agar defektolog shoshib so'zlasa, bolalar uning gapini tushunmay qoladilar va diqqatlari bo'linadi.

Defektolog bolalar diqqatini har gal yangi detallarga jalb etib, harakatning eng murakkab usullarini 2–3 marta namoyish qiladi. Ko'rsatma materialni almashtirib turib, ayni bir harakat usulining o'zini turli vaziyatlarda ko'p marta ko'rsatish va nomini atash bolalarning shu harakatni o'zlashtirib olishlariga imkon beradi.

Defektolog ish davomida bolalarga ularning xatolarini ko'rsatadi va bu xatolarning sababini aniqlaydi. Barcha xatolar didaktik material bilan bevosita ishlash jarayonida to'g'rilanadi. Ayrim hollarda bolalar xatosi

umuman hech qanday tushuntirishlarsiz tuzatiladi («O'ng qo'lingga ol, ikkinchi lentani chap qo'lingga ol! Mana bu lentani yuqoriga qo'y, ko'rdingmi, u bunisidan uzunroq!» va hokazo).

Bolalar harakat usulini o'zlashtirib olganlaridan so'ng, uni ko'rsatib o'tirishning hojati qolmaydi. Endi bolalarni vazifa bajarishga faqat og'zaki ko'rsatmalar bilan undash kifoya.

Bolalar his-tuyg'u (emotsiya) orqali idrok etilgan materialni ancha yaxshi o'zlashtiradilar. Aqli zaif bolalarning xotirasi ataylab eslab qolish xususiyati bilan xarakterlanmaydi. Shuning uchun mashg'ulotlarda o'yin usullari va didaktik o'yinlar keng qo'llaniladi. Bu o'yinlarni shunday tashkil etish kerakki, iloji boricha hamma bolalar navbat kutib qolmay o'yinda bir vaqtda baravar ishtirok etsinlar. Faol harakatlar, yurish va yugurish bilan bog'liq bo'lgan o'yinlar o'tkaziladi.

Pedagog o'yin usullaridan foydalanganda bu usullar bolalar diqqatini eng muhim ishdan (eng oddiy va lekin matematikaga doir bo'lgan ish) chetga tortishiga yo'l qo'ymasligi kerak.

Fazoviy va miqdoriy munosabatlar bu bosqichda faqat so'zlar yordamida ifodalangan bo'lishi mumkin.

Bolalar tomonidan o'zlashtirilayotgan harakatning har bir yangi usuli, har bir yangi ajratilgan xossa aniq ifodalangan so'z bilan mustahkamlanadi. Pedagog yangi so'zni shoshmasdan, intonatsiya bilan aytadi. Hamma bolalar birgalikda (xor bo'lib) bu so'zni takrorlaydilar.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar uchun eng murakkab narsa matematik bog'lanishlar va munosabatlarni nutqda ifodalashdir, chunki bu yerda faqat sodda gaplar tuzish emas, balki qo'shma gaplar ham tuza olish ko'nikmasi talab qilinadi. Avval bolalarga yordamchi savollar berishga to'g'ri keladi, so'ngra esa ulardan hamma savollarga birdaniga javob qaytarish talab qilinadi. Masalan: «Qizil lenta ustida nechta tosh bor? Havo rang lenta ustida nechta tosh bor? Endi esa havo rang va qizil lenta ustidagi toshchalar haqida gapir». Bola bog'lanishlarni nutqda ifodalashga shu tarzda o'rgatiladi: «Qizil lenta ustida bitta tosh, havo rang lenta ustida esa ko'p toshcha bor». Defektolog bunday javobning namunasini beradi. Agar bola javob berishga qiynalsa, pedagog javob jumlasini boshlashi, bola esa uni tugallashi mumkin.

Bolalarning harakat usulini anglab olishlari uchun ularga ish davomida nimani va qanday bajarayotganliklarini aytishlari, harakat o'zlashtirib bo'lingach esa, ish boshlash oldidan nima ish qilmoqchi va qanday bajarmoqchi ekanliklarini aytishlari taklif qilinadi («Qaysi taxtacha

enliroq ekanligini bilish uchun nima qilish kerak? Bolalarga qalamlar yetadimi, buni qanday bilsa bo'ladi?»).

Buyumlarning xususiyatlari bilan bu xususiyatlar aniqlanadigan harakatlar o'rtasida bog'lanishlar o'rnatiladi. Bunday vaqtda defektolog aqli zaif bolalarga ma'nosi tushunarsiz bo'lgan so'zlarni ishlatmaydi.

Birinchi mashg'ulotlardan oq kichik guruh bolalarida o'quv faoliyati ko'nikmalari shakllantiriladi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar o'z o'rinlarini egallash, tinch o'tirish va defektologning taklifi bilan o'rinlaridan turishga o'rgatiladi. Bola pedagogning ko'rsatma va tushuntirishlarini tinglash, ko'rsatayotgan narsani idrok etishga va unga aytganlarini bajarishga, savollarga javob berishga o'rganishi kerak.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarda birgalikda shug'ullanish, bir-birlariga xalaqit bermaslik, ishni bir vaqtda boshlash va tugatish, zarur bo'lib qolganida o'z navbatlarini sabr bilan kutish ko'nikmalari tarbiyalanadi. Defektolog odobli, hushxulq bolalarni maqtaydi va ularning bu fazilatlari nimada ekanligini aniq tushuntirib beradi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bola gavdasini uzoq vaqt bir xil holatda saqlay olmaydi, bir xil ishni uzoq vaqt bajara olmaydi, shuning uchun defektolog bolalarning qisqa muddatli chalg'ishlariga (qisqa muddatli dam olish zarur) jalb qiladi, «Jim o'tir» deb ularni tergayvermaydi va boshqalar.

Kichik guruhda bolalar tarqatma material bilan ishlashning dastlabki ko'nikmalarini egallaydilar. Didaktik material har bir bolaga alohida qutichada, alohida to'plami bilan beriladi. Mashg'ulot boshlangunga qadar u bolalar qo'lida bo'lishi kerak, ana shunda bolalar diqqatini o'rganilayotgan xossalarga jalb etish osonroq bo'ladi. Bolalarning foydalanishlari qulay bo'lishi uchun o'yinchoqlar va boshqa buyumlar haddan tashqari kichkina va og'ir bo'lmasligi kerak. Bolalar qo'llanmalarni ehtiyotlik bilan ishlatishga, ishdan so'ng esa quticha (patnis)ga terib, ko'rsatilgan joyga olib borib qo'yishga o'rgatiladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

- 1. Oddiy matematik tasavvurlarni shakllantirish kursining vazifalari nimalardan iborat?*
- 2. Oddiy matematik tasavvurlarni shakllantirishda qanday usullardan foydalaniladi?*
- 3. Miqdoriy tasavvurlarni shakllantirish bo'yicha har bir o'quv yilida olib boriladigan ishlarni aytib bering*

4. O'quv faoliyatining elementar ko'nikmalarini tarbiyalash bo'yicha qanday ishlar amalga oshiriladi?

Tayanch so'z

Sensor — lotincha «Sensus» — «tuyg'«u», «sezgi», «idrok» degan ma'noni bildiradi.

4.3. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning fazoviy tasavvurlarini shakllantirish metodikasi

Dasturning asosiy vazifasi maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarga o'ziga nisbatan mo'ljal olishni o'rgatishdan iborat. Bolalarni o'zidan oldinda, orqada kabi fazoviy yo'nalishlarni ajrata olishga o'rgatishni shart qilib qo'yadi.

Fazoviy yo'nalishlarni farq qilishda bolalarning o'z gavda qismlarini aniq farq qilishi va o'ziga nisbatan tomonlarni aniqlashi asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, «oldinda» deganda bola o'zining yuzi tomonni, «orqada» deganda esa — gavdasining orqa tomonini tushunadi.

Shuni e'tiborga olib, o'quv yili boshida aqli zaif bolalarning tomonlarni «o'zlariga nisbatan aniqlay olishlarini, gavda va yuz qismlarining nomini bilishlarini tekshirib ko'rish muhim ahamiyatga ega». Bolalar bunga kundalik turmush faoliyatda o'rgatib boriladi.

Bolalarning yuvinishi va kiyinishi vaqtida defektolog ular bilan erkin suhbatlashib, gavda va yuz qismlari nomini aytadi: «Burningni, qulog'ingni, peshonangni «art», «boshingga ro'mol o'ra», «bo'yingga sharf bog'la». Kichkintoylarning o'zini gavda va yuz qismlari nomini aytishga undash muhim ahamiyatga ega. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar tomonlarni o'zlariga nisbatan yetarli darajada yaxshi aniqlay olmaydilar. Shuning uchun «Qo'g'irchoqni cho'miltiramiz», «Qo'g'irchoqni uxlashga yotqizamiz», «Qo'g'irchoqni kiyintiramiz» kabi didaktik o'yinlardan foydalaniladi. Bu o'yinlar vaqtida bolalarning diqqati faqat yuvintirish, kiyintirish jarayonlariga emas, balki gavda va yuz qismlarini farq qilishga va nomini aytishga ham qaratilishi muhimdir. Bolalardan biriga qo'g'irchoqning ko'ragini, yelkasini va boshqa a'zolarini yuvish taklif qilinadi. Bu vaqtda guruhdagi boshqa bolalardan o'zlarining gavda qismlarini ko'rsatishlari so'raladi. «Sizning orqangiz qani? Yelkangiz qani? Qulog'ingiz-chi?»

Kichkintoylar o'zlarining yuz va gavda qismlari qayerdaligini bilib olganlaridan so'ng, ularga o'zlarining turli tomonlarini aniqlash o'rgatiladi. Defektolog boladan so'raydi: «Sening orqangda nima bor?», «Oldingda-chi?» (ko'krak, qorin, yuz). Yoki «Sening orqang qayerda, ko'krang-chi?»

Bolalarga ayni bir vaqtda o'zaro qarama-qarshi juft yo'nalishlarni, ya'ni yuqorida-pastda, oldinda-orqada degan tushunchalarni farq qilish mashq qildiriladi, chunki bolada ularning biri haqida tasavvur hosil qilish ikkinchisi haqidagi tasavvurlarning shakllantirilishiga tayanadi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar ayniqsa o'ng qo'l bilan chap qo'lni farq qilishda ancha qiynaladilar. Agar defektolog qo'lning nomini shu qo'l bilan bajarilayotgan va avvalo har qaysi qo'l uchun xarakterli bo'lgan ishlar bilan doimo bog'lab borsa, bu qiyinchiliklar yo'qoladi.

Defektolog nonushta yoki tushki ovqat vaqtida, mashg'ulotlar va boshqa paytlarda bolalar diqqatini nima qilayotganliklari va qaysi qo'llari bilan qilayotganliklariga jalb etadi. Bolalar qaysi qo'llarida qoshiqni, qaysi qo'llarida nonni, qaysinisida qalamni, mo'yqalamni, qaysinisida esa qog'ozni ushlab turganliklari haqida aytib berishlari kerak.

O'ng va chap qo'lni bir-biridan farq qilish va nomini aytish mashqi boshqa harakatlarni bajarishda ham o'tkaziladi. Masalan, defektolog musiqa va jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida bolalarga o'ng qo'llariga havo rang bayroqchani, chap qo'llariga esa yashilini yoki o'ng qo'llariga uzun lentachani, chap qo'lga esa kaltasini olishni taklif qiladi, kichkintoylardan qaysi qo'llarida qanday predmet borligini so'raydi.

O'ng va chap qo'lni farqlashga va nomini aytishga o'rgatish jarayonida o'zidagi turli tomonlarni: bosh – yuqorida, oyoqlar – pastda ekanligini, o'ng oyoq, o'ng quloq, chap quloq va hokazolarni bilish ko'nikmasini o'stirishga katta ahamiyat beriladi. Bu ish individual suratda ham, bolalarning uncha katta bo'lmagan guruhi bilan ham o'tkaziladi. Defektolog ularga qo'llarini tizzalariga tekkazishlarini va qaysi oyoqlari chap, qaysinisi o'ng ekanligini topishni taklif qiladi. Kichkintoylar chap qo'l qaysi tomonda bo'lsa chap oyoq shu tomondaligini, o'ng oyoq esa o'ng qo'l tomonda ekanligini bilib oladilar. Xuddi mana shu yo'sinda bolalar o'ng tomon qaysi-yu, chap tomon qaysi ekanligini fahmlab oladilar.

Bolalardagi bu ko'nikmalarga tayanib, ularni o'zlariga nisbatan fazoviy yo'nalishlarni: oldinga, orqaga, chapga, o'ngga kabilarni ko'rsatib berishga o'rgata boshlash mumkin.

Jismoniy tarbiya va musiqa mashg'ulotlarida bolalarda joyni bilish va birinchi navbatda yo'nalishlarni topish mashqlarini bajarish uchun katta imkoniyatlar bor. Masalan, defektolog bolalardan bayroqchalar (yoki shaqildoqlar)ni olishni va qo'llarini har tomonga cho'zishni buyuradi. Qisqa bir vaqt ichida bolalar havo rang bayroqchani chap qo'llarida ushlab u bilan chap tomonni ko'rsatadilar.

Pedagogning ko'rsatmasiga binoan bolalar bayroqchalar bilan pastni, yuqorini ko'rsatadilar. Ular aytilishi bilan oldinga engashishni, qo'llarini yuqoriga ko'tarishni, pastga tushirishni va shu kabilarni o'rganadilar. «Bekinmachoq», «Koptokni qayerga tashladingiz» o'yinlaridan foydalaniladi. Bunday o'yin mashqlarini 6–8 marta takrorlash lozim, ularga taxminan 4–5 daqiqa vaqt ajratiladi.

Kichik guruhda bolalar qog'oz betidagi har xil joyni bilish yuzasidan dastlabki ko'nikmalarni hosil qiladilar. Mashg'ulotlarda ularga narsalarni qog'oz betining yuqorisiga va pastga tartib bilan qator qilib qo'yib chiqish o'rgatiladi.

Pedagog rasm solish mashg'ulotlarida predmetlarni tasvirlash usullarini ko'rsatib qo'l harakati yo'nalishining nomini: yuqoridan pastga, pastdan tepaga va h.k. deb aytib beradi. Bolalarni harakat yo'nalishining yoki tekislikdagi predmetlar joyining nomini aytishga undaydi. «Halqachalar qayerda ko'proq?», («Pastda»), «Qayerda kamroq?» («Yuqorida»).

Joyni bilish

O'rta guruhda bola u yoki bu predmet o'ziga nisbatan qayerda: yuqorida, pastda, oldinda, orqada, ustida, tagida joylashganini aniqlay olishni o'rganishi kerak. Fazoviy yo'nalishlarni farq qilishda gavda qismlarini farq qilish, tomonlarni o'ziga nisbatan aniqlash asos bo'lib xizmat qiladi.

O'quv yili boshida bolalarning tomonlarni o'zlariga nisbatan qay darajada aniqlay olishlari tekshirib ko'riladi va bu ko'nikma mustahkamlanadi.

O'ng va chap qo'lni farq qilish mashqlariga katta e'tibor beriladi, chunki chap va o'ng nima ekanini bilish maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar uchun ancha qiyinlik qiladi: qo'l (bayroqcha, tayoqcha) bilan oldni, orqani, yuqorini, pastni, chapni, o'ngni ko'rsatish ko'nikmalari mustahkamlanadi.

Predmetlarning o'ziga nisbatan fazoviy joylashuvini belgilash

Bolalarni tomonlarni o'zlariga nisbatan joyini aniqlashga, oldinga,

orqaga, tepaga, pastga va shu kabi yoʻnalishlarni koʻrsatishga oʻrgatib boʻlgach, ularga predmetlar ularning qaysi tomonlarida turganligini (oldinda, old tomonda, orqa tomonda, orqasida, oʻngda, chapda, yuqorida, pastda) aniqlashga mashq qildirishga oʻtish mumkin. Avval bolalarga ularning qarama-qarshi tomonlarida: oldinda-orqada, yuqorida-pastda turgan faqat ikkita oʻyinchoq yoki buyumning joylashish oʻrnini aniqlash taklif qilinadi. Keyinchalik bu predmetning soni uchtagacha koʻpaytiriladi. Predmetlar oldin boladan unchalik uzoq boʻlmagan masofada («yonida») joylashtiriladi. Asta-sekin bu masofa orttirib boriladi. Defektologning topshirigʻiga binoan bola xonaning maʼlum bir joyida turadi va xonada turgan narsalarni oʻziga nisbatan qayerda joylashganligini aytadi. Bola predmetlarning turgan joyini aniqlab boʻlganidan soʻng unga oʻng va chap, keyin esa orqaga aylanish taklif etiladi. Keyinchalik bu narsa bolalarga predmetlar oʻzlarining qaysi tomonlarida joylashganini aniqlashda nisbiylik borligini tushunib olish imkonini beradi. Bola yonga burilsa, ayiqcha endi uning yon tomonida emas, balki uning oldida oʻtirgan boʻladi. Bolalarning harakatlari va joydan-joyga oʻtishi bilan bogʻliq boʻlgan mashqlar eng samarali mashqlardir. Predmetlarning turgan joyini aniqlash mashgʻulotlarda ham, kundalik hayotda ham amalga oshiriladi. «Nima qayerda turibdi, uni top», «Kim ketdi va u qayerda turgan edi?». Bu kabi didaktik oʻyinlarni oʻtkazishga katta ahamiyat beriladi.

Koʻrsatilgan yoʻnalishda harakat qilish koʻnikmalarini oʻrgatish. Bolalar asosiy fazoviy yoʻnalishlarni farq qilish va nomini aytishni bilib olganlaridan keyin ular koʻrsatilgan yoʻnalishda harakat qilishga oʻrgatiladi. Buning uchun avval «qayerga borasan, nima topasan?» oʻyinidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu oʻyinning maqsadi – bolalarga asosiy fazoviy yoʻnalishlarni amaliy farq qilishni va belgilashni mashq qildirishdir.

Vaziyatni tashkil qilish. Defektolog bolalar yoʻqligida bolaning turadigan joyini (oldida, orqada, yonida) taxminiy hisobga olib, xonaning turli joyiga oʻyinchoqlarni yashirib qoʻyadi. Masalan, bolaning oldidagi pardacha (qoʻshimcha pardacha) orqasiga ayiqchani, orqasidagi tokchaga quyunchani yashirib qoʻyadi va h.k.

Mashqning borishi. Defektolog bolalarga topshiriqni tushuntirib: «Bugun sizlar yashirib qoʻygan oʻyinchoqlarni topishni oʻrganasizlar» – deydi va bir bolani chiqarib: «Oldinga yursang ayiqchani topasan, orqaga yursang quyunchani topasan. Sen qayerga borishni istaysan va u yerdan nimani topasan?» – deydi.

Bola yo‘nalishni tanlab olishi, uning nomini aytishi va shu yo‘nalishda borishi kerak. U o‘yinchoqni topgach, qaysi o‘yinchoqni qayerdan topganini aytadi («men orqaga yurdim va tokchadan quyonchani topdim»).

Tekislikda oriyentatsiya qilish, rasmlarni o‘rtada, yuqorida va pastda o‘zaro joylashuvini aniqlash ko‘nikmalarini mustahkamlash uchun «Juft suratlar» tipidagi o‘yinlar o‘ynaladi. Bola avval kartochkada tasvirlangan 3 ta o‘yinchoqning qanday joylashganligini ta’riflab berishi, keyin esa juft rasmlarni topishi kerak. Ushbu guruhda aqli zaif bolalarga fazoda buyumlarning «o‘ziga nisbatan» joylashishi o‘rgatiladi. Buning uchun turli mashqlar, didaktik o‘yinlardan keng foydalaniladi. Buning uchun «Nima o‘zgardi?» tipidagi didaktik o‘yindan foydalanish mumkin. O‘yin bolalar oldida turgan o‘yinchoqlarning joylari o‘zgartirilmasdan hamda o‘zgartirilganidan keyingi joylashuvlarini topishdan iborat bo‘ladi.

Buyumlar avval bir-biridan uzoq bo‘lmagan masofada joylashtiriladi. Bolalar buyumlarning joylashishini aniqlaydilar. Masalan: «Uy qayerda joylashgan?», «Uyning oldida nima bor?», «Orqasida-chi?» va h.k. Bolalar atrofdagi buyumlarning fazoviy joylashuvini tushunib boradilar va uning fazodagi joylashuviga bog‘liqligini o‘zlashtirib oladilar.

Fazoda mo‘ljal ola bilishni o‘rgatish uchun hayotiy vaziyatlardan foydalanish. Fazoda mo‘ljal qila bilishni o‘rgatish uchun maxsus mashqlar bilan bir qatorda turli hayotiy vaziyatlardan ham keng foydalaniladi. Fazoviy yo‘nalishlarda oriyentatsiya qilish har qanday amaliy harakatning zaruriy komponentidir. Tegishli mashqlar uchun jismoniy tarbiya va musiqa mashg‘ulotlari, ertalabki gimnastika hamda harakatli o‘yinlar katta imkoniyat beradi.

Fazoda aniq oriyentatsiya qila bilish harakatli mashqlarni to‘g‘ri bajarishni ta‘minlaydi. Pedagog harakat yo‘nalishini doimo ko‘rsatib turadi. «Pastga tushing, yuqoriga ko‘tariling!» va h.k.

Fazoviy yo‘nalishlarni ifodalovchi so‘zlarni predmet oriyentirlash nomi bilan almashtirish kerak emas («Deraza tomonga buriling» va shu kabilar).

Katta yoshdagi bolalarda chap va o‘ng qo‘lni farq qilish, o‘ziga nisbatan predmetlar qay yo‘nalishda: yuqorida, pastda, oldinda, joylashganini aniqlash ko‘nikmasi mustahkamlab boriladi. Shu maqsadda o‘rta guruh bolalari uchun tavsiya etilgan quyidagi o‘yin va mashqlar qo‘llaniladi. «Kim qayerda turibdi, top! Nima qayerda, top! Qo‘ng‘iroq

qayerda chalindi, top?». Bu o'yinlarni matematik mashg'ulotlarda, shuningdek, o'yin vaqtlarida o'tkazish mumkin.

Bolalar o'rta guruhdagi kabi qarama-qarshi yo'nalishlarni aniqlash bo'yicha mashq qildiriladi, biroq topshiriqlar murakkablashtiriladi. Bu predmetlar sonining ortishi (2 dan 6 gacha) bilan ifodalanib, bunda bola aniqlashi lozim bo'lgan, shuningdek, bola bilan narsa o'rtasidagi masofa nazarda tutiladi. Bolalar asta-sekin o'zlaridan uncha uzoq bo'lmagan masofada turgan har qanday narsaning yo'nalishini aniqlashga o'rgatib boriladi.

Bolalarga predmetlarning ularga nisbatan qay yo'nalishda ekanligini o'rgatibgina qolmay, balki aytilgan vaziyatni mustaqil suratda vujudga keltirishga ham o'rgatiladi. Masalan, «Shunday turki, Anvar orqangda, Sobir esa oldingda bo'lsin!», «Shunday turki, chap tomoningda stol, o'ng tomoningda doska bo'lsin!».

Aytilgan yo'nalishda harakat qilish ko'nikmasini rivojlantirish. Katta guruhda aytilgan yo'nalishda harakat qilish va yurish, yugurish vaqtida harakatlar yo'nalishini o'zgartirish ko'nikmasini mustahkamlash ham takomillashtirishga katta ahamiyat beriladi.

Defektolog harakatlar yo'nalishini aniq belgilash uchun musiqa va jismoniy tarbiya mashg'ulotlaridan foydalaniladi. Balandga, pastga, oldinga, orqaga, chapga (chapdan), o'ngga (o'ngdan), yonida, orqasida, oldida va h.k. Bolalarning mo'ljal olish ko'nikmasiga tayanib, defektolog ular bilan harakatni aytilgan yo'nalishda bajarishga o'rgatadi.

Qoidali o'yinlardan, didaktik hamda harakatli o'yinlardan foydalanish katta ahamiyatga ega. O'yinlar matematika, jismoniy tarbiya, musiqa mashg'ulotlarida hamda mashg'ulotlardan tashqari vaqtda, asosan sayr vaqtida o'tkaziladi. Bolalarga «Qayerga borasan va nimalar qilasan?» degan o'yinni taklif etish mumkin.

Katta guruhda bu o'yin ancha murakkabroq shaklda o'tkaziladi. Bolalar 4 yo'nalishdan birini tanlaydilar, topshiriqni bir yo'la bir necha bola bajaradi. Bu yerda o'yin harakati – yashirilgan o'yinchoqni (buyumni) qidirib topishdan iborat, lekin endi bolaga faol harakat (siljish) qilish jarayonida yo'nalishni o'zgartirish taklif etiladi, stol oldiga borish, o'ngga burilib, deraza oldiga borish, chapga burilib uy burchagiga borish va u yerdan yashiringan o'yinchoqni topish.

Defektolog bu o'yinni o'tkazish vaqtida harakat davomida ko'rsatma beradi: «Stol oldiga bor... O'ngga buril... Deraza oldigacha bor...Chapga buril...» va h.k. U har bir ko'rsatmani oldingisi bajarilgandan so'ng

beradi, bunda predmetning nomi bola harakatining yoʻnalishi oʻzgarganidan keyin aytilishi lozim. Aks holda bolalar aytilgan yoʻnalishga emas, balki faqat narsa nomiga oriyentatsiya qiladilar.

Bunday oʻyinlarni uncha katta boʻlmagan maydonda oʻtkazish kerak, bolalar tajribasining ortib borishi uchun esa maydonni butun guruh xonasi yoki maydonchani oʻlchamlariga teng qilib kengaytirish maqsadga muvofiq boʻladi.

Moʻljal olishga oid topshiriqlar soni asta-sekin oshirib borilib, takliflar tartibi ham oʻzgartirib boriladi. Avvalo bolalar faqat juft: oldinga-orqaga, oʻngga-chapga kabi yoʻnalishlarni aniqlasalar, keyinchalik ular yoʻnalishlarni xohlagan: oldinga-oʻngga, chapga-orqaga va h.k. tartibda bajaradilar.

Bolalarning piyoda yuruvchilarning oʻng va chap yoʻnalishlarini oriyentatsiya qila olish koʻnikmasi bilan bogʻliq boʻlgan koʻchada yurish qoidasini egallab olishlari uchun quyidagi oʻyinlar tavsiya etiladi: «Koʻchadan toʻgʻri oʻtsang, yangi uyga kirasan, notoʻgʻri oʻtsang oʻz joyingda qolasan», «Toʻgʻri oʻtsang bayroqcha olasan», «Paketni oʻzating yubor». Bu oʻyinlardagi topshiriq har bir bolaning yoʻl qoidasini bilib olishga, bunda u yoʻlning oʻng tomonidan yurishi yoki koʻchani kesib oʻtayotganda, avvalo chap tomonga qarashi, koʻcha oʻrtasiga yetgach esa oʻng tomonga qarashi kerak.

Koʻzni yumib, harakatlar yoʻnalishini oʻzgartirish mashqlarini bajarish foydalidir. Masalan, «Toychoqni ovqatlantir», «Barabanni chal» oʻyinlarini oʻynash. Devor boʻylab geometrik shakllar modeli qoʻyib chiqiladi. Boshqaruvchi avval tarbiyachi aytgan shaklning oldiga koʻzi ochiq holda keladi (bu sinab koʻrish yoʻli hisoblanadi), soʻngra esa koʻzlarini berkitib modellar qoʻyilgan devor tomonga qaytib kelib kerakli modelni qoʻl bilan ushlab topadi.

Fazoni moʻljalga olishda bolalarda ovoz signaliga binoan tez va aniq oriyentatsiya rivojlanib boradi («Sen qayerdasan?», «Qoʻgʻirchoqlar bilan koʻz boylash» oʻyini, «Ovoz qayerdan kelayapti?» oʻyinlari).

Bolalarni aytilganlar boʻyicha harakat qilib aniqlashga oʻrgatish muhimdir. Shu maqsadda quyidagi oʻyinlar tavsiya etiladi: «Barabanni chal», «Toychoqni ovqatlantir» (oʻzgartirilgan variantda). Bolalar tarbiyachining koʻrsatmasiga binoan koʻzni yumib, predmet tomon boradilar: «Oldinga 2 qadam tashla, chapga buril, 3 qadam tashla» va h.k. Avval topshiriqlar sonini 2–3 ta bilan cheklash, keyin esa ularning sonini 4–5 tagacha yetkazish mumkin.

Bolalarda asosiy fazoviy yoʻnalishlarni aniq farq qilishni talab etuvchi murakkabroq topshiriqlarni bajarishga boʻlgan qiziqish, oʻyinchoqlarni almashtirish yoʻli bilan hosil qilinadi.

Maktabga borish vaqtiga kelib bolalar harakat yoʻnalishlarini oʻzaro va narsalar bilan, shuningdek, narsalar oʻrtasidagi fazoviy munosabatlarida moʻljal qila bilishlari, ularni oʻrab turgan mikrorayonda erkin moʻljal qila bilishga oʻrgatishlari lozim: uydan bogʻchagacha boʻlgan yoʻlni, yaqin atrofdagi oziq-ovqat doʻkonini, maktabni, dorixonalarni bilishlari, koʻchada yurish, koʻchani kesib oʻtish qoidasini oʻrganib olgan boʻlishlari kerak.

Birinchi sinfga kelganda oʻquvchilar qogʻoz varagʻining oʻng va chap tomonini, yuqori va pastki qismini bilishlari, aytilgan yoʻnalishda chiziq oʻtkaza olishlari kerak. Bu masalalar agar bolalar maktabgacha tarbiya muassasasida ana shularga tayyorlangan boʻlsalargina muvaffaqiyatli hal qilinadi. Shuning uchun bu guruhda qogʻoz varaqni moʻljal olish malakalari rivojlantiriladi.

Barcha ishlar juft va qarama-qarshi tushunchalarni farq qilish asosida tashkil etiladi, chapga-oʻngga, oldinga-orqaga va h.k.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarga qogʻoz varagʻida moʻljal olish malakalarini shakllantirish uchun quyidagi topshiriqlar beriladi. Varaqning yuqori chekkasiga 4 ta uchburchak, pastki chekkasiga ham shuncha kvadrat qoʻy. Shundan soʻng bolalar nima qayerda joylashganligini aytib beradilar. Shundan soʻng topshiriqlarning murakkab variantlaridan (buyumlarning miqdorini orttirish, ular oʻrmini almashtirish va h.k.) foydalaniladi.

Boshqa buyum yoki odamlar oʻziga nisbatan joylanishini aniqlashga oʻrgatish: tagida, ustida, oldida, orqasida, yuqorida, pastda, yuqoriroqda, pastroqda, yonida, qarama-qarshisida, chapki, oʻng yuqorigi, pastki va h.k.

Bolalarga faqat oʻzidan emas, balki boshqa odamlarga, boshqa buyumlarga nisbatan moʻljal olishda oʻrgatib boriladi. Buning uchun aqli zaif bolalarga quyidagi topshiriqlar beriladi: oʻrtogʻining oʻng tomoni yoki chap tomoniga turish, undan oldinda yoki orqada turish, koʻrsatilgan buyumga nisbatan oʻzining fazodagi oʻrmini tavsiflab berish, koʻrsatilgan oriyentirga nisbatan bir yoki bir necha buyumni joylashtirish va h.k.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar asosiy fazoviy yoʻnalishlarni (oldin, orqa, chap, oʻng) yaxshi moʻljal ololmasalar ularning bilimni asta-sekin toʻldirib borish zarur.

Fazoviy yo‘nalishlarni aniqlash va ko‘rsatishga bolalarni jismoniy tarbiya va musiqa mashg‘ulotlarida muntazam ravishda o‘rgatib boriladi. Ular u yoki bu narsani o‘ng yoki chap qo‘lga olish, oldinga, orqaga egilish, o‘ngga chapga aylanish, yurish, yugurish vaqtida harakat yo‘nalishini o‘zgartirish topshirig‘ini oladilar. Ularning diqqati aytilgan yo‘nalishda harakat bajarishga bir daqiqa qaratiladi.

Bolalar aytilgan yo‘nalishda harakatlar bajariladigan mashqlarni yaxshi ko‘radilar. Masalan: «O‘ngga buril», «O‘ng qo‘lingni chap qulog‘ingga tekkaz» va h.k.

Maktabgacha tayyorlov guruhidagi bolalar bilan olib boriladigan ishda, aytilgan yo‘nalishda siljish, yurish va yugurish vaqtida harakat yo‘nalishini o‘zgartira olish ko‘nikmasini rivojlantirishga katta e‘tibor berib boriladi. Shu maqsadda didaktik va harakatli o‘yinlar sistemasidan foydalaniladi.

Muayyan mashq turi quyidagi tartibda murakkablashtirilib boriladi: bolalar siljish vaqtida yo‘nalishlar soni oshiriladi, mo‘ljal oladigan, mo‘ljal olish maydoni kattalashtiriladi; topshiriqlarni bajarish shartlari murakkablashtiriladi, bolalar ko‘zlarini yumib siljiydilar; tez sur‘atda (yugurishda) harakatni mo‘ljal qiladilar. Masalan: «Quyonglar va bo‘ri», «Qushlar va mushuk» harakatli o‘yinlarda bolalar signaliga binoan bo‘ridan yoki mushukdan qochib uyga yashirinadilar. Defektolog topshirig‘iga mos boladan oldinda yoki orqada, chap yoki o‘ng tomonda uyi (stul, quticha, kub) bo‘lib, unga yashiringan quyong yoki qushlar g‘olib chiqadi.

Tevarak-atrofdagi yaqin joylashgan binolarni mo‘ljal olish ko‘nikmasini o‘stirish uchun maxsus mashqlar o‘tkaziladi. «Do‘konga (non do‘koniga) qanday borish kerak?», «Dorixona yo‘li», «Maktab yo‘li». Bu mashqlar bolalarning fazoviy xayolini yo‘lni tasavvur etish ko‘nikmasini rivojlantirishga yordam beradi. Bola, masalan, dorixona qaysi ko‘chada joylashgan, unga qaysi yo‘nalishda borish, qayerda burilish kerakligini va hokazolarni yoritib beradi. Defektolog bolalar bilan birgalikda aytilgan javoblarni baholaydi. Bolalar kimnidir yoki butun guruhni aytilgan joyga olib borib qo‘yish topshirig‘ini berish mumkin.

Bolalarni buyumlarni ajratish, ular o‘rtasidagi fazoviy munosabatlarni bir buyumdan boshqa buyum tomon siljish yo‘nalishini aniqlashga o‘rgatish davom ettiriladi.

Maktabgacha tayyorlov guruhida aqli zaif bolalar bir predmetning boshqa predmetga nisbatan holatini («Matryoshkaning o‘ng tomonida

piramida, chap tomonida ayiqcha, orqasida quyuncha o'yinchog'i turibdi»), shuningdek, o'zining tevarak-atrofdagi predmetlarga nisbatan holatini («Men stol orqasida, ikki deraza oralig'ida, Nargizaning orqasida turibman») aniqlashga o'rgatilgan.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Kichik guruhda fazoviy tasavvurlarni shakllantirish bo'yicha ishlar qanday olib boriladi?

2. O'rta guruhda fazoviy tasavvurlarni shakllantirish bo'yicha ishlarni aytib bering.

3. Katta guruhda fazoviy tasavvurlarni shakllantirish bo'yicha ishlarni aytib bering

4. Tayyorlov guruhda fazoviy tasavvurlarni shakllantirish bo'yicha ishlarni aytib bering

Tayanch so'z

Fazoviy tushunchalar – oldinda, orqada, chapda, o'ngda kabilar.

4.4. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning shakllar haqidagi tasavvurlarini shakllantirish

Geometrik shakl haqidagi dastlabki ma'lumotlarni bolalar o'yin jarayonida oladilar. O'quv yilining boshida guruhga sharlar to'plami, ko'rish materiallar, geometrik mozaika va boshqalar olib kiriladi.

Mana shu davrda aqli zaif bolalarning aqliy qobiliyatini rivojlantirish, turli geometrik shakllar haqidagi tasavvurlarni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Kichik guruhda ishni shar va kub bilan tanishtirishdan boshlash maqsadga muvofiqdir.

Defektolog maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarga sharni ko'rsatadi va nomini aytadi hamda shar yordamida har xil harakatlarni bajaradi: uni stol ustida kaftlari orasida yumalatib, qo'ldan-qo'lga o'tkazib yumalatadi. U harakat jarayonida «shar yumalayapti. Men sharni u qo'limdan bu qo'limga yumalatib o'tkazdim», – deydi. Har bir bolaga shar olish va xuddi shunday harakatlar qilish taklif etiladi. Keyin har qaysi boladan uning olgan shari qanday rangdaligini, yumalaydimi-yo'qmi so'raydi va xulosa qiladi. Komilda qizil shar, u yumalaydi. Nigorada havorang shar, u yumalaydi. Sobirda yashil, u ham yumalaydi. Hamma sharlar yumalaydi.

Sharining shakli haqidagi bilimlarni umumlashtirish uchun turli kattalikdagi sharlar bir-biriga taqqoslanadi. Defektolog bolalarni doira qilib o'tqizadi. Ularga har xil rangdagi katta va kichik sharlarni ko'rsatib: «Bu nima? Sharining rangi qanday? Qaysi shar kattaroq? Qaysinisi kichikroq?» deb so'raydi. U bir bolaga kichik bir sharni, boshqasiga katta sharni beradi. Bolalarga sharlarni doira bo'ylab bir-biriga uzatish taklif etiladi. Oldin katta shar kichik sharni quvib yetadi, keyin esa kichik shar kattasini quvib yetadi.

Shu yo'l asosida aqli zaif bolalarga kub haqida tushuncha beriladi. Defektolog kubni ko'rsatadi va nomini aytadi, keyin esa, turli kattalikdagi ikki kubni ko'rsatib: «Bu qanday shakl? Qanaqa rangda? Qaysi katta (kichik)?» – deb so'raydi. Bolalar kubni ushlab ko'radilar, qirralari bo'ylab barmoq yurgizib chiqadilar, qo'llari orasiga oladilar, yumalatib ko'radilar va uning turg'unligiga ishonch hosil qiladilar. Ular kichik kubni kattasining ustiga qo'yadilar, boshqa predmetlar orasidan kublarni tanlab oladilar. Ulardan eng oddiy qurilishlar yasaydilar va h.k.

Geometrik shaklni ko'rish va his qilish orqali, harakat tuyg'ulari orqali idrok etishni tashkil etish, uning xossalarini namoyon qiluvchi xilma-xil ishlardan foydalanish, shakllar nomini, ularning xossalarini va harakat usullari nomini aytish bolalarning shakl haqidagi tasavvurlarini aniqlash imkonini beradi. So'ngra bu shakllarni taqqoslash va guruhga ajratish mashqlari o'tkaziladi.

Bolalarga bir necha shar va kubning juftini namunaga qarab topish yoki tanlab olish taklif qilinadi: «Kub (shar) ni ko'rsat» (3–4 shakl orasidan). «Shu rangda (kattalikda)gi shar(kub)ni top». Bunday holda shar va kublar bir-biridan rangi va katta-kichikligiga qarab farq qilinadi. «Hamma katta kublar (sharlar)ni tanlab ol» (Kublar va sharchalar turli rangga va ikki xil kattalikka ega). Topshiriqni bajargach, bola juft yoki bir guruh predmetlar uchun umumiy bo'lgan belgilarni aytadi («Hamma kublar katta»).

Kub va sharlarni farqlash, predmetlarni berilgan belgilari bo'yicha tanlash (juftlarini tanlash, guruhlar tuzish) mashqlariga kiradi, ya'ni to'plash haqidagi tasavvurlarni shakllantirish ishi bilan yaqindan boshlab olib boriladi.

Geometrik shaklni tekshirish va tegishli tasavvurlarni hosil qilib borish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun bolalarning kesiklariga yassi shakllar: kvadratlar, doira, uchburchak, to'g'ri burchaklarning modellari qo'yiladigan Segen taxtachasidan foydalaniladi. Shar, kub, parallelepi-

ped, uchburchak, prizmalar tushiriladigan yashiklar bilan o'yinlar tashkil etiladi.

Har bir shakl faqat o'z shakliga mos kesik (teshik)ka tushishi va joylanishi (yoki o'tishi)ni bolalarga ko'rsatib, tushuntirib beriladi («Sharcha yumaloq, teshikcha ham xuddi shunday yumaloq»).

Defektolog ko'rsatkich barmog'i bilan taxtachaning teshigi (kesigi) atrofida aylantirib chiqib, bolalarni predmetlar shaklini ushlab ko'rib tekshirish usuliga o'rgatadi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning mayda qo'l muskullari yaxshi shakllanmaganligini hisobga olib bolalarning qo'lini ushlab kerakli harakatlarni qilib unga yordam beriladi.

Maxsus mashg'ulotlarda orttirilgan sensor tajribalarga tayanib, bolalarni doira, kvadrat, uchburchaklarni shakllar nomini aytishmasdan farq qilishga o'rgatiladi.

Geometrik shakllar juftlab taqqoslanadi. Masalan, kub bilan kvadrat, shar bilan doira, uchburchakli prizma bilan uchburchak.

Geometrik shakllar birinchi marta taqqoslanayotganda, ko'rsatish uchun tarqatma material sifatida rangi va hajmi bir xil bo'lgan shakllar modelidan foydalaniladi. Keyinchalik bolalarga avval rangi, keyin esa hajmi ham farq qiladigan shakllar beriladi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni geometrik shakl modellarining konturlari bo'ylab barmoq yurgizib chiqish va qo'l harakatini ko'z bilan kuzatishni o'rgatishga katta e'tibor beriladi.

Defektolog shaklni ko'rsatadi, uning nomini aytadi, xuddi shunday shaklni ko'rsatishlarini bolalardan so'raydi, keyin esa bolalarni «havoda» o'zi bilan birga harakat qilishga jalb etib, shakl konturini ko'rsatkich barmog'i bilan bir necha marta aylantirib chiqadi. Kontur atrofidagi barmoq harakati shaklning butun yuzi bo'ylab qo'l yurgizib chiqish bilan yakunlanadi. Bolalar defektologning qo'l harakatini kuzatib turadilar, keyin esa o'zlari shakl modeli bo'ylab yurgizib chiqib uning nomini aytadilar. Defektolog 2–3 shakl tasviri solingan rasmlardan foydalanib, bolalarga konturlardan barmoq yurgizib chiqishni mashq qildiradi.

Shakl xususiyatlari bolalarga biror harakat qilishni taklif etish yo'li bilan anglatiladi. Masalan: bolalar shakllarni yumalatib ko'rib, doiraning yumalashini, kvadratning esa yumalamasligini aniqlaydilar. «Nima uchun kvadrat yumalamaydi?» – «Burchaklari xalaqit beradi. Doiraning burchaklari yo'q shuning uchun doira yumalaydi».

Bolalar geometrik shakllarni bir-biridan farq qilish va nomini aytishni

masiq qiladilar. Buning uchun ularga, masalan, mana bunday topshiriqlar beriladi: «Doirani o'ng qo'lingga, kvadratlarni esa chap qo'lingga ol», «Sening o'ng qo'lingda qancha shakl bor?». «Xuddi mana shunday shaklni top» bolalar defektolog qo'lidagi shaklga o'xshash shaklni topadilar, «O'z uyingni top» (uychalar turli shakldagi belgilar bilan ko'rsatiladi), «Mashina va poyezd uchun g'ildiraklar tanlab ol» (bolalar turli shakllar to'plami ichidan doiralarni tanlab oladilar), «Domino», «Ornament terish» o'yinlaridan foydalaniladi.

Doira, kvadrat va uchburchaklar modelidan to'plamlar miqdorini taqqoslashni masiq qildirish uchun namuna va tarqatma material sifatida foydalaniladi.

Natijada o'quv yili oxiriga kelib bolalar xilma-xil shakllar orasidan doira, kvadrat va uchburchaklarni modellarning rangi va kattaligi har xil bo'lsa ham topa oladilar.

Bundan tashqari, ikkita bir xildagi geometrik shakldan boshqa geometrik shakl yasashga o'rgatiladi: ikkita uchburchakdan kvadrat yasash, ikkita yarim aylanadan – aylana yasash, ikkita kvadratdan to'g'ri to'rtburchak yasash.

Geometrik shakl haqidagi tasavvurlarni o'stirish sanashga o'rgatish bilan va buyumlarning o'lchamlarini taqqoslash masiqlari bilan parallel ravishda amalga oshiriladi va uzviy suratda bog'lab olib boriladi. Bu ishni tasviriy faoliyatning turli xillariga o'rgatish bilan bog'lab olib borish katta ahamiyatga ega, chunki buyum yasash (rasmini chizish, loy yoki plastilindan yasash, konstruksiya qilish) ehtiyoji uning shaklini aniq alohida-alohida qismlarga bo'lib idrok etish zaruriyatini tug'diradi.

Ushbu guruhda bolalarda doira, kvadrat, to'g'ri to'rtburchak, uchburchaklarni farqlash ko'nikmasi mustahkamlanadi va ularni nomlashga o'rgatiladi. Mazkur shakllarning modelidan bolalarga buyumlar yig'indilari o'rtasidagi miqdoriy nisbatlarni aniqlashni va sanashni masiq qildirish uchun tarqatma material sifatida keng foydalaniladi. Defektolog bolalarni sanashga o'rgatishda yo'l-yo'lakay ularning mazkur shakllar haqidagi tasavvurlarini mustahkamlab boradi. U bolalarga shakl konturi atrofidan qo'l yurgizib chiqishni, uni ushlab ko'rishni, ko'rsatilgan shakldagi shakllarni tanlab olishni (chunonchi, hamma kvadratlarni tanlab olishni) taklif qiladi. Bolalar har xil yoki bir xil, ammo rangi yoki o'lchamlari har xil bo'lgan shakllar miqdorini taqqoslaydilar («Qaysinisi ko'proq – kvadratlarmi? yoki uchbur-

chaklarmi? Katta uchburchaklar ko'pmi yoki kichkina uchburchaklar ko'pmi?» va h.k.).

O'qitishning bu davrida «Xuddi shunday shaklni ko'rsat», «Sizlarda-chi?» kabi o'yin mashqlaridan foydalanish mumkin.

Defektolog ko'rgazma materialni doimo o'zgartirib turadi. U ayni bir shaklning turli rang va o'lchamlardagi modellarini ko'rsatadi. Har gal bolalarga bu buyumlarning rangi va o'lchamlarini aytib berishni taklif qiladi.

Shakllarning muhim xususiyatlari bilan bir qatorda ularning muhim bo'lmagan xususiyatlarini ajratib ko'rsatish shakllar haqidagi bilimlarni umumlashtirish uchun shart-sharoit yaratadi. Shakllarning rangi va o'lchami o'zgaradi, ammo shaklning belgilari o'zgartirilmaydi. Bolalar shu belgilarga qarab shakllarni taniydilar.

Bolalarni yangi geometrik shakllar bilan tanishtirishda bolalarga oldindan tanish bo'lgan shakllar bilan taqqoslanadi yoki ikkita yangi shakl bir-biri bilan, shar aylana bilan, kvadrat prizma, uchburchak bilan, parallelepiped to'g'ri to'rtburchak bilan taqqoslanadi. Avval ular juftlab taqqoslanadi, keyin esa geometrik shakllarning guruhleri bir-biri bilan, masalan, kvadrat guruhi uchburchaklar guruhi bilan taqqoslanadi va h.k.

Geometrik shakllarni ko'rib chiqish va bir-biriga qiyoslash ma'lum tartibda olib boriladi: «Bular nima? Rangi qanaqa? O'lchamlari qanday? Nimadan yasalgan? Bir-biridan nima bilan farq qiladi? Qaysi tomonlari bilan bir-biriga o'xshaydi?»

Savollarning ma'lum tartibda berilishi bolalarni shakllarni izchillik bilan ko'rib chiqishga va tekshirishga, bir xil belgilariga qarab taqqoslashga, muhim belgilarini ajratib ko'rsatish, nomuhim belgilari (rangi, o'lchamlari, materiali, fazoda joylashishi)ga e'tibor bermaslikka o'rgatadi. Bolalarni shakllarning modellari bilan turli ish bajarishlarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega, chunki bu modellar haqidagi tasavvurlar darajasi shaklni idrok etish tajribasining boyligi bilan belgilanadi.

Geometrik shakllarni sezgi-harakat vositasida tekshirib chiqish katta ahamiyatga ega. Ko'rib idrok etishda qo'lining ishtirok qilishi geometrik shakllarni yaxshiroq idrok etishga yordam beradi. Bolalarni modelni barmoqlarining uchi bilan ushlab ko'rib, shakl konturi bo'ylab barmoq harakatini kuzatib borishga undaydi: «Qaranglar, barmoq uning atrofidan qanday aylanadi?» Geometrik shakl konturi atrofidan barmoq yurgizish uning sathi bo'ylab qo'l yurgizib chiqish bilan tugallanadi.

Bolalar geometrik shakllarni yumalatib, turli holatlarda qo'yadilar va ularning qanchalik to'g'ri yoki to'g'ri emasligini aniqlaydilar.

Masalan, bolalarni oval bilan tanishtirishda defektolog ovaldan barmoqni yurgizib chiqishni taklif qiladi, u qanday shaklni eslatishini so'raydi. Shunda defektolog doira va ovalda burchaklar yo'qligini, uni stolda yumalatishni so'raydi.

Oval doiradan nimasi bilan farq qilishini ko'rsatish uchun ovalni doirani ustiga qo'yishni, doira har xil tomonga yuqoriga, pastga o'ngga, chapga bir xil kengayishini, oval esa uzunchoq, cho'zinchoq kengayishini ta'kidlab to'g'ri xulosa chiqarishga o'rgatadi.

Geometrik shakllarni xususiyatlariga qarab guruhlarga ajratishni, shakllarni o'lchamlarining oshib va kamayib borishi tartibida terib qo'yishni mashq qildirish katta ahamiyatga ega. O'rta guruh bolalarga mashg'ulotdan tashqari vaqtda shakllarni farq qilishni mashq qildirish uchun «Nima yo'q bo'lib qoldi?» yoki «Nima o'zgardi?» kabi o'yin mashqlari va didaktik o'yinlardan keng foydalaniladi. Bolalar qaysi shaklni yashirganlari yoki almashtirib qo'yganliklarini aytadilar.

«Ajoyib qopcha» o'yini turli variantlarda o'tkaziladi. Bolalar shakllarni taniydilar, ko'rib idrok etiladigan namunaga qarab uni paypaslab ko'rib topadilar, yoki aksincha, ushlab ko'rib idrok etilgan namuna asosida shaklni ko'rib topadilar.

Individual mashqlar o'tkazish uchun «Juftingni top», «Rasmga mos shaklni top» va boshqa shu kabi o'yinlardan foydalaniladi. Bolalar shakllarni rangi va kontur tasvirlarini taqqoslab, tegishli shakllarni topadilar.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar mashg'ulotlarda geometrik shakl jihatidan bir-biriga yaqin shakllar (doira va oval bilan chegaralangan shakllar)ni farq qilishni, idrok etiladigan shakllarni elementar tarzda tahlil qilishni, ularning ba'zi bir xossalarni ajratib ko'rsatib tasvirlashni o'rganadilar. Bolalar har xil ko'rinishdagi uchburchaklar, oval shaklidagi shakllar bilan tanishtiriladi, shakl bo'yicha o'zgarishlarni ko'rish, o'xshash shakllarni topishga o'rgatiladi Bolalar asta-sekin shakllarni tekshirish va tasvirlashga, uning geometrik namunaga o'xshash va farq qiladigan tomonlarini topishga o'rgatib boriladi. Geometrik shakl haqidagi tushuncha faqat mashg'ulotlardagina o'stirib borilmaydi. Didaktik o'yinlarning qo'llanishi muhim ahamiyatga ega. Didaktik o'yinlar bolalarning faqat shakl haqidagi tasavvurlarini aniqlab va mustahkamlabgina qolmay, balki ularning ana shu tasavvurlarini boyitadi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar bilan ishlash jarayonida ko'rsatma materiallardan keng foydalanish geometrik shakllar haqida umumlashgan tasavvurlarning paydo bo'lishiga yordam beradi. Katta guruh bolalarga har bir shakl, har xil rangda, turli o'lchamda va tomonlari turli nisbatda, turli materialdan (qog'oz, karton, faner, plastelin va boshqa narsalardan) yasalgan model shaklida ko'rsatiladi. Individual ishlash uchun jadval va kartochkalar qo'llaniladi, bunda bir xil yoki har xil ko'rinishdagi shakllarning rasmi turli holatda joylashtirilgan bo'ladi.

Barcha ish geometrik shakllar modelini solishtirish asosida olib boriladi. Shakllar bilan ularning modellari o'rtasidagi o'xshashlik hamda farqni aniqlash uchun avvalo juft holda (doira bilan oval, kvadrat bilan to'g'ri to'rtburchakni), so'ngra bir yo'la har xil shakllarning 2–3 tasini taqqoslaydilar. Geometrik shakllar har birining xarakterli xossalari, rangi, o'lchami, materiali bilan bir-biridan farq qiladigan uning 4–5 modelini taqqoslash yo'li bilan aniqlanadi. Kichik guruhda defektolog aqli zaif bolalar bilan shakllar modelini ko'rib chiqayotganida quyidagi savollar beriladi: «Bu nima? Qanday rangda? Qanday o'lchamda? Nimadan qilingan?». Endi shakllar modelini ko'rib chiqayotganda bolalarni shakllarning elementini ajratib ko'rsatish, ular o'rtasidagi nisbatlarni aniqlash uchun undovchi savollar beriladi. Masalan, to'g'ri to'rtburchak ko'rib chiqilayotganda defektolog «To'g'ri to'rtburchakning nechta tomoni bor? Nechta burchagi bor? Tomonlarning o'lchami haqida nima deyish mumkin?» kabi savollarni beradi.

Modellarni ma'lum tartibda ko'rib chiqish va solishtirish bolalarda geometrik shakllarning shaklini aniqlash, ularning bir xil belgilarini taqqoslash, muhim belgilari (qismlar soni, ularning miqdori, o'lcham nisbatlari)ni ajratib ko'rsatish hamda muhim bo'lmagan belgilari (rangi, o'lchami, materiali va h.k.) ga e'tibor bermaslik ko'nikmasini asta-sekin rivojlantirib borishga xizmat qiladi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning tafakkurini rivojlantirish maqsadida mashqlar tavsiya etiladi. Qizil kvadratning tomonlari teng. Ko'k kvadratning tomonlari teng, yashil kvadratning tomonlari ham teng, demak barcha kvadratning tomonlari teng.

Kvadratning ayrim belgilari (rangini) o'zgartirish kvadratga xos tomonlarning teng bo'lishi haqida umumiy xulosa chiqarishga imkon beradi.

Defektolog geometrik shakllarni taqqoslash bilan bolalarga mustaqillik ko'rsatish uchun imkon beradi. Katta guruh bolalari uchun shakllarni

muskul harakat sezgilari yordamida tekshirish usulidan foydalanib qo'llanish hali ham muhim ahamiyat kasb etadi. Defektolog bolalarga geometrik shakl konturi bo'ylab barmoq yurgizib chiqishni eslatib, barmoq yoki ko'rsatkichning konturi bo'yicha harakat qilishini kuzatib borishlarini taklif etadi. Shakllarning bir-biridan farqini ajratish uchun buyumlarni bir-birining ustiga qo'yish hamda yoniga qo'yish usullarini qo'llash davom etadi. Bolalar shakllarning elementlarini sanaydilar, bir turdagi, lekin har xil rang yoki o'lchamdagi geometrik shakllar modelning tomonlari va burchaklari sonini, shuningdek, kvadrat, uchburchak va to'g'ri to'rtburchakning tomon hamda burchaklari sonini taqqoslaydilar.

Katta guruhda buyumlarni guruhlashga oid mashqlar oldingi guruhlarga qaraganda quyidagi usulda murakkablashtirib boriladi: taqqoslanadigan shakllar va shakl turlarining soni oshirib boriladi, belgilar sonining (rangi, o'lchami, materiali) ko'pligi bilan farq qiladigan modellar qo'llaniladi; ayni bir xil modellar har xil belgilari: shakli, rangi, o'lchami bo'yicha guruhga ajratiladi; guruhlashga oid mashqlar tartib bo'yicha sanashga o'rgatish bilan birga qo'shib olib boriladi. Bunda birliklarda hosil bo'lgan sonlar hamda sonlar o'rtasidagi bog'liqlik o'rgatiladi.

Bolalarni doira bilan ovalni, prizma bilan uchburchakni, to'g'ri to'rtburchak bilan parallelepipedni taqqoslashga o'rgatishda bu shakllar har xil o'lchamda, rangda, har xil fazoviy joylashishda tasvirlangan jadvallardan foydalaniladi. Bolalar karton, qog'oz, plastilindan tayyorlangan shakllar bilan ishlaydilar.

Kundalik hayotda loy va plastelindan narsalar yasash mashg'ulotlarida bolalar hajmli geometrik shakllar (shar, kub, silindr)ni yasaydilar. Bu geometrik shakllarni yaxshilab o'zlashtirish uchun ushbu o'yinlardan foydalanish tavsiya etiladi: «Xaltachadagi nima?», «Top va jim tur», «Xonadan sharga o'xshash buyumlarni top», «Kim dumaloq jismlarni ko'p topadi?», «Geometrik loto» va boshqalar.

Bu o'yinlar jarayonida tuzilishi bo'yicha yaqin shakllarni ham (oval va doira), hajmli va yassi shakldagi shakllarni ham (shar-doira, kub-kvadrat) farq qilish malakalari takomillashadi.

Maktabga borish oldidan bolalar quyidagi geometrik shakllarning asosiy xossalari va belgilarini bilishlari hamda nomini aytishlari shart: doira, oval shaklidagi shakllar, to'g'ri to'rtburchak, kvadrat, uchburchak, to'rtburchak, shar, kub, silindr. Predmetlar orasidan o'zlariga tanish geometrik shaklni topa bilishlari kerak. Muayyan ishga odatda mashg'ulotning bir qismi ajratiladi.

O'quv yilining boshida defektolog bolalarning shakl haqidagi bilim darajalarini aniqlaydi. Agarda bolalar oval shaklini doira shakli bilan, kvadratni to'g'ri to'rtburchak bilan va boshqa shakllarni adashtirsalar, u holda geometrik shakllarni ko'rib chiqish va solishtirish zarur.

Geometrik shakllar juft-juft qilib solishtiriladi, sezgi harakat va ko'z bilan ko'rib tekshiriladi. Bolalar kontur atrofidan qo'l yurgizib chiqib, uning sirtini paypaslaydilar. Shaklni idrok etadilar.

Geometrik shakllarning xossa va elementlarini ajratish ularning sonini aniqlash, ustiga, yoniga qo'yish, rasmini chizish, shartli o'lchovlar bilan sanash va ayrim elementlarni (tomonlarini) o'lchash usullaridan foydalanish imkonini beradi. Bolalarning shakllar o'rtasidagi o'xshashlik va farq qiluvchi belgilarni mustaqil ajrata bilishlari muhimdir, defektologning roli esa xossalarning to'g'riligini tasdiqlashdan iboratdir.

Bilimlarni mustahkamlash va aniqlash uchun shakllarni esga tushirishga oid har xil topshiriqlar beriladi. Bolalar qog'ozdan yassi shakllar qirqadilar, plastelindan hajmdor buyumlarni yasaydilar, shakllardan qaytadan yangi shakllar yasaydilar. Shakllarni tuzishga oid mashqlar ko'p qo'llaniladi.

Geometrik shakllar nimasi bilan bir-biriga o'xshashi, nimasi bilan farq qilishi aniqlangach, umumiy belgilar, hamma uchburchaklarda uchtadan tomon, uchtadan burchak borligi ko'rsatiladi. Muayyan shakl nomi bilan uning tuzilishi o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanadi. «Nima uchun bu shakl uchburchak deb ataladi?» – deb so'raydi defektolog. Bolalar geometrik shakllar haqida olgan bilimlaridan tevarak-atrofdagi shakllarni tahlil qilishda foydalanishlari zarur. Bolalarga quyidagi topshiriqlar beriladi: deraza, quticha qopqog'i, shka' devori, ro'mol qanday shaklda ekanligini aniqlash; uchburchak shakliga ega bo'lgan predmetlar yoki predmetlarning qismini aytish va h.k. Kundalik hayotda: «Qatorga yettita», «Geometrik loto», «Sabzavotlar ekamiz», «Quvnoq bolalar» o'yinlarini mashq qilish foydalidir.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning geometrik shakllar haqidagi bilimlarini mustahkamlash va aniqlash maqsadida quyidagi mashqlar taklif qilinadi. Masalan, plastilindan kub, silindr, shar yasash, qog'ozdan kvadrat, to'g'ri to'rtburchak va uchburchaklar qirqish, shaklni ikki qismga bo'lish, va aksincha, qismlardan butun tuzish, bir xil shakllardan boshqa shakllar tuzish (ikkita kvadratdan to'g'ri to'rtburchak, ikkita uchburchakdan kvadrat tuzish, kvadratni diagonali bo'yicha bo'lib, ikkita uchburchak hosil qilish, doirani ikki yarim doiraga bo'lish va

ikkita yarim doiradan bitta doira yasash va boshqalar) cho‘plardan u yoki bu shakllarni yasash.

O‘z-o‘zini tekshirish uchun savollar

- 1. Kichik guruhda shakllar haqidagi tushunchani shakllantirish jarayoni haqida so‘zlab bering,*
- 2. O‘rta guruhda shakllar haqida qanday ishlar olib boriladi?*
- 3. Katta guruhda shakllar haqidagi tasavvurlarni shakllantirish ishlarini aytib bering.*
- 4. Tayyorlov guruhda shakllar haqidagi tasavvurlarni shakllantirish ishlarini aytib bering.*

Tayanch so‘z

Shakl – geometrik tushuncha.

4.5. Kattalik haqidagi tushunchalarni shakllantirish

Maktabgacha tayyorlov guruhida bolalarning uzunligi, qalinligi, kengligi, balandligiga ko‘ra taqqoslash davom ettiriladi. Aqli zaif bolalar buyumlarning kattaliklarini taqqoslashga va uning oldin buyumlar masofalarini bir turi bilan farq qiladigan holda, keyinroq masofalarning ikki turi va nihoyat uch turi bilan farq qiladigan hollarda aniq belgilashga o‘rganadilar.

Narsalarning katta-kichikligi haqida tushuncha va tasavvurlarni shakllantirish ko‘rgazmali quollar, didaktik materiallar hamda bolaning tevarak-atrofidagi narsalar bilan u kunda duch keladigan vaziyatni puxta ajratishni talab qiladi.

U yoki bu tushunchalarni shakllantirish ustidagi dastlabki mashg‘ulotlar uchun didaktik materiallar, narsalar bir-biridan faqat bitta belgisi bilan farq qiladigan qilib tanlash lozim. Masalan: narsalarning uzunlik belgisini shakllantirishda lenta, qog‘oz tasmalarini shunday tanlash kerakki, ular faqat uzunligi bilan farqlanib boshqa belgilari (eni, qalinligi, rangi) bir hilda bo‘lishi lozim. Ko‘rgazma materiallarni bunday tanlash muhim belgilari bilan muhim bo‘lmagan belgilarni aralashtirmaslikning oldini oladi. Keyingi mashg‘ulotlarda ikkita so‘ng uchta belgilari bilan farqlanadigan narsalar tanlanadi. Masalan, bitta lenta uzun va ensizroq, boshqa lenta esa qisqa va enliroq.

Narsalarni bunday tanlash aqli zaif bolalar oldiga ancha qiyin masalani, ya'ni bir qancha belgilardan defektolog talab qilganini ajratishni talab qiladi.

Shu asosda qaysi hollarda buyumlar katta va qaysi hollarda kichik deb atalishi o'rgatiladi. Agar buyumlar bir xil o'lchamdagi masofalar bilan farq qilsa, u holda ushbu aniq so'zlar ishlatiladi, «uzun», «qisqa», «keng», «tor» va h.k. Agar buyumlar ikki-uch masofa turlari bilan farq qiladigan bo'lsa, ularni katta va kichik deb ataladi: katta hamda kichik quyunchalar, katta va kichik qalamlar.

Taqqoslash yo'li bilangina maktabgacha aqli zaif bolalarning diqqatini buyumlarning kattalıkları bo'yicha nisbatlarini topishga qaratiladi.

Aqli zaif bolalarga taqqoslashni ustiga qo'yish, yoniga qo'yish usuli bilan tushuntirish davom ettiriladi. Bolalar bilan birgalikda buyumlarni bir-birining ustiga yoki yoniga qanday to'g'ri qo'yish bo'yicha mashqlar olib boriladi.

Bolalar turli uzunlikdagi lentalarni oladilar. Defektolog bir lentaning ustiga ikkinchisini qo'yib, ularning uchini birlashtirishni so'raydi. Defektolog buni o'zi bolalarga ko'rsatadi. Hamma bolalar buni kuzatadi, keyin o'zlari buyumlar bilan ish bajaradilar. Bunday ishlar bir necha marta takrorlangandan keyin bolalar qaysi lenta uzunroq qaysinisi qisqaroq ekanligini aniqlab, xulosalar chiqaradilar. Bolalar maxsus tanlangan buyumlar orasidan kattaligi bo'yicha teng buyumlarni topishni o'rganadilar, so'ngra atrofdagi buyumlar orasidan namunaga teng buyumni izlaydilar.

Bolalar buyumlarning kattalıkları o'sib borishi, kamayib borishi tartibida joylashtirish bo'yicha mashq qiladilar. Bu vazifani bajarish orqali aqli zaif bolalarda aqliy rivojlanishi ham ortib boradi.

Maktab yoshigacha aqli zaif bolalarning ko'z bilan chamalash malakalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan topshiriqlar berib boriladi. Bu aqli zaif bolalarni kattalıklarining xossalari bilan tanishtiribgina qolmay, ularning fikrlash qobiliyati ham rivojlanadi. Masalan, sayr vaqtida bolalar diqqatini ko'chalarning o'tish joylari va yo'laklarning kengligiga va daraxtlarning yo'g'on-ingichkaligiga, ularning baland-pastligiga qaratish mumkin.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, kichik yoshdagi aqli zaif bolalar predmetlarning ayrim xususiyatlarini mustaqil ravishda ajrata olmaydilar. Buyumlarning o'lchamidagi barcha tafovutlarni ular katta yoki kichik so'zlari bilan, ya'ni buyumlarning o'zaro nisbatini umuman hajmiga

qarab belgilash uchun qo‘llaniladigan so‘zlar bilan bildiradilar. Buyumlar o‘rtasidagi farqni bitta belgisiga qarab aniq ta‘riflash imkonini beradigan so‘zlardan bolalar foydalanmaydilar. Shuning uchun bolalarni faqat bitta belgisi (uzunligi, kengligi yoki balandligi) bilangina boshqa buyumlardan tafovut qiladigan buyumlarni taqqoslashga va buyumlarning katta-kichikligiga qarab farq qilish uchun qo‘llaniladigan aniq so‘zlardan, chunonchi, uzun, qisqa, uzunligi bir xil (teng), baland, past, balandligi bir xil (barobar); keng, tor, kengligi bir xil (barobar); qalin, yupqa, qalinligi bir xil (barobar) kabi so‘zlardan foydalanishga o‘rgatish zarur. O‘lchamlarning har bir turini (uzunlikni, kenglikni, balandlikni) taqqoslashga maxsus mashg‘ulotlar ajratiladi.

U yoki bu belgini birinchi marta ajratishda bir-biridan farq mazkur belgi bilan farqlanadigan narsalargina taqqoslanadi. Masalan, bolalarga «Uzun, qisqa» tushunchasi haqida ma‘lumot berish uchun rangi, kengligi va yo‘g‘onligi bir xil, bir-biridan faqat uzunligi bilan farq qiladigan buyumlar tanlab olinadi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar o‘zlari uchun yangi bo‘lgan so‘zlarni buyumlarning tegishli xususiyatlari bilan bog‘lashga qiynaladilar.

Taqqoslash uchun oldin katta-kichikligi har xil predmetlardan foydalaniladi.

Taqqoslash vaqtida narsalar yaxshi ko‘rinadigan qilib joylashtiriladi. Masalan: narsalarning qalinligi taqqoslanayotganda ularning pastki tomoni bolalarga qaratiladi (oldin yumaloq predmetlarning qalinligi taqqoslanadi). Defektolog bolalarga murojaat qilib, savollarni aniq ifoda qiladi va katta-kichiklik, kenglik-uzunlik kabi so‘zlardan foydalanadilar.

Ayrim o‘lchamlarni ajratib ko‘rsatishda qo‘l harakatlari yordam beradi. Defektolog bolalardan qaysi predmet uzun (kalta) ekanligini so‘rash bilan bir vaqtda qo‘lini lenta bo‘ylab (chapdan o‘ngga) yurgizadi. Kenglikni taqqoslayotib, qo‘lini buyumning ko‘ndalangi (kengligi) bo‘ylab yurgizadi, balandligini taqqoslaganda esa qo‘lini buyumning pastdan yuqorisiga, asosdan to yuqori chekkasigacha yurgizadi.

Ko‘rsatuv keng harakatlar bilan amalga oshiriladi, bolalar mazkur belgini buyumdagi boshqa bir buyum chekkalarining birortasi bilan tenglashtirmasliklari uchun u 2–3 marta takrorlanadi.

Buyumni yonma-yan yoki usma-ust qo‘yib, uning qalinligi, kengligi va balandligini taqqoslashga o‘rgatiladi.

Avval bolalarga buyumlarni yonma-yan qo‘yish usulidan foydalanish o‘rgatiladi. Chunki bir xil rangli predmetlar taqqoslanadi va ularni ustma-ust qo‘yilganda ular qo‘shilib ketadi.

Defektolog mazkur usullardan qanday qilib to‘g‘ri foydalanish kerakligini ko‘rsatib beradi. Uzunlikni taqqoslayotganda, buyumlar yonma-yon joylashtiriladi va ularning uchlari bir tomondan (yaxshisi chap tomondan) barobar qilib qo‘yiladi: ustiga qo‘yishdan foydalanib ularning yuqori va pastki chekkalari ham birlashtiriladi. Agar buyumning uchi chiqib tursa, bu predmetni uzunroq deb aytish mumkin. Agar hech qaysi uchi chiqib turmasa, unda buyumlarning uzunligi teng (baravar) deyish mumkin.

Buyumlarning kengligini taqqoslashda ularning yuqori va pastki chekkalari solishtiriladi (tekislanadi), balandligini taqqoslayotganda esa predmetlar bitta tekislik ustiga yonma-yon qo‘yiladi.

Ajratilgan belgi aniq so‘z bilan ataladi. Defektolog bolalarni predmetlarning qiyosiy katta-kichikligini bildiruvchi uzun-kalta, keng-tor, enli-ensiz kabi so‘zlarni aytishga undab: «Qaysi lentacha uzun (enli)?», «Qaysi lentacha kalta (ensiz)?» – deb so‘raydi. U bolalarga javob namunalarini beradi, masalan, «Qizil lentacha yashil lentachadan enli, yashil lentacha esa qizil lentachadan ensiz». Mana shunday qilib bolalar har ikkala taqqoslanayotgan predmetlarni atashga o‘rgatib boriladi.

Agar bola uzun (kalta), enli (ensiz) so‘zlar o‘rniga katta, kichkina so‘zlarini ishlatsa defektolog uning xatosini tuzatadi.

«To‘g‘ri, uzunligi (enliligi) jihatdan katta, uzun (enli)» yoki: «To‘g‘ri, uzunligi (enliligi) jihatdan kichik kalta (ensiz)» – deb to‘g‘rilaydi.

«Uzunroq, kalta, enli, ensiz nisbatlari hamma vaqt o‘zaro bog‘liq holda ishlatiladi, masalan: «Havo rang sharf qiziliga qaraganda ensiz, qizil sharf esa havo rang sharfdan enli».

Avvalo predmetlarni bir-birining ustiga qo‘yish va yonma-yon qo‘yish ko‘nikmalari sinchiklab mashq qilinadi. Aqli zaif bolalarning yaxshi o‘zlashtirishlari uchun defektolog ularga «Bilish uchun nima qilish kerak?», «Sen nima qilayapsan? Qanday yonma-yon qo‘yyapsan» degan savollarni beradi. Aqli zaif bolalar xotirasining sustligini hisobga olib, mustahkamlashga katta e‘tibor beradi. Buning uchun xilma-xil mashqlardan foydalaniladi. Masalan, bolalarga qaysi lenta kalta (ensiz) ekanligiga qarash va uning ustiga o‘rdakchani qo‘yish, undan keyin qaysi lenta uzun (enli) ekanligiga qarat va uning ustiga ko‘p o‘rdakcha qo‘yish taklif qilinadi. Avval ularga bir xil rangdagi buyumlar beriladi, keyinchalik esa bilimni o‘zlashtirishlariga qarab turli xil rangdagi buyumlarni berish mumkin. Bolalar endi buyumlarning katta-kichikligini

taqqoslayotganlarida ular buyumning boshqa belgilaridan diqqat e'tiborini chetga tortishga majbur bo'ladilar. Bilimlarni oddiy ravishda umumlashtirishga shu yo'l bilan erishiladi.

Qarama-qarshi kattalikka ega bo'lgan buyumlarni taqqoslash bolalarni buyumlarning katta-kichikligini qismlarga birmuncha bo'lgan holda idrok etishga va ularga tegishli ta'riflar («uzun-qisqa», «baland-past» va boshqalar) berishga imkon yaratadi.

Aqli zaif bolalarni predmetlarning uzunligi, eni, balandligi jihatdan tengligi bilan tanishtirish va ularni «uzunligi bir xil» (teng), «eni teng» kabi iboralardan foydalanishga o'rgatish imkoniyati paydo bo'ladi. Nutqi rivojlanib boradi.

«Xuddi shunday enlikdagi (uzunlikdagi) lentacha (qalin)ni top» kabi o'yinlar o'tkaziladi (2–3 ta juft ichida tanlash).

Buyumlarni topayotganda bolalar ularning tengligi haqida fikr yuritishga asos bo'la oladigan belgini aniq aytishlari kerak. Agar bola, masalan: «lentachalar bir xil», desa. Defektolog uning javobini aniqlab «Ha, ularning uzunligi (enliligi) bir xil. Ko'rdingmi, ularning rangi har xil: biri qizil, boshqasi esa havo rang, ammo ularning uzunligi bir xil (teng)»– deydi.

Kichik guruhda mashg'ulotdan tashqari vaqtlarda turli xil didaktik o'yinlar: 3–4 halqa va sharlardan iborat minorachalar, yig'ma o'yinchoqlar (sharchalar, likopchalar, silindrik qutichalar, matryoshkalar) bilan o'yinlar o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Avvalo bolalarga har biri 3–4 buyumdan, keyinchalik esa 4–5 buyumdan iborat bo'lgan o'yinchoqlar beriladi. Shunisi muhimki, kichkintoylar bu o'yinchoqlar bilan turli xilda shug'ullanishlari: o'yinchoqlarga mos qopqoq tanlashlari, ulardan hajmi kichrayib, yoki kattalashib boruvchi qator tuzishlar, ularni bir-biri ichiga qo'yishlari mumkin. Defektolog bolalar bilan birga o'ynaydi «o'yinchoqlarni yig'sh», «halqachalardan minoracha yasaymiz», «U yerda nima?». Bu o'yinlar juft-juft bo'lib o'ynash tamoyiliga asoslanadi. Shuning uchun juft o'yinchoqlarning bo'lishi muhim ahamiyatga ega.

Buyumlarning balandligi, uzunligi, kengligiga qarab taqqoslashni bolalarga mashq qildirish uchun qurilish materiallari bilan o'yinlar o'tkazish qulay sharoitlar yaratadi. Bolalar uzun va qisqa yo'lakchalar yasaydilar, baland va past devorchalar (darvoza, uychalar) quradilar. Enli va ensiz divan (kreslo) va boshqa narsalar yasaydilar.

Juft bo'lib ishlashni tashkil qilish, ikki bolaning bir vaqtda ishlashi,

ularning biri masalan, katta qo'g'irchoq uchun uzun krovat, boshqasi esa kichkina qo'g'irchoq uchun qisqa krovat yasashi ular uchun foyda bo'ladi.

Mazkur o'quv yilida maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarga uzunlikni, kenglikni topa olish va ularni taqqoslash malakalari shakllantirilib boriladi. Defektolog aqli zaif bolalarga turli kattalikdagi predmetlarni yonma-yon va ustma-ust kuyish usullaridan qanday foydalanish kerakligini eslatadi.

Bolalar predmetlarning katta-kichikligini ko'z bilan chamalab, ularni yonma-yon qo'yib o'z taxminlari qanchalik to'g'ri ekanligini tekshiradilar.

Ular nutqida faqatgina buyum o'lchamlari nisbatlari («uzunroq-qisqaroq» va boshqalar) emas, balki u nisbatlarini aniqlash usullari ham o'z aksini topishi kerak. Bolalarga quyidagi savollarni berish foydali: «Qaysi lentacha enliroqligini qanday bilish mumkin? Ularni qanday qilib yonma-yon qo'yish kerak? Havo rang sharfcha oq sharfchaga qaraganda enliroq ekanligini qanday bilsa bo'ladi» va hokazolar. Bolalar tegishli taxminiy harakatlardan birmuncha ongli ravishda foydalanadilar.

O'rta guruhda bolalarni birdaniga 2 o'lchovni – uzunlik va kenglikni ko'rib chiqib, predmetlar o'lchamini taqqoslashga va taxmin qilishga o'rgatishga birinchi marta kirisha boshlanadi.

O'rta guruhda buyumlarning uzunligi va kengligini taqqoslash bilan cheklanadi. Uzunlik yoki kenglik bir-biridan faqat uzunligi yoki kengligi bilan farq qiladigan har xil katta-kichiklikka ega bo'lgan 2 buyumni taqqoslash natijasida aniqlanadi. Masalan, defektolog bolalarga ikki xil rangli va uzunligi turlicha xil, ammo kengligi (eni) bir xil bo'lgan lentalar beriladi, va bolalarga tanish usul bilan qaysi lenta uzun, qaysi lenta qisqa ekanligini topish beriladi. Bu ishni amalga oshirishda harakat analizatoridan keng foydalanish, masalan, buyumlarning uzunligini taqqoslashda qo'lni ularning bo'yi bo'ylab yurgizish, kengligini taqqoslashda ko'ndalangiga balandligini taqqoslashda esa buyum ostidan to yuqori qismiga, ya'ni qo'lni pastdan yuqoriga yurgazishni taklif qilish zarur. Bolalar diqqati barmoq (qo'l) qaysi buyum bo'ylab-uzun buyum bo'yichami yoki qisqa buyumi bo'yicha «Uzoqroq yuguradi» ana shunga jalb etiladi. Bolalar qo'llarini ikki tomonga yozib yoki barmoqlarni kerib buyumning uzunligi (kengligi va h.k.) qanday ekanligini ko'rsatadilar. Defektolog ularning diqqatini qo'llari yoki barmoqlar orasining ochilish darajasiga: katta ochilganligiga, ozgina ochilganligiga jalb etadi. Harakat analizatoridan foydalanish bolalarning buyumlar

o'lchamini aniqroq idrok etishlariga xizmat qiladi. Shuni esda tutish kerakki, aqli zaif bolalarning mayda qo'l muskul harakatlarining rivojlanmaganligi sababli xatolarga yo'l qo'yadilar. Bunday bolalar bilan yakka tartibda ishlash zarur.

Bolalar predmetlarning uzunligi va kengligini taqqoslaydilar, kengligi teng, lekin uzunligi har xil predmetlarni, uzunligi teng bo'lsa ham kengligi teng bo'lmagan buyumlarni, uzunligi va kengligi teng buyumlarni topadilar. Bolalar 2 ta buyumning o'lchami (uzunligi, kengligi, balandligi)ni taqqoslashni o'rganib olganlaridan so'ng 3 ta buyumning o'lchami o'rtasidagi nisbatni aniqlashni mashq qilishga o'tadilar. Bolalar buyumlarni uzunligi, kengligi, balandligi, qalinligi, va nihoyat, umuman hajmi ortib yoki kamayib borishiga qarab bir qatorga terishni o'rganadilar.

Avval bolalar tartibga keltirilgan qator namunasiga qarab 3 ta buyumni teradilar. Keyinchalik esa ular qoidaga muvofiq harakat qilishni o'rganadilar. Bolalar, masalan, buyumlarning har gal eng uzunini tanlab olib buyumlarni eng uzunidan boshlab tartib bilan qator qilib terib borish mumkinligini bilib oladilar. Eng uzun (qisqa) deb tanlab olingan buyum uning oldidagi qatorga joylashtirilgan buyumdan kaltaroq (uzunroq bo'lib chiqqanligiga doim bolalar e'tibori jalb etiladi. Bolalar har bir buyumni uning bevosita oldida va orqasida turgan buyumlar bilan juftlab taqqoslab qurishlari kerak («Qizil silindr, havo rang silindrdan balandroq. Qizil silindr sariq rangli silindrdan pastroq»)— Shu asos ular predmetlarning o'lchamiga beriladigan baho nisbiy xarakterga ega ekanligini tushunib olishni o'rganadilar.

Katta guruhda bolalar birinchi o'rinda (uzunlik, kenglik, balandlik)ni bilishlari va predmetlar o'lchovini 2–3 o'lchov nuqtayi nazaridan baholay bilishlari zarur. Berilgan kattaliklarni aniqlashda buyumlarni taqqoslash mashqlari qo'llaniladi. Bitta o'lchovi bilan farq qiluvchi predmetlarni taqqoslashdan bolalar 2–3 o'lchov bilan farq qiluvchi predmetlarni taqqoslashga o'tadilar («Qaysi taxtacha uzunroq (qisqaroq)? Qaysi biri kengroq (torroq)? Qaysinisi yo'g'onroq (ingichkaroq)?»).

Taklif qilinadigan predmetlar doirasi ortib boradi. Bolalar o'z faoliyatlarida muntazam uchratib turadigan har xil predmetlar (lentalar, sharflar, arg'amchilar, shnur iplar, changilar, qutichalar va h. k.) dan foydalanadilar.

Kattaligini taqqoslash ayrim olingan holda amalga oshirilmaydi, balki buyumlarning boshqa xossalarini (bajaradigan vazifasi, uzunligi, qalinligi, balandligi va boshqalarni) ko'rib chiqish bilan birgalikda bajariladi. Bu

aqli zaif bolalar aqliy qobiliyatining o‘shida muhim ahamiyatga egadir.

Kattalikni taqqoslash mashqlari asta-sekin murakkablashtirib boriladi. Bolalar ko‘rsatilgan buyum o‘rtasidagi o‘lchov nisbatlarini aniqlabgina qolmay, balki tasavvurlari bo‘yicha shularga o‘xshash nisbatlarni ham yaratadilar. Defektolog ularga, masalan, mana shunday topshiriqlar beradi: biri ikkinchisidan uzunroq bo‘lgan yo‘lka rasmini chizing; uzunligi bir xil yoki uzunligi ham, kengligi ham bir xil ikkita tasmaning rasmini chizing va h.k.

Predmet o‘lchamlarini o‘zgartirishni o‘z ichiga oluvchi mashqlar ayniqsa foydalidir. Ayniqsa bu mashqlarning 2 turi qo‘llaniladi: umumiy massasi saqlangan holda obyektning ayrim o‘lchovlarini o‘zgartirish hamda predmetlar o‘lchamini tenglashtirish.

Bolalar ayrim o‘lchamlar o‘zgartirilganda, ularning massasi butun holicha saqlangan holda, bir o‘lchamning o‘zgarishi bilan boshqa o‘lchamlarning ham o‘zgarishini ko‘radilar. Masalan, plastilindan qilingan xodachani uzunroq qiladilar, buning hisobiga u ingichkaroq bo‘ladi. Bu mashq bolalarning ayrim o‘lchamlarini farq qilish qobiliyatlari o‘shiga yordam beradi.

Buyumlar o‘lchamini tenglashtirishni mashq qildira borib, namunaga teng buyumni tanlab olish, keyinroq esa uni tayyorlash talab etiladi. Masalan, kitobni (qutichani) yasash uchun qog‘oz bo‘lagini, pirpirak va boshqa narsalar uchun tayoqchani tanlab olish yoki xuddi shunday o‘lchamdagi narsani tanlab olish topshirish mashg‘ulotdan tashqari vaqtda beriladi. Bu mashg‘ulot vaqtida namunaga teng qilib obyekt tayyorlashni mashq qilish uchun sharoit yaratiladi. Buyumlar 1–2 o‘lchami bo‘yicha tenglashtiriladi.

Katta guruhda ayrim o‘lchamli (uzunligi, kengligi va hokazolar bo‘yicha) buyumlarni guruhlarga ajratish va tartibga keltirish mashqlariga alohida e‘tibor beriladi.

Bolalar buyumlarni uzunligiga ko‘ra guruhlarga ajratayotganlarida ularning balandligi va kengligiga qaramay bir xil uzunlikdagi buyumlarning hammasini bir guruhga kiritadilar. Bolalar bir guruhga kiritilgan buyumlar nimasi bilan bir-biriga o‘xshashi va farq qilishini, nima uchun har xil balandlikdagi buyumlar bir guruhga kiritilganligi va hokazolarni tushunib oladilar. Bolalar buyumlar o‘rnining qanday belgilari bo‘yicha taqqoslanishi va qatorlarga tartib bo‘yicha joylashtirilishiga qarab ularning o‘rni boshqalari o‘rtasida qanday o‘zgarishini ko‘radilar. Masalan, lentalarning eng uzunidan boshlab eng qisqasigacha bir qator qilib

qo'yilganda qizil rangdagi lenta birinchi o'rinda edi, lentalarni kengligi bo'yicha qo'yilganda esa u uchinchi o'ringa tushib qoladi.

Asta-sekin bolalarda buyumlarning taqqoslash mumkin bo'lgan belgilarini mustaqil ravishda ajratib ko'rsata olish ko'nikmasi hosil bo'ladi. Ular boshqa belgilariga e'tibor bermay faqat ajratib ko'rsatilgan belgilariga qarab buyumlarni izchillik bilan taqqoslashni o'rganadilar.

Bolalarni amaliy ishga kirishishdan oldin taxmin qilib ko'rishga (harakatlarni rejalashtirishga) o'rgatish foydali. Shu maqsadda quyidagi savollarni berish kerak: «Buyumlarni qanday belgilarga qarab guruhlariga ajratish mumkin? Buyumlarni qanday tartibda qator qilib joylashtirish kerak? Kerakli buyumni tartib bo'yicha qanday ajratish kerak? Tegishli ishni bajarayotib bolalar o'z taxminlarining to'g'riligini tekshiradilar.

Bola asta-sekin qator tuzishda keyingi elementni tanlash usulidan ongli suratda foydalanishni o'rganadi. Buyumlarni qay tartibda joylashtirishni hisobga olib, har safar qolgan buyumlar orasidan eng katta va eng kichkina buyumni tanlashi lozim.

Katta guruhda kattaliklar qatorini tuzish mashqlari quyidagi mazmunda murakkablashtirilib boriladi: ko'p sondagi buyumlar taqqoslanadi; qator qilib qo'yish mashqlariga ayrim buyumlar emas, balki 2–3 o'lchami bilan bir-biridan farq qiladigan buyumlardan foydalanadi. Aynan bir buyumlar qatorlarga goh bir, goh ikkinchi belgisi (masalan, silindrlar avvalo balandligi bo'yicha, so'ngra yo'g'onligi bo'yicha qo'yiladi) qarab joylashtiriladi.

Besh yashar bolalar tartib bilan qo'yilgan buyumlar to'plamining ba'zi bir belgilari bilan tanishtiriladi. Qator xossasi amaliy ishlar jarayonida bevosita ajratiladi. Bolalar qator hosil qilganlaridan so'ng qatordan katta (uzun, baland) yoki eng kichik (qisqa, past va h.k.) buyumlarni topadilar, so'ngra buyumlarni goh yuqori, goh pastki tomon ma'lum yo'nalishda tartib bilan (baland, balandroq, eng baland) aytib chiqadilar. Qatordagi elementlarning har birini qo'shni elementlar bilan, keyinroq esa oldingi va keyingi hamma sonlar bilan solishtirish bolalarning belgi ahamiyatining nisbiyligini tushunib olishlariga imkon beradi («Qatordagi har bir element oldingilaridan katta, keyingilaridan kichik va aksincha»). Ular qizil qog'oz chizig'i, ko'k havo rang, qog'oz chiziqlaridan uzun, lekin sariq va yashil rangdagi qog'oz chiziqlaridan qisqaligini aytib beradilar va h.k.

Bolalar matematika mashg'ulotlarida shakl jihatidan bir-birga yaqin shakllar (doira va oval bilan chegaralangan shakllar) modelini farq

qilishni idrok etiladigan shakllarni elementar tarzda tahlil qilishni, ularning ba'zi bir xossalari ajratib ko'rsatish va tasvirlashni o'rganadilar. Bolalarni har xil ko'rinishdagi uchburchaklar, oval shaklidagi shakllar bilan tanishtiriladi, shakl bo'yicha o'zgarishlarni ko'rish, o'xshash shakllarni topishga o'rgatiladi. Bolalarni asta-sekin shakllarni tekshirish va tavsiflashga, uning geometrik namunaga o'xshash va farq qiladigan tomonini topishga o'rgatib boriladi. Shakl haqidagi tushuncha faqat mashg'ulotlardagina o'stirib borilmaydi. Didaktik o'yinlarni qo'llash muhim ahamiyatga ega. Muayyan ish tizimiga didaktik o'yinlar organik jihatdan (uzviy suratda) kiritiladi. Didaktik o'yinlar bolalarning faqat shakl haqidagi tasavvurlarini aniqlab va mustahkamlabgina qolmay, balki ularning ana shu tasavvurlarini boyitadi ham (matryoshka oldinda edi; bola burilgan edi, u uning o'ng tomonida bo'lib qoldi va h.k.) aniqlashga oid mashqlar beriladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Kichik guruhda kattalik tushunchalarini shakllantirish bo'yicha ishlar jarayonini so'zlab bering.

2. O'rta kattalik tushunchalarini shakllantirish bo'yicha qanday ishlar olib boriladi?

3. Katta guruhda kattalik tushunchalarini shakllantirish bo'yicha ishlar jarayonini so'zlab bering.

4. Tayyorlov guruhda kattalik tushunchalarini shakllantirish bo'yicha olib boriladigan ishlar haqida aytib bering.

Tayanch so'z

Kattalik – buyumlarning o'lchami ustida ishlash.

4.6. Vaqt tasavvurlarini shakllantirish

Kichik guruhda bolalarning kunduzi, kechasi kabi vaqt oraliqlari haqidagi tasavvuri aniqlanadi. Sutka qismlarini kichkintoylar o'z faoliyatlari mazmunining o'zgarishiga ham shu vaqt oralig'ida o'z atroflarida bo'lgan katta yoshdagi kishilar faoliyatiga qarab farq qiladilar.

Aniq kundalik tartib, bolalarning uyqudan turishi, ertalabki gimnastika, nonushta, mashg'ulot vaqtlari qat'iy belgilab qo'yilganligi va hokazolar sutkaning bo'laklari haqida tasavvur hosil qilish uchun real sharoitlar yaratadi.

Pedagog vaqt bo'lagining nomini aytadi va bolalarning shu vaqdgga mos bo'lgan faoliyat turlarini sanab chiqadi. «Hozir ertalab, biz gimnastika qildik, yuvindik, endi esa nonushta qilamiz». Yoki «Biz allaqachon nonushta qilib bo'ldik, shug'ullanib ham bo'ldik. Hozir kunduz kun. Tez orada tushki ovqatni yeymiz».

Masalan, boladan quyidagilar so'raladi: «Hozir ertalab. Sen erta bilan nima qilasan?» va shu kabilar.

Kun davomida bolalar bilan birgalikda sutka bo'laklaridan kunduzi va kechasi bolalar va kattalarning faoliyati hamda tabiat hodisalari tasvirlanadigan rasmlar ko'rib chiqiladi.

Rasmlar shunday bo'lishi kerakki, ularda vaqtning mazkur bo'lagi uchun xarakterli bo'lgan belgilar aniq ko'rinib tursin. Pedagog rasmda tasvirlangan bolalar (kattalar) nima ish qilayotganliklarini va bu harakat qaysi vaqtda bajarilayotganligini aytadi. U bolalarga savollar beradi: «Sen erta bilan nima qilding? Kunduzi-chi?». Yoki: «Sen qachon o'ynaysan? Qay vaqtda sayr qilasan? Sen qachon uxlaysan?» Keyin bolalar, masalan, kunduzi yoki kechqurun kattalar yoki bolalar nima qilayotganliklari tasvirlangan rasmni tanlab oladilar. Shuningdek, vaqt haqidagi tasavvurlarni tabiat hodisalariga bog'lab olib borish yaxshi natijalar beradi. Masalan, pedagog kunduzi quyosh yorqin nur sochishi, kechasi esa qorong'u bo'lishini, uylarda elektr lampochkalari yonishi, kechasi hamma uxlashini ta'kidlaydi va bolalar bu so'zlarning aniq mazmunini tushunib oladilar, ularga emotsional rang beriladi. Bolalar o'z nutqlarida ulardan foydalana boshlaydilar. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar sutka bo'laklarini anglashda qiynaladilar, ularni bir-biridan ajrata olmaydilar, nomlarini esdan chiqarib yuboradilar.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar vaqt o'lchov birliklari haqida aniq tasavvurga ega emaslar.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning ayrimlari sutka bo'laklarini almashtirib yuboradilar, ya'ni kundan so'ng darrov tun keladi, tundan keyin bo'lsa, kun boshlanadi, deb hisoblaydilar. Shuning uchun sutka bo'laklarining tartibini hamda ularning o'rni almashishini ko'rgazmalarda va didaktik materiallarda ko'rsatish va mustahkamlash muhimdir. Buning uchun sutka soatidan foydalanish mumkin.

Kunduzi, kechasi bitta umumlashtirilgan so'z bilan sutka deb atalishiga o'rganib boradilar.

Kichik guruhdagi singari, o'rta guruhda ham vaqtни bilish bolalarning

asosan, kundalik hayotida o'zgarib boriladi. Muhimi bu o'rgatishning puxta hissiyot asosida amalga oshirilishidir.

Pedagog sutka qismlarining nomini bolalar va ularga yaqin katta yoshli kishilarning kunduzi, kechasi nima qilishlari bilan bog'lab, bolalarning sutka qismlari haqidagi tasavvurlarini aniqlaydi. Shu bilan birga sutka bo'laklaridan yana biri ertalab haqida tushuncha beradi. Bunda «sutka soatidan» foydalaniladi, unga «ertalab» tushunchasi ham kiritiladi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar yil fasllarining nomini, har bir yil fasliga xos bo'lgan tabiatdagi va ob-havodagi o'zgarishlarni bilsalarda, biroq o'z bilimlarida qo'llay olmaydilar. Masalan: «Hozir qaysi fasl» degan savolga «Kecha bahor edi, hammayoq erib ketgan edi. Bugun yana qish keldi. Qor yog'di. Qattiq sovuq» deb javob beradilar.

Shuningdek, yil fasllarini ketma-ketlikda aytib berishda ham qiyinchiliklarga duch keladilar. Masalan: «qish, kuz, bahor, yoz» deb ularning ketma-ketligini aralashtirib yuboradilar.

Ba'zi maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar yil fasllarining asosiy belgilarini ham aytib bera olmaydilar, faqat nomi bilan kifoyalana dilar.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarga o'rta guruhda tabiatni kuzatish asosida kuz, qish, yoz fasllarining asosiy belgilarini farqlash, ularning nomlarini nutqdarida qo'llashga o'rgatiladi.

Kuz faslida o'simliklar dunyosidagi jiddiy o'zgarishlarga bolalarning diqqati jalb qilinadi. Daraxtlar barglarining sarg'ayishi va qizarishini ko'radilar. Bolalar diqqati kuz kelishi bilan kunlarning sovib borishiga, qushlar uchib ketishiga qaratiladi. Kuzda yomg'ir yog'ishi, yomg'irdan keyin sovuq bo'lishi haqida tushunchalar beriladi.

Qish fasli kelishi bilan qishning asosiy belgilari takrorlanadi, mustahkamlanadi va kengaytiriladi. Qish faslida ham bolalar diqqatini o'simliklar dunyosiga, ya'ni daraxtlar bargining to'kilganligiga qaratadi. Kunlarning sovishi, kuchli sovuq bo'lganda derazada naqshlar paydo bo'lishini kuzatadilar.

Bahor faslida ob-havoning o'zgarishi, kunlarning isib borishi, qorlarning erishini kuzatadilar. Defektolog daraxtlarning kurtak chiqarishi, ayrim daraxtlarning barg chiqarishi, gullashi haqida tushunchalar berib boradi. Issiq mamlakatlardan qaytgan qushlarni kuzatadilar.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarga qish fasli kelishi bilan tabiatdagi o'zgarishlar haqida o'rgatiladi. Qish faslining belgilari bilan

tanishtirishni aqli zaif bolalarni uchastka bo'yicha sayrdan boshlash maqsadga muvofiqdir. Bolalarga qorning xususiyati, oppoq, sovuq haqida tushuncha beriladi.

Qishda sovuq bo'ladi, shuning uchun bolalar va kattalar issiq kiyinishadi. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning tafakkur, xotira, tasavvur kabi bilish qobiliyatlaridagi kamchiliklar berilgan materialni o'zlashtirishga to'sqinlik qiladi. Shu sababli ko'rgazmali qurollardan foydalanish, didaktik o'yinlarni o'tkazish yaxshi natijalar beradi.

Bolalarning sutka haqidagi tasavvurlarini aniqlash maqsadida ular bilan suhbat olib boriladi. Suhbat taxminan mana bunday o'tkazilishi mumkin: avval defektolog bolalardan ular bolalar bog'chasiga kelishdan oldin nima ish qilganliklarini, ertalab bolalar bog'chasida nima qilganliklarini, bolalar bog'chasida kunduzi nima qilishlarini gapirib berishlarini so'raydi. U bolalarning sutkaning har bir qismida nima qilayotganliklarini aniqlaydi va umumlashtiradi. U suhbat oxirida ertalab, kunduzi, kechasi bular sutkaning qismlari ekanligini aytadi.

Tez-sekin so'zlarining ma'nosi aniq misollar bilan ochib beriladi. Tarbiyachi bolalar diqqatini o'yin davomida ular bajarayotgan harakatlarning tezlik darajasiga jalb etadi («Poyezd sekin yuryapti, keyin borgan sari tezroq va tezroq yura boshladi»). Kiyinish vaqtida u imillab kiyingan bolalarga tez kiyinayotganlarni maqtaydi, sayr vaqtida yayov yurgan kishi bilan velosipedchining, avtomobil bilan poyezdning, qurt bilan qo'ng'izning harakat tezligini taqqoslaydi.

O'quv yilning boshida katta guruh bolalarida ertalab, kunduzi, kechasi kabi vaqt qismlari haqida tasavvurlar mustahkamlanib hamda chuqurlashtirib boriladi. Sutka qismlarini faqat bolalar faoliyatining konkret mazmuni va ular atrofidagi kattalar biladigan emas, balki vaqtning obyektivroq ko'rsatkichlari – tabiat hodisalari (ertalab quyosh chiqadi, kun yorishadi va hokazo) bilan bog'laydi.

Pedagog bolalar bilan va ular atrofidagi kattalar kun davomida nima qiladilar, ularni qanday izchillikda, qachon bajaradilar, ertalab, kunduzi, kechasi haqidagi taassurotlari to'g'risida suhbatlashadi va vaqt tushunchasi haqida ma'lumotlar beradi. «Sutka soati»ga yana bitta tun tushunchasi kiritiladi.

U bolalarga tegishli she'r va hikoyalarni o'qib beradi. Ko'rsatma materiallar sifatida bolalarning kun davomida xilma-xil faoliyat turlari aks ettirilgan rasmlardan va fotosuratlardan foydalaniladi: o'rin-ko'rpalarni yig'ish, ertalabki gimnastika, yuvinish, ertalabki nonushta

va hokazolar. Sutka qismlari haqida tasavvurlarni aniqlashda didaktik o'yinlar, masalan, «Bizning kun» o'yini yordam beradi.

Bolalar «Aksi» (teskarisi) o'yinini juda yaxshi ko'radilar. Tarbiyachi vaqt mazmuni bilan bog'liq bo'lgan so'zni aytadi, bolalar esa kunning boshqa vaqtini belgilovchi so'zni, odatda qarama-qarshi mazmundagi so'zni aytadilar. Masalan, ertalab-kechqurun, kunduzi-tun.

Mashg'ulotlar jarayonida bolalar kun biri ikkinchisi bilan almashinib turishini bilib oladilar. Shunday kunlardan yettitasi bir haftani tashkil etadi. Haftaning har bir kuni o'z nomiga ega. Hafta kunlarining izchilligi har doim birdek: dushanba, seshanba, chorshanba, payshanba, juma, shanba, yakshanba.

Bolalar hafta kunlarining nomini faoliyatning aniq mazmuni bilan bog'laydilar (chorshanba kunlari bizda matematika va jismoniy tarbiya mashg'ulotlari bo'ladi).

Endilikda bolalar har kuni ertalab hafta kunlarining nomini, shuningdek, kecha haftaning qaysi kuni, ertaga qaysi kuni ekanligini aytadilar.

Matematika mashg'ulotlarida vaqt-vaqti bilan bolalarga hafta kunlarini tartibi bilan aytish taklif etiladi. Aytilgan kundan oldin va keyin qanday kun kelishini aytish mashq qildiriladi. Pedagog: «Qaysi kunlari rasm chizish mashg'uloti? Musiqa mashg'uloti-chi? Chorshanba kuni qayerga borgan edik?» kabi savollarni almashtirib turadi.

Bolalar tartib bilan sanashni, hafta kunlarini tartib bilan aytishni o'rganib olganlaridan keyin kunni tartib raqami bilan bog'laydilar.

Hafta kunlarining izchilligi haqidagi bilimlarni mustahkamlash uchun «Hafta kunlari» so'zli didaktik o'yindan foydalanish mumkin.

Hafta kunlarining almashinishini kuzatib borish bolalarda takrorli vaqtning o'zgaruvchanligi haqida tushuncha hosil bo'lishiga, uning harakat mazmunini: kun ketidan kun, hafta ketidan hafta kelishini ochib berishga imkon yaratadi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarga to'rt faslning asosiy belgilari bo'yicha topishga va ularni o'z nutqlarida qo'llashga o'rgatiladi. Buning uchun bolalarga «Bu qaysi fasl», «Fasllarni nomla!» kabi didaktik o'yinlar taklif qilinadi. Masalan, bolalarga to'rt fasl tasvirlangan rasmlar beriladi. Ular har bir rasmda qaysi fasl tasvirlanganligini, ularning asosiy belgilarini aytib berishadi. Har bir faslni ta'riflagan bolalar yil fasllari tasvirlangan rasmlarni ketma-ketlikda qo'yadilar va ularni nomlaydilar. Shuningdek, bolalarga yilning to'rt faslida daraxtlarning ko'rinishi tasvirlangan rasm

beriladi. Bolalar qaysi faslda daraxtlar shunday ko‘rinishda bo‘lishini topadilar va fasllar asosida qo‘yib, ularni nomlaydilar.

Kichik guruhdan boshlab bolalar vaqtni mo‘ljal olishga o‘rgatib boriladi. Katta guruhda ertalab, kunduzi, kechqurun, kechasi, hafta kabi vaqt muddatlari haqidagi bilimlar mustahkamlanadi, bolalar esa ularning nomlarini eslab qoladilar.

Vaqt etalonlarini bilish, vaqt munosabatlarini aniqlay bilish bolalarga sodir bo‘lgan voqealarni, ular o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘lanishlarning izchilligini tushunib olishga yordam beradi.

Vaqtni mo‘ljal qila bilish – mustahkam his etish asosida, ya’ni vaqt muddatini xilma-xil faoliyatni amalga oshirish bilan bog‘liq holda xilma-xil emotsional ko‘rinish, shuningdek, tabiat hodisalarini, ijtimoiy hayot voqealarini kuzatishni aks etish asosida amalga oshirilishi kerak.

Bolalar vaqt o‘lchovlari nomini nutqlarida qanchalik ko‘p ishlatsalar shunchalik katta ahamiyat kasb etadi.

Sutka qismlari va ularning davom etish muddati haqidagi bilimlarni mustahkamlash davom ettiriladi. O‘quv yilining boshida bolalar va kattalar kun davomida qachon va qanday izchilikda, qanday ishlar bilan shug‘ullanishlarini aniqlab olish zarur. Pedagog «Bizning kun» o‘yinini o‘ynashni taklif etadi.

Bolalarni har xil kasbdagi kishilar mehnati bilan tanishtirib borish, ularga bu kishilarning sutkaning qaysi davrida ishlashlarini aytish foydalidir. Buning uchun bolalarning bevosita kuzatishidan, kitob o‘qishdan, shuningdek: «Kim kunduz kuni ishlaydi?» «Kechqurungi sayr», «Tungi sayr» didaktik o‘yinlaridan foydalanish mumkin. Bu o‘yinni o‘ynayotib bolalar tegishli mazmundagi rasmlarni tanlaydilar yoki kim sutkaning ma’lum soatida: ertalab, kunduzi, kechqurun, tunda ishlashini aytib beradilar.

«Sutka soati» dan tashqari yana sutka bo‘laklarini aniqlash uchun har xil rangdagi doirachalardan belgilar sifatida foydalanish mumkin. Avval bolalarning sutka qismlarining ketma-ketligi haqidagi bilimlari aniqlashtirib olinadi.

Shundan so‘ng doirachalar ko‘rsatiladi va ular bilan ertalab, kechqurun, kun va kechasini belgilash mumkinligi aytiladi.

Oq doiracha kunduzni bildiradi. Qora doiracha tunni bildiradi. Kechasi qorong‘u bo‘ladi. Sariq doiracha ertalabni bildiradi. Ertalab quyosh chiqadi. Ko‘k doiracha kechqurumni bildiradi.

Doirachalarni ushbu tartibda joylashtiradi (sariq, oq, ko‘k, qora) va

bolalardan doirachalar rangini aytish va ular nimani bildirishini tushuntirib berishni so'raydi. Doirachalar hamma bolalarga beriladi. Ko'rsatmaga binoan, ular kunduzni, tunni, ertalabni, kechqurunni bildiruvchi doirachalarni ko'rsatishadi.

Sutka bo'lakchalarining ketma-ketligini bilishga o'rgatishda har xil rangdagi doirachalardan foydalaniladi. Bolalarga har qaysi doirachaning rangi nimani bildirishini eslatib olinib, rangi bo'yicha sariq, oq, ko'k, qora tartibida joylashtiriladi.

Ularni nomlab beradilar. Doirachalar sutka qismlarining ramzidan foydalanib, bolalar qaysi qismlardan xohlashsa, o'sha qismdan boshlab sutkaning hamma qismini tartib bilan aytib chiqadilar.

Maktabdagi yoshdagi aqli zaif bolalar hafta kunlarining nomlarini aytishda qiynaladilar. Kunlarning nomini bir-biriga almashtirib yuboradilar. Ularni ma'lum izchillikda aytib bera olmaydilar. Ba'zi bolalar hafta kunlarining nomlarini mexanik tarzda yodlab oladilar.

Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar hafta kunlarini bir tekisda aytib bera olmadilar. Ular faqat yakshanba, shanba, dushanbani yaxshi eslab aytib beradilar. Chunki yakshanba xursandchiliklar bo'ladigan kun, yakshanbalari bilan, ya'ni ota-ona, buvi va boshqalar bilan birga bo'ladigan kun. Bu kun yana shunisi bilan ajralib turadiki, ba'zida bolalar hayotining odatdagi tartibi o'zgaradi: buvisining uyida tushlik qilish, mehmonlar kelishi va hokazo.

Shanba ham yakshanbaga o'xshagan kun. Bolalar bog'chasida butun sutka davomida bo'lishlari munosabati bilan shanba va yakshanba bilan birgalikda chorshanbani ham ajratishadi. Odatda, ota-onalar bolalarini chorshanbada uylariga olib ketadilar. Ular shuning uchun bu kunlarni yaxshi biladilar va ularni kutadilar.

Bolalar dushanbani ham yaxshi biladilar, chunki shu kuni ular, yakshanbadan keyin bog'chada bo'lishlarining birinchi kunidir. Seshanba, payshanba, juma kunlari alohida ahamiyatli voqealar bilan belgilanmagan. Shuning uchun haftaning bu kunlarini maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar aytishda qiynaladilar.

Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning haftaning har xil kunlarini bilishdek bilimlarni o'zlashtirishlarida ularning faoliyatlari va hayajonli kechinmalarining roli muhimdir.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar hafta kunlari va ularning tartibini asta-sekin, agar ulardan har kuni bugun haftaning qaysi kuni, kecha haftaning qaysi kuni bo'ldi, deb so'rab borilgan taqdirgina eslab

qoladilar. Shu maqsadda yirtiladigan kalendar bilan ishlash ham foydali bo'ladi, u navbatchilik kalendariga o'rnatiladi.

Yirtiladigan kalendarning varaqlari tashlab yuborilmaydi, balki dushanba kundan boshlab kalendar ostidagi cho'ntaklarga taxlanib boriladi.

Shanba va dushanbada xulosa qilinadi. Defektolog bolalardan quyidagilarni so'raydi: «Sizlar necha kun bog'chaga keldingiz? Ertaga qaysi kun? Sizlar necha kun dam olasizlar? Bir haftada necha kun bor?»

Bolalarga yordam berish orqali hafta kunlarining jadvalini tuzadilar.

Bolalarning odatda kun deb ataydigan sutka biri ikkinchisi bilan almashinib turishini va har birining o'z nomi borligi, 7 sutka bir haftani tashkil etishi haqidagi tasavvurlari ham mustahkamlab boriladi.

Haftadagi kunlar ketma-ketligi bir xil: dushanba, seshanba va h.k. kuni ertalab bolalar shu, o'tgan va kelgusi kunning nomini aytdilar.

Bolalarni tez-tez vaqt munosabatlarini aniqlashga; ertaga, bugun, kecha so'zlaridan foydalanishga qiziqtirib borish muhimdir.

«Bugun», «ertaga», «kecha» kabi vaqt tushunchalari nisbiy xarakterga ega. Bolalar ularni o'zlashtirishlari qiyin. Shuning uchun imkon boricha bugun, ertaga, kecha so'zlaridan ko'proq foydalanish va bolalarni bu so'zlarni ishlatishga undab turish zarur. Pedagog muntazam ravishda ularga «Biz qachon rasm soldik? Biz bugun (kecha) nimani ko'rdik? Ertaga qayerga boramiz?» savollari bilan murojaat qilib turishi lozim.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar vaqt atamalarini deyarli bilmaydilar. Bilsalar ham uning mohiyatini tushunmaydilar.

Men «kecha», «bugun», «ertaga» atamalarini quyidagicha qo'llaydilar: «Men ertaga oyim bilan hayvonot bog'iga bordim», «Ertaga buvimnikiga bordim». Ushbu atamalarni noto'g'ri qo'llaydilar.

Shuning uchun har bir mashg'ulotni suhbatdan boshlash yaxshi natija beradi. Masalan, «Bugun kim navbatchi? Kecha kim navbatchi edi? Ertaga kim navbatchilik qiladi? Kecha kim navbatchi edi?» Har bir kun o'rninga boshqa kun kelishi tushuntiriladi. Bugun ular nima bilan shug'ullanishlari ustida suhbat o'tkaziladi. Kecha nima ish qilganliklari eslatiladi.

Kunning oxirida bolalarga ertaga qanaqa voqea va hodisalar kutayotganligini ma'lum qilinadi. Natijada bolalarda ayrim tajribalar to'planib boradi, ular «kecha», «bugun», «ertaga» tushunchalarini o'zlashtirib, ularni farqlab, muayyan hodisa va voqealar bilan bog'lashga

o'rganadilar. Bolalarning diqqati vaqtning o'tuvchanligiga qaratiladi; nimaiki bugun yuz bersa, ertaga o'tkazishga ketadi va «kecha» atamasi bilan bog'lanadi. Vaqtning o'tuvchanligini ob-havo kalendari yordamida ko'rsatish qulaydir. Bunda kecha ob-havo qanday, bugun ob-havo qanday, ertaga ob-havo qanday ekanligini bolalar o'zlari kalendarga belgilab boradilar.

Ob-havo kalendari

Ko'pincha navbatchilik kalendarida kecha navbatchilik qilgan, bugungi navbatchilik va ertaga navbatchilik qiluvchi bolalarning ismlari yozib qo'yilgan kartochkalar qo'yiladi.

Navbatchilik kalendari bolalarni vaqt atamalari ustida mashq qildirish uchun so'zli didaktik o'yinlar hamda o'yin mashqlaridan, masalan, «Davom ettir!» o'yinidan foydalaniladi. Bu mashqni koptok bilan o'ynaladigan o'yin shaklida o'tkazish mumkin. Bolalar doira bo'lib turadilar. Tarbiyachi qisqa jumla aytib, koptokni tashlaydi. Kim koptokni ushlab olsa, o'sha bola tegishli vaqtni aytadi. Masalan, tarbiyachi koptokni tashlab; «Biz do'konga bordik», – deydi. Bola esa koptokni ushlab olib, «Kecha» – deb jumlaning tugatadi. «Matematika bo'yicha mashg'ulot bo'ladi», «bugun». «Biz rasm chizamiz», «ertaga» va hokazo.

«Kecha», «bugun», «ertaga» tushunchalari ustida ishlash jarayonida navbatchilik kalendaridan ham foydalanish mumkin.

Yil fasllari haqidagi bilimlarni shakllantirishda rasmlar hamda hikoyalar, she'rlar, topishmoqlar kabi og'zaki materiallardan foydalanilganda yaxshi natijalar beradi.

Yil fasllari haqidagi bilimlarni shakllantirishda dastlab qish-yoz, bahor-kuz tasvirlangan rasmlar ko'rsatiladi. Bolalardan rasmda yilning qaysi fasli tasvirlanganligi so'raladi. Bolalarning bilimlarini mustahkamlash uchun yil fasllariga mos materiallardan foydalaniladi.

Masalan, bolalarga yilning to'rt fasli tasvirlangan turli rasmlar tarqatiladi va qisqa she'r-topishmoq o'qiladi. Bolalar javob rasmlarini ko'taradilar va topishmoq yilning qaysi fasli haqida ekanligini va nima uchun ular xuddi shu rasmni ko'targanliklarini gapirib beradilar.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar hamma topishmoqni topganlaridan keyin, yozdan so'ng, qishdan so'ng, kuzdan so'ng, bahordan so'ng yilning qaysi fasli kelishi so'raladi. Rasmlarni yil fasllarining ketma-ket kelishi tartibida qo'yish taklif qilinadi.

Bolalar yil fasllarining ketma-ketligini yaxshi eslab qolishlari uchun

yil fasllari simvollaridan foydalaniladi. Bu to'rtta teng qismga bo'lingan va har qaysi qismi turli rangga bo'yalgan doiradan iborat.

Bolalardan «Yil fasllaridan qaysinisini bilasiz? – Yil fasllari hammasi bo'lib nechta?» – deb so'raladi.

Shundan keyin doirani ko'rsatib, «Mana bu yil bo'lsa, u to'rt qismga bo'lingan» deb tushuntiriladi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar doira qismlarini ko'zdan kechirishadi. Bolalarga doiradagi har bir qismning rangini mos yil fasli va uning xarakterli belgilari bilan taqqoslash taklif qilinadi.

Doiraning oq qismi qishni bildiradi. Qishda hammayoq oppoq qor bilan qoplanadi.

Qizil qismi yozni bildiradi. Yozda qizil quyosh yorqin nur sochadi. Doiraning yashil qismi bahorni bildiradi. Bahorda yam-yashil o'tlar chiqadi, daraxtlar yashil yaproqlarini yozadi. Kuz sariq rang bilan belgilanadi. Kuzda daraxtlarning yaproqlari sarg'ayadi.

Yil fasllarini strelka ko'rsatib turadi. Bolalar esa ularni istalganidan boshlab ketma-ket aytadilar.

Strelka bilan doiraning u yoki bu qismini ko'rsatdi. Bolalar esa tarqatma materiallardan yilning u yoki bu fasliga mos keladiganini topishadi yoki yilning bu fasliga mos she'r o'qishadi, topishmoq va maqol aytishi kerak bo'ladi.

Vaqtning his etishni o'stirish bolalarning uyushqoq, intizomli bo'lishiga yordam beradi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

- 1. Kichik guruhda vaqt tasavvurlarini shakllantirish jarayonini aytib bering.*
- 2. O'rta guruhda vaqt tasavvurlarini shakllantirish jarayonini aytib bering.*
- 3. Katta guruhda vaqt tasavvurlarini shakllantirish jarayonini aytib bering.*
- 4. Tayyorlov guruhda vaqt tasavvurlarini shakllantirish jarayonini aytib bering.*

Tayanch so'z

Sutka bo'laklari – ertalab, kunduzi, kechqurun, tun.

V BOB. MAXSUS MUASSASALARDA AQLI ZAIF BOLALARNING TASVIRIY FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISH

5.1. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning ruhiy rivojlanishi va tasviriy faoliyat

Maktabgacha yoshda tasviriy faoliyat bola ruhiyatining ko'p tomonlariga bola shaxsiga bir butunlikcha rivojlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Tasviriy faoliyat bolaning umumiy va ruhiy rivojlanishi bilan o'zaro uzviyligi uni diagnostik maqsadlarda keng qo'llash imkonini beradi, defektologiyada esa aqli zaif bolalar psixikasidagi nuqsonlarni korreksiyalovchi, ta'sir ko'rsatuvchi vositasi sifatida qo'llaniladi.

Biroq tasviriy faoliyat korreksion-rivojlantiruvchi vosita bo'lishi uchun nuqsonlariga qarab, uning rivojlanish qonuniyatlarini, shuningdek, psixik rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Me'yorda rivojlanayotgan tengdoshlariga nisbatan, aqli zaif bolalarning tasviriy faoliyatni egallashdagi yutuqlari ko'p jihatdan ta'lim usuliga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun samarali usullar va ta'lim mazmunini tanlash muhim hisoblanadi.

Aqli zaif bolalarni tasviriy faoliyatga o'rgatishni to'g'ri tashkil qilish uchun ularning yosh xususiyatlarini yaxshi tasavvur qilish lozim. Maktabgacha yoshdagi bolalar tasviriy faoliyatining o'ziga xosligi shundan iboratki, kichik yoshli bola tasvirlash jarayoniga kirishganda, ko'pincha o'z oldiga katta yoshli rassom uni tushunganidek tasviriy maqsad qo'ymaydi.

Agar katta odam yakuniy maqsad yo'lida, ya'ni rasm chizish, skulptura yasash uchun ijod qilsa, kichik bola uchun, faoliyat jarayonining o'zi muhim bo'ladi.

Bola qanchalik kichik yoshda bo'lsa, faoliyat jarayoni, vaziyatni ma'noli aks etish uni shunchalik ko'proq jalb qiladi. Aynan shu yerdan bolalar rasmlarining sxemaliligi, ular grafikasining to'liqsizligi kelib chiqadi. Bola faqat o'ylangan mazmunni ochib berish uchun kerakli bo'lgan narsalarni chizadi, u rasmda tasvirlangandan ko'ra ko'proq narsani ko'radi. Rasm chizish davomidagi tushuntirishlar, ishoralar, real harakatlar tasvirning to'liqsizligini kompensatsiyalaydi.

Tasvir, nutq va o'yin maktabgacha yoshdagi bolalarning tasviriy faoliyatida uzviylikni hosil qiladi.

Mana shuning uchun kichik bolalarni, ayniqsa aqli zaif bolalarni kattalar tasvirlari nuqtayi nazaridan tasviriy faoliyatini baholashda tarbiyachilar, faoliyatning muhim komponenti bo'lgan nutq va o'yinni rad etib, kechirilmas xatoga yo'l qo'yadilar. Nutqiy va o'yin daqiqalaridan mahrum bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarning tasviriy faoliyati mazkur vaziyatda boladan, u bajara olmaydigan mazmunni faqat tasviriy vositalar bilan ifodalashni talab qiladilar. Biroq, ko'pincha, tarbiyachilar diqqatlarini asosan loy yoki plastilin bilan ishlash, applikasiya, rasm chizish malakalarini rivojlantirishda turli usullardan foydalanishga, faoliyatning texnik tomonga qaratadilar. Bunda faoliyat jarayonida bolalarning o'yinga yo'nalganligi qo'llab-quvvatlanmaydi va hisobga olinmaydi. Tasviriy faoliyat jarayonida bolalarning o'yinga yo'nalganligi qo'llab-quvvatlanmaydi va hisobga olinmaydi. Tasviriy faoliyat jarayonida nutqni rivojlantirishga yetarli ahamiyat berilmaydi.

Bolalar tasviriy ijodini o'rganuvchi taniqli tadqiqotchi N.P. Sakulina bolalar rasmlarida o'yin tendensiyalariga kattalar ehtiyotkor munosabatda bo'lishlarini, ularni ta'lim jarayonida saqlanishini alohida ta'kidlaydi. O'yin va rasmning o'zaro bog'liqligi maktabgacha yoshning barcha davrlarida o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Yuqorida ta'kidlanganidek, kichik yoshdagi bolalarda tasviriy faoliyat jarayonida o'yin birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lib, maqsadga yo'naltirilgan o'qitish sharoitidagina tasviriy vazifalar birinchi o'ringa chiqadi, ammo maktabgacha yoshning oxiriga qadar o'yin bolalar tasviriy ijodining mazmunini va uni olg'a siljituvchi kuch bo'lib qoladi. O'z tengdoshlari bilan birga o'ynash malakalari shakllanmagan va tevarak-atrofdagi hayotiy vaziyatlarni o'z o'yinlarida qo'llay olmagan bolalar, sujetli-rolli o'yinlarni yaxshi o'ynay olmaydilar, shu bilan birga sujetli rasmlarni ham chiza olmaydilar. Buning aksi sifatida o'ynash malakalari yaxshi shakllangan bolalarda hayotiy va o'yin tajribalarini tasvirlovchi sujetli rasmlar chizish erta shakllanadi. Ularda tasviriy o'yin fikrlay olish erta hosil bo'ladi va ular o'z rasmlarida ulardan foydalanishga harakat qiladilar. Shuning uchun maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar bilan tasviriy faoliyat bo'yicha ishlarni tashkil qilganda, ularning mustaqil o'ynash darajalarini hattoki katta bo'lmagan o'yin tajribalarini hisobga olish kerak. Yuqorida ta'kidlanganidek, nutqiy uzviylik tasviriy faoliyatning rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi. Nutq tasviriy faoliyatning strukturasiga uning muhim elementi sifatida turli shakllarda namoyon bo'ladi.

Sujetli va rolli o'yinlarni yaxshi o'ynay olmaydilar. Shu bilan birga sujetli rasmlarni ham chiza olmaydilar. Buning aksi sifatida o'ynash malakalari yaxshi shakllangan bolalarda hayotiy va o'yin tajribalarini tasvirlovchi sujetli rasmlar chizish erta shakllanadi.

Ularda tasviriy o'yin, fikrlash erta hosil bo'ladi va ular o'z rasmlarida ulardan foydalanishga harakat qiladilar.

Shuning uchun maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar bilan tasviriy faoliyat bo'yicha ishlarni tashkil qilganda, ularning mustaqil o'ynash darajalarini, hattoki katta bo'lmagan o'yin tajribalarini hisobga olish kerak.

Yuqorida ta'kidlaganidek, nutqiy uzviylik tasviriy faoliyatni rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Nutq tasviriy faoliyatining strukturasi uning muhim elementi sifatida turli shakllarda namoyon bo'ladi. So'z tufayli bolalarning ijodiy ishlari atrofdegilar uchun tushunarli va predmetli tus oladi.

Shu vaqtdan boshlab nutq tayyor natijani belgilash (nima hosil bo'ladi?) uni tushuntirish (bola nimani chizdi va yana nima chizadi?), so'ngra rejalashtirish (ishni ketma-ketligini so'z orqali ifodalash) vazifalarini o'taydi.

Aqli zaif bolalarni tasviriy faoliyat mashg'ulotlarida nutqni rivojlantirishni ta'minlovchi asosiy shartlaridan biri suhbat davomida ularga erkin gapirishga, shuningdek, faoliyat jarayonining o'zida mavjud narsani ko'zdan kechirish, rasmni, o'yinchoqni tomosha qilish, ishini baholash imkonini berish hisoblanadi. Tarbiyachining mashg'ulotda bu imkoniyatni tinch o'tirish uchun qurbon qilayotganini uchratish mumkin. «Gaplashmaslik» talabi bola uchun o'zlarini mashg'ulotda tutishning asosiy shakli bo'lib qoladi.

Tayyor ishni tahlil qilishda, shuningdek, tasvirni bajarishdan oldingi suhbat o'tkazayotib, ba'zi tarbiyachilar bolalarga maxsus ruxsat bilan (qo'l ko'tarib) gapirishga rozi bo'ladilar. Bunda bolalar albatta o'rinlaridan turishlari kerak. Bu maktab talabalari salkam kichik guruhdan boshlab qo'yiladi, pedagoglar esa buni aqli zaif bolalar, me'yorda rivojlanayotgan nisbatan impulsiv, tartibsiz bo'lganlari uchun axloqiy tashkillashtirilishni erta boshlash kerakligi bilan izohlaydilar. Lekin, ko'p hollarda bolalar ruxsat olgandan keyin javob bermay, jim turishlari kuzatiladi. Bu ularning gaplari yodlaridan chiqqan yoki o'rinlaridan turmasdan avval javob berib bo'lganliklari sababli sodir bo'ladi. Kattalar erkin shaklda suhbat o'tkazishsa, bolalar javoblarida suhbat predmeti haqidagi tasavvur aniqroq bo'ladi.

Tasvirlashga nima turtki bo'lganini, bu qiziqarli faoliyat nimasi bilan jalb qilayotganini aniq tasavvur etmaydilar. Tasviriy faoliyatni amalga oshirish uchun ikkita asosiy omil zarur – intellektual va jismoniy omillar.

Bir tomondan tasvirni yaratish uchun aniq predmetlar obrazi haqida to'liq va turg'un tasavvur bo'lishi kerak. Boshqa tomondan, bolani faoliyatga qo'zg'atuvchi kuchli hissiy stimulsi bolani faoliyatga yo'llab bo'lmaydi. Aynan kuchli hissiyot bolada atrofda hayotni obrazli shaklda, ya'ni rasm, loy yoki plastilin bilan aks ettirish ehtiyojini tug'diradi, shuning uchun bolada u yoki bu mazmuni tasvirlash ehtiyojining shakllanishi ayniqsa, ta'limga hissiy-iroda sohasining rivojlanmaganligi yetakchi nuqsuni bo'lgan aqli zaif bolalar jalb qilinganda pedagoglarning doimiy diqqat markazida bo'lishi kerak.

Odatda, maktabgacha muassasaga kirish davriga kelib (bu 5 yoshda yuz beradi) aqli zaif bolalarda hatto faoliyatning elementar malakalari shakllanmagan bo'ladi. Ularning ko'pchiligi nafaqat atrof hayotni aks ettirish imkonini tushunmaydilar, balki ba'zida qog'oz, qalam va boshqalardan to'g'ri foydalanishni bilmaydilar. Bundan tashqari ular bilan ko'p sonli noadekvat, qo'pol (ularni otib yuboradilar, qog'ozni qalam bilan yirtadilar, og'zilariga soladilar va boshqalar) harakatlar bajaradilar, bular esa ularni ushlab ko'rish, paypaslashga olib keladi. Aqli zaif bolalarning oz qismini ba'zi tasvirlarni bajarish qobiliyatiga ega. Ularning tasvirlaridan uycha, bayroqcha, stulcha va boshqalarning elementlarini ilg'ash mumkin.

Odatga ko'ra bunday bolalar maxsuslashtirilgan yasli-bog'chalarga qatnaganlar yoki ular bilan ota-onalari uyda shug'ullangan bo'ladilar. Shu bilan birga bu tasvirlar taqlidiy xarakterga ega bo'lib, primitiv, tanib bo'lmaydigan holdadir. Aqli zaif bolalar bu yoshda (maxsus o'qitishsiz) hech qachon rasmlarida, qurilmalarida o'z hayotlarining biror-bir lahzasini aks ettirishga, qurilishni keyingi o'yinlari uchun yasashga harakat qilmaydilar. Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarining katta guruhlarda ham, ko'pchilik aqli zaif tarbiyalanuvchilar mashg'ulotda bo'sh vaqtda rasm chizishni xohlaydilar, rasmni faqat kattalar talabiga ko'ra chizadilar. O'ta layoqatlik ularda nafaqat chizishdan avval, balki chizish jarayonida yoki o'zlarining tayyor tasvirlarga nisbatan ham kuzatiladi. Ular ishlarini qadrlamaydilar, yirtib, g'ijimlab tashlab yuboradilar.

Xuddi shunday munosabat ularda ko'rish-yasash faoliyatida kuzatiladi.

Bu vaqtga kelib me'yorida rivojlanayotgan bolada nafaqat predmetli rasm paydo bo'ladi. Tevarak-atrofdan olgan taassurotlarini ifodalashning shakllaridan biri bo'lib qoladi. Bolaning tavsirlashga bo'lgan chegarasidan uzoqlashgan bo'ladi.

Aqli zaif bolalar faoliyatining past darajaligi, ko'pincha, pedagoglarga, ta'lim jarayonining noto'g'ri metodik yo'naltirishni tug'diruvchi, bolalarda tasvirlash qobiliyatining shakllanishi mumkinligi haqida pessimistik qarashlarga sabab bo'ladi. Pedagoglar oddiy metodlarni (namoyish, diktant) qo'llash orqali bolalarni predmetlar chizishga tezroq o'rgatishga intilishadi. Aytish kerakki, bunda ular xohlayotgan natijaga erishadilar. Bolalar nafaqat katta odam ko'rsatgan, balki aynan mashg'ulotda bo'lgan predmetlarni tasvirlash malakalarini egallaydilar.

Kattalar yordamisiz bajarilgan tasvirlar esa shakl va mazmun jihatidan juda oddiy bo'ladi. Eng avvalo, aqli zaif bolalar rasmlaridagi predmet obrazining butunligi juda sekin idrok qilishni ta'kidlash joiz. Predmet qismlari fazoda bo'lganligi kuzatiladi. Ularni bir butunga birlashtirishda, qismlarning bir-biriga nisbatan joylashtirishda qo'pol buzilishlar (odamning qo'llari boshidan o'sayotgani, uying tomi yon tomonda, daraxtning shoxlari bir tomonida) kuzatiladi. Yaxshi tanish predmetlarni chizayotib, maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar atrofdagi predmetlar ko'rsatmasini yetarli anglab yetmasligi, o'yinchoqlar bilan harakatlarda kam tajribaga ega ekanligi, predmet-o'yinli harakatlarni yetarlicha rivojlanmaganligi natijasi bo'lgan ikkilamchi detallarga e'tibor qaratib, eng asosiy detallarni aks ettirmaydilar (*mashinaning g'ildiragi, odamning ko'zi, uying eshigi, derazalari va boshqalar*).

Fazoviy munosabatlar buzilishidan tashqari, maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar rasmlarida predmet shakli va qismlari o'ziga xos tasvirlanadi. Odatda, ular mashg'ulotda chizishni o'rgangan predmet shakllarini to'g'ri tasvirlaydilar. Agar predmet ular tomonidan avval chizilmagan bo'lsa, rasmdagi uning shakli buziladi. Qismlar joylashuvini fazodagi va shakldagi buzilishi natijasida bolalar, ko'pincha, oz fursat o'tsa-da, o'z rasmlarini tanimaydilar. Element bo'yicha ko'rsatish, diktant yo'li bilan ta'lim amalga oshirilsa, aqli zaif bolalar sujetli rasm chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasash darajasiga o'tmaydilar, ayniqsa, o'z xohishiga ko'ra tasvirni bajara olmaydilar. Ularning rasmlarida tirik mavjudod tasviri uchramaydi, me'yorda rivojlanayotgan bolalarning doimiy tasvirlash obyekti bo'lgan odam tanasi tasvirini hech qachon chizmaydilar. Aqli zaif bolalarda tasviriy faoliyat mazmuni

kambag'al, ular kundalik hayot, o'yin tajribasi, mashg'ulotlar bilan bog'lanmagan bo'ladi. Ular olib borilgan o'qitish bilan chegaralanadilar.

Bolalarda mashg'ulotdan tashqari vaqtda chizish xohishi ham kuzatilmaydi. Doimiy ravishda tasvirlarni ketma-ketligini ko'rsatish, ularda mustaqil tasviriy faoliyatni shakllantirishni ta'minlamaydi. Shu bilan birga aqli zaif bolalarning tasviriy faoliyatidagi ko'rib o'tilgan kamchiliklarni mumkin qadar yumshatish va bartaraf etish, rasm chizishga qiziqishni uyg'otadi va psixik jarayonlari rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning ruhiy rivojlanishida tasviriy faoliyatning ahamiyatini aytib bering.

2. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning tasviriy faoliyatning o'ziga xoz xususiyatlari nimalardan iborat?

5.2. Tasviriy faoliyat mashg'ulotlarini tashkil etish

Ta'limning birinchi ikki yilida rasm, loy ishi, applikasiya va qurish-yasash mashg'ulotlarini tarbiyachi olib boradi. Haftada 4 marta mashg'ulot o'tkaziladi (barcha faoliyat turlariga bittadan mashg'ulot to'g'ri keladi). Ta'limning uchinchi yilidan boshlab qurish-yasash mashg'ulotini o'qituvchi defektolog olib boradi, tarbiyachi esa faqat bolalarni tasviriy faoliyatga o'rgatadi (haftasiga 4 ta mashg'ulot: loy yoki plastilindan narsa yasash yoki applikasiya haftada 1 ta, rasm 3 marta, shulardan 1 ta predmetli, 1 ta sujetli, 1 ta dekorativ). Hamma mashg'ulotlar kunning birinchi yarmida, guruhchalarga bo'lingan holda olib boriladi. 1–2 yil ta'lim olayotgan bolalar guruhida mashg'ulotlar 15–20 daqiqa davom etadi, 3–4 yil ta'lim olayotganlarda 35 daqiqagacha davom etadi. Mashg'ulot o'tkazish uchun bolalarning stullari tarbiyachi stoli oldiga yarim doira shaklida qo'yiladi. Stullarni bunday joylashtirish frontal mashg'ulotda yakka ishlash imkonini beradi: har bir bola ishini qanday bajarayotganini ko'radi, naturani u barcha bolalarga yaxshi ko'rinishi, ko'z o'ngida bo'lishi lozim; tarbiyachi stoliga shunday joylashtirish kerakki, mashqlar o'tkazish uchun kerakli o'yinchoqlarni joylashtirish zarur.

Mashg'ulotlar, odatda, quyidagi tartibda quriladi:

1. Tayyorlov qismi.

Suhbat, tayyor tasvirni ko'zdan kechirish, tarbiyachining bolalar

hayotidagi vaziyatni qog'ozga bo'yoq bilan yoki doskaga bo'r bilan tasvirlash, ertak yoki hikoya o'qish, predmet (shakl, rang, kattalik bo'yicha elementlarning mosligi, fazoda joylashganligi) xususiyatlarni idrok etishni rivojlantirishga doir o'yin va mashqlar o'tkazish, ko'ruv-harakat koordinatsiyalarini shakllantirish tayyorlov davrining mazmunini tashkil qiladi

2. Asosiy qism. Predmetli rasm chizish, loy yoki plastilindan narsa yasash, applikasiya ishlarini bajarishdan avval natura tahlil qilinadi. Unda predmetli loy ishi, rasm chizish, applikasiyadan avval naturani tahlil qilish, qurish, yasashdan oldin namunani tahlil qilish, sujetli rasm chizish, loy yoki plastilin, applikasiya ishlarining mazmuni rejalashtirish amalga oshirilgach, bolalarning mustaqil faoliyati boshlanadi.

3. Mashg'ulot bolalar faoliyatini baholash va tayyor ishni tahlil qilish bilan yakunlanadi.

Ta'limning hamma yillari uchun mashg'ulotlarga asosiy talablar quyidagilar:

Taklif etilayotgan vazifalarga bolalar qiziqishini o'stirish; mos hissiy holatni yaratish; bolalar faoliyatga kerakli motivatsiyani (ko'pincha o'yin) ta'minlash. Shu munosabat bilan har bir mashg'ulotning boshlang'ich bosqichini to'g'ri tashkil etish juda muhim. Bolalarda tasvir obyektiga, sujet mazmuniga nisbatan qiziqish uyg'otish, sujetli rasm chizish, loy yoki plastilin bilan ishlash bosqichida qiziqarli mazmun aks etish talabini shakllantirish muhimdir.

Bolalarda idrok etilgan faoliyatni rivojlantirish uchun vazifa bajarishda mustaqillikni shakllantirish bo'yicha tizimli ish olib boriladi. Faqat shunday sharoitdagina aqli zaif bolalar sujetli va mavzuga oid rasm, loy yoki plastilin, applikasiya bo'yicha narsalar yasash darajasiga o'tadilar. Tasavvuri bo'yicha narsalarni tasvirlashda butun tasvirni barcha xususiyatlari bilan mustaqil tasvirlash xususiyatiga ega bo'ladilar. Bolalarda o'z tasviriy tajribalarini so'z bilan ifodalash qobiliyatini rivojlantirishga asosiy e'tibor qaratiladi. Tasvirning mazmunini bir necha sodda gap bilan bayon qilish, ular nimani yasashgani, chizishgani, yopishtirishgani haqida hikoya qilib beradilar. Bolalarga avval pedagog yordamida, keyin mustaqil ravishda o'z faoliyatlarini rejalashtirib olishga o'rgatiladi. So'z yordamida rejalashtirish bolalarda tasavvur bo'yicha chizish, yasash, yopishtirishni rivojlantirish, tasvirning vazifasini ajratish, mashg'ulotning yakuniy bosqichini maqsadga yo'naltirilgan holda o'tkazish, ya'ni bajargan tasvirlarini baholash uchun katta ahamiyatga ega.

O'zlarining tasviriy tajribalarini so'z bilan ifodalash qobiliyatlarini rivojlantirishga, chizgan, yasagan, yelimlangan narsalari haqida so'zlab berishlariga, tasvir mazmunini bir necha sodda gaplarda yetkazib berishlariga katta e'tibor qaratiladi. Har bir bolaning oldida turgan faoliyatlarini elementar rejalashtirish (avval tarbiyachi bilan, keyin mustaqil) ham e'tiborsiz qoldirilmaydi.

Aqli zaif bolalarning 4 yil mobaynida tasviriy faoliyatlarini shakllantirish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat.

Ta'limning birinchi yili propedevtik xarakterga ega. Bu vaqtda bolalarga turli tasvirlarni idrok etishga o'rgatiladi, tasviriy faoliyat vosita va materiallari bilan tanishtiriladi, ko'ruv-harakat koordinatsiyasi rivojlantiriladi. Bu vaqtda tarbiyachi bolalarni o'z xohishi bilan tasviriy faoliyatga kirishishi uchun ko'p chizishga sharoit yaratadi, loy yoki plastilin bilan yasaydi, ko'radi. Ta'lim yili oxirida bolalar malakasi primitiv tasvirlash darajasiga yetadi.

Ta'limning birinchi yilida bolalarning kattalarga taqlid qilish va namuna asosidagi harakatlari qo'llaniladi.

Ta'limning ikkinchi yili turli predmetlarni tasvirlash malakalarini o'zlashtirish davri sifatida ko'rish mumkin. Predmetli chizish, loy yoki plastilin bilan ishlash, applikatsiya faqat asosida o'tkaziladi. Maqsadga qaratilgan predmetni natura tahlil qilish asosida bolalar rasm chizadilar, yopishtiradilar, quradilar, bu ishlar tarbiyachi rahbarligida bajariladi. Bolalarga asosiy qismni ajratish, predmetni shakli, rangi, elementlar joylashishini ko'ra olish o'rgatiladi. Bu barcha xususiyatlar va sifatlar tekshirish jarayonida aniqlanadi, ular so'zda keyin tasvirda namoyon bo'ladi.

Predmetlar bilan tanishtirishda predmetlarni butun holda idrok qilish, unga ijobiy-hissiy munosabatlarni shakllantirishga diqqat qaratiladi, buning natijasida bolalar tomonidan bajarilgan tasvirlarning sifati yaxshilanib boradi.

Shu vaqtda bolalarni hajmli va tekis namunalarni tahlil qilishga o'rgatiladi.

Uchinchi va to'rtinchi ta'lim yili sujetli rasm chizish, loy yoki plastilindan narsa yasashni rivojlantirish, shuningdek, bolalarning ijodiy ishlarini rivojlantirish davri hisoblanadi. Bu vaqtda bolalarni oldindan rejalashtirish, fikrlarini anglash, tasvirlarni solishtirish, o'zi va o'rtoqlarining ishini baholashga o'rgatiladi.

Tabiiy ravishda tasviriy faoliyatning mavzulari kengayadi. Bolalarni

rasm va loy yoki plastilin bilan ishlash sujetli-rolli o'yinlar, hikoyalar, ertaklar, tanish she'rlarning mazmunini tasvirlashga undaydi.

Katta guruhlarda bolalar bo'sh vaqtlarida xohishlariga ko'ra chizish, yasash imkoniyatlari bo'lishi uchun tasviriy faoliyat burchaklari tashkil etiladi.

Har bir bolada rasm uchun o'z albomi bo'lishi kerak. Ular alohida varaqlarda bo'lmasligi kerak, chunki bu bola faoliyati xarakteriga ta'sir ko'rsatadi.

Aqli zaif bolalarda tasviriy faoliyatni rivojlantirish ishining muvaffaqiyati ko'p jihatdan ta'lim metodlariga, mashg'ulotlarda ish turlarini to'g'ri tanlashga, har bir bolaning yakka xususiyatiga va imkoniyatlariga bog'liq bo'ladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

- 1. Kichik guruhda tasviriy faoliyat mashg'ulotlarini tashkil etish.*
- 2. O'rta guruhda tasviriy faoliyat mashg'ulotlarini tashkil etish.*
- 3. Katta guruhda tasviriy faoliyat mashg'ulotlarini tashkil etish.*
- 4. Tayyorlov guruhida tasviriy faoliyat mashg'ulotlarini tashkil etish.*

5.3. Tasviriy faoliyatga o'qitishning tayyorgarlik bosqichi

Ko'rsatilganidek, ta'limning birinchi yilini bolalarda tasviriy faoliyatni hosil bo'lishiga tayyorgarlik sifatida qarash mumkin. Ta'limning birinchi ikki oyida tarbiyachidan mashg'ulotlarni tashkil qilishga katta e'tiborni talab qiladi. Bu davr—tayyorlov davri deyiladi. Bu vaqtda tayyor tasvirlarni, predmet xususiyatlarini idrok etishni rivojlantirish bo'yicha uzviy ish olib boriladi, oddiy rasm, loy ishi, applikatsiyalarni bajarishga tayyorgarlik amalga oshiriladi.

Tayyorlov bosqichi mobaynida bolalarga o'zlari chizishi, qurishi, yasashiga qiziqish uyg'otish, tayyor tasvirlarga (kitobdagi rasmlar, tarbiyachi chizgan rasmlar) diqqatlarini jalb qilish, eng oddiy tasvirlarni tanish, predmetlarni o'ynash, tasvirlar bilan harakatlar bajarishga o'rgatish, maxsus o'yin va mashqlar o'tkazish yo'li orqali amaliy harakat jarayonida predmetlarning asosiy xususiyatlari bilan tanishtirish qo'l va ko'zning o'zaro mos holda harakatlanishini rivojlantirish (ko'ruv—harakat koordinatsiyasi), qalam, bo'yoq, mo'yqalam, loy, plastilin, qurilish materiallari bilan tanishtirish ishlari olib boriladi.

Korreksion-tarbiyaviy xarakterdagi masalalarni yechishda bolalar toliqmasligi, balki mashg'ulotini quvonch bilan davom ettirishini xohlashlari uchun mashg'ulotlarga ko'p o'yin daqiqalarini kiritish kerak.

Bu davrda mashg'ulotni umum qabul qilingan ko'rinishida tasvirlab bo'lmaydi. Predmetlar bilan o'ynash, masalan, mashg'ulot boshida yoki agar navbatdagi predmetni tasvirlash kerak bo'lsa, mashg'ulot o'rtasida o'tkazilishi mumkin (Mashg'ulot mavzusi bitta emas, bir necha bo'lishi mumkin, masalan «o'yinchoqlar», «Idish-tovoqlar» va hokazolar). Bolalar predmet xususiyatlarini idrok etish va ko'ruv-harakat koordinatsiyalarini rivojlantirish mashqlari ham mashg'ulot boshida yoki oxirida o'tkazilishi mumkin. Har bir mashg'ulotda aqli zaif bolalarning hissiy, sensor, aqliy va jismoniy rivojlanishiga ta'sir qiladigan bir turkum vazifalarning hal qilinishi muhimdir.

Tayyorlov davrida tavsiya etiladigan ba'zida ish turlarini ko'rib chiqamiz.

Bolalarda mustaqil tasviriy faoliyat vujudga kelishi uchun ular kattalarning qanday chizayotgani, qurayotganini ko'rishlari kerak. Bunday imkoniyatni yaratish ta'limning boshlang'ich bosqichining asosiy vazifalaridan biridir. Kattalarning bolalar uchun chizishlari, rasm namunalari, kattalar faoliyatini kuzatish — bularning barchasi bir turdagi ishlar hisoblanadi.

Bolalar diqqatini predmetlar tasviriga, shuningdek, turli ko'rinishlar, bolalar hayotidan qisqa namoyishlarga jalb qiladilar. Izlanuvchan tarbiyachilar, odatda, o'yinchoqlar tanlashga e'tibor bilan yondashadilar, ular guruhda mavjud o'yinchoqlardan bolalarda alohida hissiy munosabat uyg'otuvchi, chiroylilarini tanlab oladilar.

Tarbiyachi doskaga bo'r bilan chizadi. Rasmlar sxema tarzida bo'lib, ifodalangan vaziyatning xarakterlovchi eng asosiyini aks ettirishi lozim. Bu rasmning mazmuni sekin-asta murakkablashtirilib boriladi: bolalar alohida ro'zg'or buyumlari yoki o'yin harakatlaridan sujetli o'yin, ekskursiya kabilarni aks ettiradilar.

Rasm chizib tarbiyachi o'z harakatlarini hissiy hikoya qilish bilan uyg'unlashtiradi: nima chizayotganini tushuntiradi, hosil bo'layotgan tasvir elementlarini nomlaydi, shuningdek, ularning tasvirlanayotgan vaziyatdagi ahamiyatini tushuntiradi.

Masalan, tarbiyachi bolalarni o'tqazib, ularga murojaat qiladi: «Bolalar, bugun biz sizlar bilan o'ynadik, kim koptok o'ynadi? Nargiza senmi? Men hozir Nargizani qanday koptok o'ynaganini chizaman. (doskaga bo'r bilan chizadi). Bu Nargizaning yangi ko'ylagi, Nargiza

sening ko‘ylagingga nima tikilgan? (qizga murojaat qiladi) Bu nima? Jo‘jami? Mana menda ham jo‘ja hosil bo‘ldi... Mana koptok... Nargiza ma koptokni (koptokni chizadi) ushla. Nargiza (yana qizga murojaat qiladi), ko‘rsatchi, koptokni sen qanday o‘ynading? Ushla bolalar, qaranglar! Mana Nargiza koptok bilan o‘ynayapti... Yana kimni chizishimni xohlaysizlar? Botir sen qaysi o‘yinchoq bilan o‘ynading? Mashina bilan? Uni ol... Qani u bilan qanday o‘ynading? Bolalar u mashina bilan qanday o‘ynayapti? Ha uni yurgizyapti. Men hozir Botir mashinani qanday yurgizganini chizaman. Hamma menga qaraydi, to‘g‘ri chizayapmanmi, yo‘qligini aytadi. O‘xshadimi?» va hokazo. Ushbu misolda kattalarning diqqati bolalarning idrokini yaratilayotgan tasvirni maksimal darajada tushuntirishga qaratiladi (tarbiyachi hamma vaqt bolalarga «Ko‘rsat-chi, «qanday o‘ynading?» taklifi bilan murojaat qiladi). Chizish jarayonida bolalar rasmdagi qizni guruhdagi qizning nomi bilan atash, tasvirni predmetning nomi bilan atashni ta‘kidlaydi.

Shu bilan birga, rasmda bolaning hayotiy tajribasi (o‘yin)ni qanday berishni ko‘rsatadi.

Ma‘lumki, aqli zaif bolalar tasvirlarga hissiyotsiz munosabatdaligi bilan xarakterlanadi, bunday ishni o‘tkazish, bolalar uchun hayot mazmunining aksi bo‘lib qolganligi sababli, rasmga o‘zgacha munosabatni shakllanishiga olib keladi.

Hatto yomon so‘zlashuvchi bolalar ham, o‘zlari uchun odatiy bo‘lmagan faollikni namoyish qilib, qaysi biri mashinani, qaysinisi belkurakni chizilganligi haqida bahslashadilar.

Kattalar tasviriy faoliyatini kuzatish bolalarni atrof voqealarga diqqatini jalb qiladi, shuningdek, tasvirni tushunishga ta‘sir qiladi.

Bundan tashqari, bolalar diqqati tasvir uchun keng tanlovdagi mavzular bilan jalb qilinadi.

Bolalar kattalarning o‘z faoliyatida atrofda o‘rab turgan hamma narsalarni aks ettirayotganini ko‘radilar. Natijada ularda predmetli emas, sujetli ilk tasvirlar hosil bo‘ladi. Tarbiyachi iltimosiga ko‘ra bolalar tasvir uchun mavzular «o‘ylab topa» boshlaydilar.

Aqli zaif bolalar tasviriy faoliyatni egallashda ishning bu turi yuqori samaraliligiga qaramay afsuski, maktabgacha tarbiya muassasalarida bu ish turidan kam foydalaniladi. Bunday holatni tushuntirib, kattalar chizishni yaxshi bilmasliklari, xunuk chizishdan uyalishlarini aytadilar. Haqiqatdan ham barcha kattalar ham rassomlik qobiliyatiga ega emas. Biroq sxematik rasm chizish uchun alohida qobiliyatli bo‘lishi shart

emas: bolalar uchun doimiy chizish davomida kattalar tasviriy malakalarni rivojlantiradilar — ularda shtrixga ishonch uygʻonadi, qoʻl harakatlarini koʻrib nazorat qilish, koʻz bilan chamalash malakalari charxlanadi.

Aqli zaif bolalar koʻpincha tasvirga doir boʻlmagan predmetlarning funksional vazifasini tushunmaydilar, bu oʻyinchoq va predmetlar bilan noadekvat (ularning xususiyati va vazifalarini hisobga olmay) harakatlarini bajarishlari bilan ajralib turadilar.

Predmetning oʻrnini bosuvchi narsalarning oʻziga xos xususiyatlarini tushunmagani kabi tasvirning rolini ham yaxshi tushunmaydilar (hattoki, plastilindan yasalgan yasama va kubiklardan yasalgan qurilishlarni bilmaydilar). Bolalarda tasvirlangan predmetlarning aslini tushinishi uchun, avval ularni predmetlar bilan oʻynash (oʻyinchoqlar), keyin esa xuddi shunday tasvirlashga oʻrgatiladi.

Qurilmalar, loydan ishlangan yasamalar bilan oʻyin harakatlarini bajarish asosan motor xarakterdagi qiyinchiliklar bilan bogʻliq.

Bolalarga predmet yoki oʻyinchoqni ishlatish usullarinigina oʻrgatib qolmasdan, balki bevosita harakatlarni bajarishga oʻrgatiladi. Masalan, pufakni oʻrtogʻiga irgʻitib, uni stol orqasiga oʻtib ketmasligini taʼminlash; mashinani garajga qoʻyayotib, uni buzib yubormaslik. Mashgʻulotlarda oʻyin harakatlariga oʻrgatish boshlangʻich bosqichda ahamiyatli oʻrinni egallaydi. Bu yerda bolalarning harakatlari kattalarga taqlid asosida qoʻllaniladi, lekin koʻpincha tarbiyachi bola bilan harakatlarni birga bajarishga toʻgʻri keladi. Tayyorlov davrining oxiriga kelib bolalarning kattalarga taqlid qilishi rivojlanib, birgalikdagi harakatlardan faqat yangi harakat turlarini egallashda foydalaniladi.

Agar loy va plastilindan yasalgan yasamalardan oʻyinchoq sifatida foydalanilsa, rasm va applikatsiyada boshqacha yoʻl tutiladi. Rasm va applikatsiyada real predmetni koʻra olishga oʻrgatish uchun, ularda tekislikdagi tasvirni tushunishni shakllantirish uchun bu tasvirlarni bir qator boshqa predmetlar bilan solishtiradilar, qatordan ularni tanlash amalga oshiriladi.

Tasvirlash uchun, odatda, bir emas bir qancha predmetlar tanlanadi. Masalan, tarbiyachi stolga 3–4 xil kichik hajmli oʻyinchoqlarni qoʻyib, ulardan birini qogʻozga flamaster bilan tasvirlaydi. Bolalar tasvirni tanib, nomlaydilar. Soʻngra tarbiyachi tasvirni biron-bir bolaga berib taalluqli predmetga qoʻyishni taklif etadi. Bu yerda bu vazifani qanday berish muhim. Tarbiyachi bolaga savol bilan murojaat qiladi: «Men nima

chizdim? (yopishtirdim)», so'ngra javobni tasdiqlaydi yoki rad etadi. «Endi o'ylab ko'r, rasmni qayerga qo'yish kerak? Bu yergami? Balki bu yergami? O'ylab ko'r». Mashg'ulot davomida tarbiyachi bola imkoniyatiga qarab predmetlar sonini ko'paytirib boradi. O'qitishning boshida bolalar rasmlarni qog'ozga joylashtirishni tushunmaydilar. Ular predmetlarni qatordan tanlamaydi, balki kattalar ko'rsatgan tashqi harakatlarnigina idrok qilib, tasvirni xohlaganicha joylashtiradi. Tarbiyachi bolaga ko'rsatishi va solishtirish ishorasi yordamida bu usulga o'rgatadi: «Bu yerda nima chizilgan? To'g'ri archa. Bu yerda archa qani? Ko'rsat. To'g'ri, archani qayerga qo'yamiz? Ko'rsat. Ana endi qo'yishing mumkin». Shuni o'zidayoq yana qandaydir predmet tasvirlanib, boladan uni topishni so'raladi va uni joylashtirish taklif qilinadi. Endi kattalar yordamisiz o'zi mustaqil bajaradi (ishora orqali taqqoslash, joylashtirish, nomlash, tanlaganini tushuntirish). Bu turdagi ishni o'tkazishdagi eng keng tarqalgan xatolardan biri quyidagi hisoblanadi. Boladan tarbiyachi qog'oz varag'ida nima chizganini so'rab murojaat qiladi, javob olinadi: «To'g'ri men piramida chizdim, endi piramidani piramida ustiga qo'y», deb aytadi. Bu ko'rsatmada qatordagi predmetlarni tanlashga berilgan masalaning tayyor yechimi mavjud bo'lib, bolalar doim joylashtirishni to'g'ri bajaradilar. Biroq bolaning tarbiyachi ko'rsatmalarisiz qanday yo'l tutishi noma'lum. Tarbiyachi qatordan predmetlarni ajratish masalasini bola joylashtirish vazifasini bajarib bo'lgandan keyin o'rnini yoki o'zini boshqa predmet bilan almashtirishi, boshqalarini qo'yishi ham mumkin. Tarbiyachi keyingi predmetni tasvirlashga o'tadi. Keyin boshqa bolaga joylashtirishni amalga oshirishni so'raydi. Zaruriyat bo'lsa, yana o'rgatishga o'tiladi. Bunda faqat nomlabgina qolmasdan, balki ko'rsatish va taqqoslovchi ishoralardan ham foydalaniladi. Mashg'ulotda faqat shu vaqtda rasm yoki applikasiya bilan ishtirok etayotgan bola emas, balki barcha bolalarning diqqati faollashtiriladi.

Tanlash shartlarini vaqt o'tishi bilan predmetlar sonini ko'paytirish yoki bolalarning yangi, keyinroq aqliy harakatlarini egallashlariga ta'sir etuvchi sifat o'zgarishlarini kiritish orqali murakkablashtiriladi. Buning uchun bolalar diqqatini nafaqat boshqa qatordagi predmetlardan keragini ajratishga, turli predmetlardan turli belgilarni (rang, shakl, hajm va h.k.) ajratishga jalb qilinadi. Tashqi ko'rinishdan bu ish yetarli darajada qiyin hisoblanadi. Masalan, mashg'ulotning maqsadi asosiy belgilardan biri hisoblangan predmetning rangiga bolalar diqqati qaratiladi. Stol

ustida bitta belgisi bo'yicha farq qiluvchi bir turdagi predmetlar turibdi (bu holatda rangi bo'yicha). Piramidalar qizil, sariq ko'k, oq. Tarbiyachi varaqqa avval ko'k rangli qalam bilan chizadi. Shundan keyin bolalardan piramida qanday rangda chizilganligi so'raladi va hokazo. Bolalar diqqati bir-biridan farq qiluvchi belgilarga qaratiladi. Bolalar mustaqil ravishda predmetlarning farqlarini ajratishi va unga tayanib, joylashtirishini amalga oshiradi. (Bu rasm qayerga to'g'ri keladi? Uni qayerga qo'yamiz? Bunga to'g'ri keladimi? Yo'q. Bu yergachi? Ana endi to'g'ri. Nima uchun?) Chunki bu ko'k piramida, men ham shunday ko'k rangda chizdim.) Pedagog avval tushuntiradi, bolalar esa faqat qaytaradilar: Bunda bolalar kerakli ranglarning nomini biladimi yoki yo'qmi bunga qaralmaydi, asosiysi harakatni boshlashdan avval taklif qilinayotgan predmetlar diqqat bilan ko'rib chiqilib, o'zlari asosiy farq qiluvchi belgini ko'rishlari, ko'rsatish ishorasi bilan tasvirni mos predmetga taqqoslaydilar. Xuddi shu tamoyilga asoslanib, bolalarni predmet shaklini mo'ljalga olish o'rgatiladi. Buning uchun faqat shakli jihatidan farq qiladigan predmetlar tanlanadi (hajmi, rangi bir xil bo'lishi kerak). Bular shar, kubik bo'lishi, to'g'ri to'rtburchak, doira, uchburchak, yulduz shakliga ega bo'lgan didaktik material to'plamidagi predmetlar bo'lishi mumkin. Taklif qilingan predmetlar ichidan bolalar rasmda tasvirlangan predmetni tanlab, ajratilgan farqli belgisi asosida mustaqil predmetni topadilar, applikasiya yoki rasimga joylashtiradilar.

Maxsus o'yinlar yordamida bolalar turli shakllar, rang, kattaliklarni solishtirish, farqlash, idrok qilishni mashq qildiradilar. Bunday o'yinlar, odatda, mashg'ulot bosqichlari orasida yoki uning boshida qo'llaniladi. Ular ko'p vaqtni olmaydi, lekin uning uchun yetarli darajada tayyorgarlik ko'rishi kerak. Ularning ko'pchiligi asosida namunaga qarab tanlash yotadi («Xuddi shundayni ber» tamoyili asosida). Rasmlardagi tasvirlar predmetli bo'lishi muhim, chunki faqat geometrik figura yoki rangli kvadratlar tasvirlangan rasmlar bolalarda kam qiziqish uyg'otadi. Predmetlar tasvirlangan rasmlarni esa xuddi shakl va rangni ajratish uchun qo'llagandek, boshqa maqsadlarda ham qo'llash mumkin. Bolalar predmetning mazmuniga ko'ra turli yakka materiallar olganlarida o'yin, ayniqsa, qiziqarli o'tadi.

Masalan, o'yin maqsadi: rangli namunaga qarab bolalarni predmet tanlashga o'rgatish. Buning uchun tarbiyachi 6 ta to'plam rasm tayyorlaydi. Har bir to'plamga bir predmetning 6 xil rangdagi tasviri chizilgan. Bir bola turli rangli ko'ylak tasvirini, ikkinchisi ro'mollar,

uchinchisi paypoqlar, to'rtinchisi qo'lqop, beshinchisi tufli, oltinchisi shim tasvirini oladi. O'z rasmlarini bolalar oldilariga qo'yadilar, tarbiyachi esa hammasi bir xil rangda bo'yalgan varaqni ko'rsatib, bolalarga murojaat qiladi: «O'z rasmlaringizga qarang. Qaysi biri mening rasmimga mos keladi? To'g'ri. Sen-chi, Nargiza, qara mening varag'im qanday (ko'targan rasmga yaqin olib kelib, uni solishtiradi va h.k.)? Albatta yo'q, qarachi sening rasmlaringda nimalar tasvirlangan? Tufllilar. Qayerda shunday rangli tufli bor? Mana. Endi to'g'ri. Bu qizil tufli. Nima uchun u qizil tufolini ko'rsatdi? U qanday rangda? Qizil. Lola senda nima qizil rangda? Qizil ro'mol va boshqalar».

Bu mashg'ulotda shakl va rangni idrok etishni rivojlantirish uchun, shuningdek, har bir bolaning aqliy faoliyatini faollashtirishga qaratilgan korreksion-pedagogik ishni ko'rish mumkin. Birinchidan ko'rgazma materialda ko'pgina rivojlantiruvchi momentlar yig'ilgan, ikkinchidan ulardan foydalanish jarayonida bolalarning so'z boyligi oshadi, grammatik formalarni tushunish va ularni qo'llash yaxshilanadi, so'zlarning ma'nosi aniqlanadi. Aqli zaif bolalarda predmetlarning turli xususiyatlarini idrok qilishga qaratilgan o'yin va mashqlar tizimida qo'l va ko'z harakatlarini rivojlantirish bo'yicha o'yinlar asosiy o'rinni egallaydi. Bu tasviriy faoliyat keyinchalik yozma nutqning rivojlanishi uchun zarur shartlardandir.

Ko'zlar qo'l harakatlarini kuzatishi, natijada qo'l ko'ruvga «tobe bo'lishi» uchun, birinchidan bu yo'nalishda tizimli ishlash kerak, ikkinchidan, odatda, pedagoglar maxsus didaktik materialga ega bo'lishi kerak. Bu maqsadda katta hajmli qog'ozga qalin flomaster bilan turli chiziqlar «yo'llar» to'g'ri, to'lqinsimon, zigzagsimon qilib o'tkaziladi. Bular asosida bolalar masalan, «qo'g'irchoqni uyiga olib borishlari», «ayiqni o'rmonga» yoki «mashinani garajga olib borishlari» taklif etiladi. Avval bolalarga bitta «yo'lli» qog'oz taklif etiladi. Ulap harakatni qiynalmasdan, «yo'l»dan chiqib ketmay bajara boshlaganlarida ularga murakkabroq «yo'llar» beriladi.

Mashg'ulotlarida ko'ruv— harakat koordinatsiyasini rivojlantirish uchun bu yerda kattalarning fantaziyasi kerak. Qo'llaniladigan ko'rgazmali materiallar yakka yoki butun guruhga mo'ljallangan bo'lishi mumkin. Shu maqsadda turli ranglardagi chiziqlardan iborat katta xarita — «shahar yo'llari» qo'llaniladi. Har bir bola, «avtobus haydovchisi», belgilangan joyga o'z yo'nalishi bo'yicha harakatlanadi, masalan, «Hayvonot bog'i», «Shifoxona», «O'rmon» va h.k.

Bola avtobusni olib, o'xshash tasvirlardan kerakli marshrut bo'yicha ketadi. Yo'lda u qayd qilingan joylarda, ya'ni benzin quyish shoxobchasi, oshxona va boshqa servislarda to'xtaydi. Bu xaritadan turlicha o'yinlarni tashkil qilish mumkin: «Bolalar velosipedda uchmoqdalar» (Sen bugun qayerga bormoqchisan?). Bunda tarbiyachi har doim u ketayotib nima ko'rayapti, tushuntirishi, nima maqsadda, nima uchun yo'lda, aytaylikki, oshxona yoki dorixona borligini aytishga bolani undaydi. Chiziqlar sonini ko'paytirish, ularning yo'nalishini o'zgartirish mumkin. Turli flomasterlarda yoki och va to'q rangdagi bo'yoqda yoki bir xil rangda yo'g'on va ingichka qilib mo'yqalamda chizilgani muhim.

Tayyor chiziqlarni kuzatishdan bolalar turli shakldagi yo'llarni mustaqil chiza boshlaydilar. Bunday ta'limning samaradorligi bola oldiga qo'yilgan vazifani to'g'riligiga bog'liq. O'yin tarzidagi vazifalar bolalar tomonidan oson yechiladi. Masalan, sariq kvadratdan qizil kvadratga tomon to'g'ri chiziq chizish, vazifasini bajarishda, odatda, bolada kam qiziqish hosil bo'ladi. Biroq, vazifani «Bu mashina oq bekatdan qizil - bekatgacha boradi. Yo'l-yo'lakay u qum olishi kerak» kabi tarzida berilsa, bolalar katta qiziqish bilan bajaradilar.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

- 1. Tasviriy faoliyatga o'qitishning tayyorgarlik bosqichining ahamiyatini ochib bering.*
- 2. Tayyorlov davrida qanday ish turlaridan foydalaniladi?*

Aqli zaif bolalarni predmetli va sujetli rasm chizish, loy yoki plastilindan narsa yasashga o'rgatish

Naturaga qarab predmetli rasm chizish va loy yoki plastilindan narsa yasash. Tasviriy faoliyat bo'yicha olib boriladigan barcha ishlar ichida qiyin vazifalardan biri — bolalarni predmetlarni tasvirlashga o'rgatish hisoblanadi. Bu qiyinchiliklar aqli zaif bolalar imkoniyatlarining pastligidan kelib chiqadi. Ko'pgina tarbiyachilar bolalarning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda bolalarda bu yo'nalishdagi mustaqil ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan talablarni juda pasaytirib yuboradilar. Natijada aqli zaif bolalarning asosiy qismi faqatgina mashg'ulotlarda o'tilganlarnigina chizadilar. Bu ta'lim jarayonida tarbiyachilarning diqqati bolalarda ushbu predmetni tasvirlash ko'nikmasini shakllantirishga qaratilib, tevarak-atrofdagi predmetlarga

xos bo'lgan belgi va xususiyatlarni o'zining chizgan rasmi, loy yoki plastilindan yasagan buyumlarida tasvirlash ko'nikmasini hosil qilish chetda qoladi. Tarbiyachi rahbarligida bolalar tomonidan tasvirlanayotgan obyektlar keyinchalik boshqa predmetlarni tasvirlashda lozim bo'lgan material sifatida xizmat qiladi. Shu asosda bolalarda ularning psixik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan mustaqil tasviriy faoliyat yuzaga kelishi mumkin.

Aqli zaif bolalarni dastlab predmetlarda umumiy shaklni, shuningdek, alohida qismlarining shakllarini ko'rishga o'rgatish lozim. Chunki predmetning shaklini aks ettirishning to'g'riligi rasmni tanishning asosiy shartlaridan hisoblanadi. Bola tomonidan rasmni tanish predmetning ko'rinishi bilan o'xshashlikni o'rnatilishi unda bolalar rasmining predmetligini yuzaga kelishi bilan bog'liq. Ammo bu qobiliyat hatto me'yorida rivojlanayotgan bolalarda ham maxsus tashkil etilgan pedagogik sharoitda shakllanadi, maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar esa bunday sharoitga yanada ko'proq muxtoj bo'ladilar. Aqli zaif bolalar rasm chizish va loy yoki plastilindan narsa yasashda predmetning shaklini idrok etishi va aks ettira olishi uchun mashg'ulotlarda naturaga qarab tasvirlash qo'llaniladi. Bu mashg'ulotdagi namunalardan bolalarga qog'oz varag'ida rasmni fazoviy jihatdan to'g'ri yoki noto'g'ri joylashganligini, katta-kichikligi, hajmidagi asosiy xatolarni ko'rsatish maqsadida foydalaniladi. Namunalar bilan ishlash tayyorlov mashqlari sifatida o'tkaziladi, so'ngra namunalar olib qo'yiladi. Rasm chizish, loy yoki plastilindan narsa yasashga o'rgatishda namunalardan bevosita aks ettirish materiali sifatida foydalanilmaydi. Bolalarni maxsus ravishda ko'rib chiqish, kuzatishga o'rgatiladi. Bu jarayonda ular predmetning xususiyatlarini, birinchi navbatda uning shaklini idrok etadilar. Tarbiyachi rahbarligida tashkil etilgan obyektни maqsadga yo'naltirilgan ravishda idrok etish – tekshirish, o'rganish deyiladi.

Tekshirish, o'rganish o'z ichiga quyidagi bosqichlarni kiritadi: predmetni yaxlitligicha idrok etish; asosiy qismlarini ajratish; shakli, rangi, qismlarining joylashishini tahlil qilish; tekshirish doimo predmetni qayta yaxlitligicha idrok etish bilan yakunlanadi. Tekshirishdan so'ng uni maxsus joyga natura uchun qo'yiladi. Keyin bolalarga o'zlarini harakat qilishlari uchun imkoniyat beriladi. Bunda bolalar naturani dastlabki tekshirishdan olgan tasavvurlariga tayangan holda tasvirni bajaradilar. Bolalarni ishlash jarayonlarida chalg'itmaslik, faoliyatga kirishi uchun sharoit yaratish ular uchun katta ahamiyatga ega.

Predmetning shakli va uning qismlarini tahlil qilish tekshirishda asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Predmet shaklini bolalar to'g'ri idrok qilishlari uchun ularni modellashtirishga (rasm chizishdan avval predmetni yurgazib chiqish, loy yoki plastilindan narsa yasashdan oldin paypaslab ko'rish) o'rgatiladi. Aqli zaif bolalarda modellashtirish harakatlarining sekin rivojlanishi va murakkabligi, takomillashmaganligi bolalar ishlarining sifatida ko'rinadi. Boshlang'ich bosqichda naturaga qarab bolalarning chizgan rasmlari chiroyli, proporsional emas. Tarbiyachilar tez natijalarga erishish maqsadida bolalarga vazifalarni osonlashtirib beradi. Rasm chizish, loy yoki plastilindan narsa yasashda predmetning barcha qismlarini ko'rsatishdan qochib, natura bo'yicha namunani tayyor nusxasini beradi. Buning natijasida predmetning shakli va tuzilishi bolalar tomonidan tahlil qilinmaydi, tayyor holda beriladi. Naturani ko'rsatish va tahlil qilish asosida bolalar tarbiyachi yordamida shakllarni tanishtirishda konturi bo'yicha yurgazib chiqish yoki paypaslab ko'rish yo'li bilan tanishib boradilar, keyinchalik esa tasvirni ko'rsatish orqali bajaradilar.

Dasturda predmetning shakli bilan tanishtirish ko'ruv-harakat asosida doira shaklidagi predmetlarni tasvirini tanishtirishdan boshlanadi. Bu mavzuni ishlab chiqishda turlicha yondashish mumkin. Ba'zilar qo'g'irchoqni tekshirishni tasvirdan avval, ba'zilar esa qo'g'irchoq qismlarini shaklini ko'ruv-harakat tanishtiruvga diqqatini qaratmasdan, rasm chizish va loy yoki plastilindan narsa yasashni ko'rsatish bo'yicha olib boradilar. Ishning barcha bosqichlarini tushuntirish va ko'rsatish orqali o'rgatib boriladi. Bunda har bir elementning namunasini ko'rsatish asosida ishni olib boradi. Birinchi holatda konturi bo'yicha yurgazib chiqish va paypaslab ko'rishning muvaffaqiyatliligi qo'g'irchoq qismlarining shakli haqidagi tasavvurlarning sifatiga bog'liq bo'ladi. Bolalar o'zlari bajaruvchi harakatlarni topadilar. Qo'g'irchoqning tuzilishini bevosita idrok qilish natijasida – beli, boshi, qo'llari, oyoqlari tasvirning asosiy qismlari ekanligini anglab yetadilar. Shaklni tahlil qilishni bilish, uni rasm chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasashda qo'llay olishi keyinchalik bolalarning tasviriy tajribalarida bo'lmasa ham boshqa predmetlarni tasvirlashda foydalanishi mumkin.

Ko'rsatish bo'yicha o'rgatishda bolalar faqat ushbu aniq predmetni tasvirlash yo'llarini eslab qoladi (namunada qanday tasvirlangan bo'lsa). Ular ma'lum tasvirlash malakalarini o'zlashtirib oladilar, ammo bunda predmetlarni tekshirish va shakllarni ajratishning umumiy yo'llarini

o'zlashtira olmaydilar va mustaqil tasvirlash imkoniyatiga ega bo'lmaydilar. Bolalar faqat tarbiyachi rahbarligida chizgan va loy yoki plastilin bilan yasagan narsalarnigina bajarib bera oladilar. Predmetning asosiy xususiyatlari va uni yaxlit o'zini tasvirlashda qiyinchiliklar kelib chiqadi-ki, bu bolalarda fikr-g'oyalari ko'ra rasm chizishini orqada qolishiga olib keladi. Bu bolalar yangi vazifani bajarishga qiyinchilik bilan kirishadilar, ko'pincha topshiriqni bajara olmaydilar. Bunday predmetli rasm chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasashga o'rgatish maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni mustaqil faoliyatni egallash imkoniyatlarini chegaralaydi.

Modellashtirish harakatlarini shakllantirishda guruhli mashg'ulotlarda qiynalgan bolalar bilan yakka ishlashni talab qiladi. Shuning uchun bolalarni predmetni konturi bo'yicha yurgazib chiqish va paypaslab ko'rish harakatlarini defektolog yakka mashg'ulotlarda o'rgatib boradi. U faqatgina predmetni konturi bo'yicha yurgazib chiqish va qo'l bilan paypaslab ko'rishnigina shakllantirmay, balki modellashtirish harakatlaridan mustaqil chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasash jarayonida foydalanishga o'rgatiladi. Predmetni konturi bo'yicha yurgazib chiqqandan so'ng u bu harakatlarni qog'oz varag'iga o'tkazishni ko'rsatadi: konturi bo'yicha yurgazib chiqdi – qog'oz varag'iga chizdi.

Predmetni konturi bo'yicha takror yurgazib chiqish predmet tasvirini chizishda qiynalgan bolalarga yordam ko'rsatish usuli sifatida qo'llaniladi. Guruhli mashg'ulotlarda tarbiyachi modellashtirish harakatlarini shakllantirishga chalg'imasdan, o'z oldiga tasviriy xarakterdagi vazifalarni qo'yadi. Naturani tekshirishga o'rgangach, bolalar ularning tasvirlash tajribasida mavjud bo'lmagan predmet shakllarini ko'ruv – harakatli modellashtirishdan foydalanib bilib oladilar. Asta-sekinlik bilan predmetni paypaslamay turib, ko'ruv idrokini yangi imkoniyatlariga tayangan holda uni boshqa shakllar bilan taqqoslashni boshlaydilar. Katta guruhlarda ular predmet shakllarini geometrik shakllar (kvadrat, uchburchak, oval) bilan solishtiradi.

Aqli zaif bolalarni predmet rasmlarni chizish, loy yoki plastilin bilan narsa yasashga o'rgatish bilan birga ularda rasm chizish va turli predmetlarni yasash fikr-g'oyalari ham tarbiyalash, ular qiziqish va diqqatlarini ancha keng mavzularga qaratish, elementar tasviriy g'oyalarni shakllantirish ham lozim.

Bolalarning o'zi fikriga ko'ra rasm chizish, loy yoki plastilin bilan

narsa yasash mashg'ulotlari bog'chalarda deyarli o'tkazilmaydi. Odatda bolalarga o'zlari xohlagan rasmni chizish yoki narsani yasash taklif qilinadi. Bolalar esa ko'pincha o'zlariga yaxshi tanish, avvalgi mashg'ulotlarda o'tilgan narsalarni tasvirlashga harakat qiladilar. Shu sababli bolalar o'z fikr-g'oyalarini qo'llash o'rniga avval o'tilgan va o'ziga yaxshi tanish vazifalarni qayta tasvirlashadi. Aqli zaif bolalarda original tasviriy fikrlashni shakllantirish maqsadida, avvalambor ularni tanlov asosida rasm chizish, loy yoki plastilin bilan narsa yasash ish shakli bilan tashishtirish darkor.

Tanlov asosida rasm chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasash ish shaklini bolalar predmet shaklini ko'ruv-harakatli usuli bilan aniqlash bilan birga uni boshqa predmetlarning shakli bilan taqqoslash yo'li orqali ham aniqlay olganlaridan so'ng, ta'limning ikkinchi yilida kiritish mumkin.

Bolalarning dastlabki mustaqil ishlari primitivligi, soddaligi bilan ajralib turadi. Biroq, bu ish uzluksiz olib borilsa asta-sekin bolalarda o'zlariga nisbatan ishonch hosil bo'lib, to'g'ri va tushunarli chiza boshlaydilar. Bolalarning ishlarida: tasvir mavzusining predmetga mosligi, predmetlilik mavjudligi (ya'ni tasvir muayyan o'yinchoqqa o'xshaydimi yoki yo'qmi), tasvirda predmet detallari va qismlarining mavjudligini baholash zarur. Shuningdek, bolaning vazifaga hamda chizilgan rasmga, loy yoki plastilin bilan yasagan narsaga munosabati ham baholanadi.

Tanlab rasm chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasash ishlari avval ko'rgazmali mustahkamlash asosida olib boriladi. Har bir bolaga stolga qo'yilgan o'yinchoqlardan birini tanlash taklif qilinadi: «Rasmini chizmoqchi bo'lgan o'yinchoqni ol» – tarbiyachi har bir bola bilan birgalikda uning o'yinchoq'ini ko'rib chiqadi, so'ng bolalar rasm chizishga kirishadilar.

Tanlov asosida rasm chizishning ikkinchi bosqichida bolalar tomonidan tanlab olingan barcha o'yinchoqlar butun mashg'ulot davomida tarbiyachi stolida turadi. Rasm chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasash davomida bola tasvir mavzusini yodda tutishi va uni ishni oxirigacha o'zgartirmasligi kerak. Topshiriqni bajarishda bolalarga ko'proq mustaqillik berishga harakat qilinadi. Yordam individual tarzda bolaga tasvirlanayotgan predmetning asosiy belgilari (shakli, rangi, tuzilishi va h.k.)ni ajratib ko'rsatish yo'li bilan beriladi.

Keyingi bosqichda rasm chizish ham, loy yoki plastilin bilan narsa yasash ham ko'rgazmali mustahkamlashsiz olib boriladi. Bolalar tomonidan tanlangan barcha o'yinchoqlar berkitib qo'yiladi. Ish bajarilib

bo'lingach, tarbiyachi o'yinchoqlarni tarqatib chiqadi va bolalar bilan birgalikda tayyor ishlarni tahlil qilishga kirishadi.

Shundan so'ng ta'limning keyingi bosqichi – fikr-g'oyaga tayangan holda rasm chizishga o'tiladi.

Bola tanlov asosida rasm chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasash davomida o'zlari tanlagan predmetni so'z bilan ifodalab, qisqacha u haqida hikoya qilib berishga o'rgatiladi. Tanlov asosida tasviriy faoliyatni tashkil etish bolalarda birlamchi tasviriy xohishini yuzaga kelishiga hamda uni amalga oshirish malakasining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Tanlov bo'yicha tasvirlash aqli zaif bolalarda tasviriy fikrlashni rivojlantirishining zarur manbai sifatida qaraladi.

Sujetli rasm chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasash.

Ta'limning uchinchi va to'rtinchi yillarida sujetli rasm chizish har haftada o'tkaziladi. Bu vaqtga kelib bolalar yetarlicha tasvirlash tajribasiga ega bo'ladilar. Mashg'ulotning davomiyligi 30-35 daqiqani tashkil qiladi. Sujetli rasm chizishga ajratilgan mashg'ulotlarning asosiy mazmuni ertak, hikoyalarni tasvirlash, sujetli-rolli o'yinlar mavzusini chizishdan iborat. Sujetli loy yoki plastilin bilan narsa yasash bir oyda 1 marta o'tkaziladi.

Tasvir uchun tarbiyachi bolalarga yaxshi tanish bo'lgan ertaklarni tanlaydi, ammo tasviriy faoliyat mashg'ulotlaridan avval tanishtirilgan va mazmuni ko'rib chiqilgan yangi ertaklarni ham tanlash mumkin. Bunday mashg'ulotlar odatda juda katta qiziqish bilan o'tadi va katta samara beradi.

Ertakni tasvirlash mashg'uloti odatda quyidagicha tuziladi. Tarbiyachi bolalar bilan birgalikda ertak mazmunini eslaydi, bolalar ertak qahramonlarini birma-bir aytib o'tadilar, eng muhim voqealar va ularning borishi, qahramonlarning xarakteriga alohida e'tibor beriladi. Shundan so'ng bolalarga ketma-ket keladigan rasmlardan iborat kitobcha qilish taklif etiladi. Tarbiyachi har bir bolaga topshiriq beradi. Ertak mazmuni bilan yana bir bor tanishgach, bolalar ishga kirishadilar, topshiriq bajarilgach, har bitta rasm bir-biriga yopishtirilib, ustiga muqova qilinadi. Tarbiyachi tayyor bo'lgan kitobni bolalar bilan birgalikda ko'rib chiqadi, betlarini varaqlab, tasvir asosida ertakni aytib beradi. Bunda har bir bola o'zi chizgan rasmni tushuntirib berishi mumkin.

Bunday mashg'ulotlarning maqsadi – bolalarni rasmdagi tasvirning mazmunini aytib berishga o'rgatish hisoblanadi.

Mazkur mashg'ulotlarda bolalar individual sujetli topshiriqlarni

bajarish orqali ertak mazmunini to'liqroq aks ettirishga harakat qiladilar. Biroq ba'zida ular turli shakldagi yordamga muhtoj bo'ladilar. Mashg'ulotlar davomida bolani qo'llab-quvvatlash muhim, rasmdagi qiyin detalni chizib ko'rsatish ham mumkin.

Mashg'ulotning yakuniy qismiga alohida e'tibor berish lozim. Bunda tayyor kitobcha ko'rib chiqiladi. Rasmlarni bolalar bilan birgalikda tahlil qilish, uni baholash, yaxshi chiqqan joylarini alohida ta'kidlash zarur.

Ushbu mashg'ulotlarda bajarilgan bolalar rasmlarining sifati to'g'risida gapiradigan bo'lsak, ular albatta shu yoshdagi me'yorda rivojlanayotgan bolalar ijodiy darajasidan ancha past. Shunga qaramasdan, ta'lim davomida aqli zaif bolalarda elementar predmetlararo bog'liqliklar mazmunini aks ettirish, qahramonlarning xarakterli qirralarini muayyan darajada adekvat ko'rsata olish, obrazning ifodaliligini hosil qilish uchun rangdan foydalanish, predmetlar tasvirini qog'oz varag'i yuzasida joylashtira olish malakalari yuzaga kelishini ko'rish mumkin. Bularning barchasi umumrivojlantiruvchi va korreksion ahamiyat kasb etadi. Sujetli rasm chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasash bolalarda atrofdagi hodisalarga nisbatan diqqat-e'tiborni uyg'otadi, qiziqish hosil qiladi, ularni qog'ozda ifodalili xohishini tug'diradi, emotsional-estetik, aqliy va jismoniy rivojlanishi belgilaydi.

Bolalarning o'z fikr-g'oyalari asosida rasm chizish va loy yoki plastilindan narsa yasash. Ushbu faoliyat turi bilan aqli zaif bolalar ba'zi bir tasviriy tajribaga ega bo'lgach, predmetlar xususiyatlarini idrok etish usullarini o'zlashtirgach, predmetni nafaqat tarbiyachi boshchiligida, balki mustaqil tekshira olganlarida ta'limning uchinchi va to'rtinchi yilida shug'ullanishlari mumkin.

Shu vaqtda bolalarda predmet yoki sujetning mazmunini aniq tasvirlash niyatini shakllantirish imkoniyatlari yuzaga keladi. Ularning diqqati quyidagilarga qaratiladi: ular avval chizgan yoki yasagan predmetni tasvirlash kerak emas («bu qiziq emas»); boshqa bir bola tanlangan predmetni tasvir obyekt sifatida olish mumkin emas; rasm chizish yoki yasash uchun tanlab olingan predmet bolalarning hayotiy tajribalarini aks ettiruvchi yaxlit situatsiya, keng mazmunni o'z ichiga qamrab olishi lozim. Tasvirni boshlashdan avval boladan nimani chizmoqchi ekanligini, rasmda nima haqida hikoya qilib bermoqchi ekanligini so'rash zarur. Savolning bunday qo'yilishi nafaqat g'oyani kengaytirish va uni murakkablashtirishini ko'zda tutadi, balki uning markaziga inson, uning hayoti, kundalik mashg'ulotlari, qiziqishlari

qo'yiladi, u bolalarni e'tiborini atroflarida bo'layotgan narsalarga qaratadi, bu voqealarni yangicha, o'ziga xos anglashga undaydi, chunki ular rasmda aks ettirilishi kerak.

Aqli zaif bolaning atrofda hayotga qiziqishi, uni tasvirlashga intilishi juda sekinlik bilan tarbiyalanadi. Bu ko'p jihatdan bolaning hayotiy tajribasini tashkil etish (atrof bilan tanishish) qanday amalga oshishiga, shuningdek, o'yinga o'rgatish bo'yicha olib boriladigan ishlarga bog'liq. Bolalar rasmlarining mazmuni, ayniqsa ularning o'z g'oyalari asosida bajarilgan ishlar mazmuni odatda, o'yin faoliyati darajasiga mos bo'ladi. O'yin tajribasiga ega bo'lgan bolalarda tasvirlash g'oyasi ko'pincha kattalar hayotini ifodalashni o'z ichiga oladi (xuddi sujetli-rolli o'yinlardek). Va aksincha, o'yin bilan shug'ullanmagan bolalar hech qachon mehnat qilayotgan va asosiy mashg'ulotlar bilan shug'ullanayotgan insonni aks ettirmaydilar.

Shu tufayli bolalarni sujetli-rolli o'yinlarga o'rgatishga alohida e'tibor berilsa, tarbiyalanuvchilar bu tajribani o'zlarining tasviriy faoliyatlarida qo'llashlari uchun sharoit yaratiladi.

Bolalarning o'z fikr-g'oyalari asosida rasm chizish mashg'ulotlari bir oyda 1 marotaba o'tkaziladi. Bunday mashg'ulotlarda tarbiyachi dastlabki tasvir niyatini shakllantirish bo'yicha katta ish olib boradi. Har qanday vaziyatda ham tasvir mavzusini tanlash uchun tarbiyachi bolalarni yaqinda olgan taassurotlari asosida yo'naltiradi. Masalan, hayvonot bog'iga borib kelgach, turli uy hayvonlarini kuzatgach, shahar, bog'larga sayohat uyushtirilgach, «hayvonot bog'ida qanday sayr qildik», «fermaga sayohat» mavzularida rasm chizish yoki yasash mashg'ulotlarini o'tkazish mumkin.

Xuddi ertakni tasvirlashda bo'lganidek, bunda ham bolalarning rasmlari kitobcha qilib tikiladi va u kitob burchagida saqlanadi, bolalar kerak bo'lgan paytda ularni olib ko'rib chiqishlari mumkin bo'ladi.

Fikr-g'oya asosida rasm chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasashga bag'ishlangan mashg'ulotlar boshlanishda bolalarni o'z g'oyalarini shakllantirishga o'rgatiladi. G'oya iloji boricha aniq, bola imkoniyatlariga mos bo'lishi kerak. Buning uchun tarbiyachi bolaga savol bilan murojaat qiladi: «Sen bugun nima haqida rasm chizishni xohlar eding? Kecha yangi raqs o'rganganimizni eslaysanmi? Kim bilan juft bo'lib raqs tushgan eding? Kimni raqsqa taklif qilding? Sizlar birgalikda raqs tushdinglarmi? Bir-birlaringni qo'lingizni ushladangizmi? Mana shu to'g'risida rasm chizishni istaysanmi? Birga raqs tushish

qanchalik qiziq ekanligi haqida rasm chizasan... Sen uning qo‘lidan ushlaysan... Nargiza bir qo‘lini senga uzatadi, ikkinchi qo‘li bilan esa ko‘ylagining etagani tutdi...» bunday suhbatlar odatda jonli tarzda o‘tadi va bolalar uchun juda qiziqarlidir.

Chiziladigan tasvirning mazmuni aniqlab olingandan so‘ng ishga kirishiladi. Odatda, bolalar ishga sho‘ng‘ib ketadilar, uzoq va qiziqib rasm chizadilar. Bu paytda tarbiyachi rasmni chizish jarayoniga xalaqit qilmagan holda bolalarga individual yordam ko‘rsatadi. Bu yordam xuddi sujetli-rolli o‘yinlarni boshqarish mazmuniga o‘xshash hisoblanadi.

Shu bilan birga tarbiyachi bolalarga tasvirlashning ba‘zi usullarini ko‘rsatib berishi mumkin. Bunda ko‘proq qahramonlarning tashqi xususiyatlariga tayaniladi, chunki ular qahramonning individual xarakterini aks ettiradi.

O‘z-o‘zini tekshirish uchun savollar

- 1. Naturaga qarab predmetli rasm chizish va loy yoki plastilindan narsa yasash bo‘yicha qanday ishlar olib boriladi?*
- 2. Tanlov asosida rasm chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasash bo‘yicha qanday ishlar olib boriladi?*
- 3. Sujetli rasm chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasash bo‘yicha qanday ishlar olib boriladi?*
- 4. Bolalarning o‘z fikr-g‘oyalari asosida rasm chizish va loy yoki plastilin bilan narsa yasash bo‘yicha qanday ishlar olib boriladi?*

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. X.A. Ahmedova, E.M. Razbayeva. Nutq o‘stirish metodikasi.
2. M.Yu. Ayupova. Logopediya. O‘zbekiston faylasuflar jamiyati. Toshkent, 2008.
3. Вопросы формирования речи аномальных детей дошкольного возраста. Сборник научных трудов. Москва. 1982.
4. Бородич А.М. Методика развития речи детей. Москва, Просвещение, 1981.
5. Ефименко Л.Н., Садовников И.Н. Формирование связанной речи.
6. Программа воспитание и обучение умственно отсталых детей дошкольного возраста. Москва, Просвещение, 1983.
7. Виноградова Н.Ф. Умственное воспитание детей в процессе ознокомления с природой. Москва, Просвещение, 1978.
8. Веретенников С.А. Ознокомления дошкольников с природой. Москва, Просвещение, 1980.
9. Запарожец А.В., Усова А.П. Руководство играми детей в дошкольных учреждениях.
10. Гаврилушкина О.П., Соколова Н.Д. Воспитание и обучение умственно отсталых дошкольников. Москва, Просвещение. 1985.
11. Методические указания к разделу Игра. Москва, Просвещение 1983.
12. Формирование элементарных математических представлений у умственно отсталых дошкольников. Дефектология, 1973.
13. Венгер Л.А., Плюгина Э.Г., Венгер Н.Б. Воспитание сенсорной культуры ребенка. Москва, Просвещение, 1988.
14. Давидова С.И. Выполнение умственно отсталыми дошкольниками заданий по подражанию, образу и речевой инструкции. Дефектология, 1973.
15. L.R. Mo‘minova. Bolalarni logopedik tekshirish va o‘qitish. –Т.: O‘qituvchi, 1992.
16. Лурия А.Р. Язык и сознание. Москва, МГУ, 1979.
17. Кузнецова Г.Н. Особенности понимания речи окружающих взрослых умственно отсталыми детьми 4-5 лет. Журнал. Дефектология, 1978.
18. Катаева А.А., Стребелева Е.А. Дошкольная олигофренопедагогика. Москва, Просвещение, 1980.
19. Катаева А.А. Дидактические игры и упражнения в обучении умственно отсталых дошкольников. — М., Педагогика, 1991.

20. Тимофеева Е.А. Подвижные игры с детьми младшего дошкольного возраста. Москва, Просвещение. 1986.
21. Селиверстов В.И. Речевые игры с детьми // Дефектология, 1998. №3. -с. 64, №4. -с. 65, №5. -с. 66.
22. Соколова Н.Д. Развитие речевого общения умственно-отсталых дошкольников в игре // Вопросы формирования речи аномальных детей дошкольного возраста. — М., 1982.
21. Ким С.Г. Восприятия величин и группировка предметов и величин умственно отсталых детей дошкольного возраста. Дефектология, 1975.
23. Рубинштейн С.Л. Психология умственно отсталого школьника. — М., Просвещение, 1986.
24. Сакулина Н.П., Комарова Т.С. Изобретательная деятельность в детском саду. Москва, Просвещения.
25. V.S. Rahmonova. Maxsus pedagogika. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. — Т., 2004.
26. R.Sh. Shomahmudova, L.R. Mo'minova. Bog'cha va kichik maktab yoshidagi bolalar nutqidagi nuqsonlarni tuzatish. —Т., O'qituvchi, 1993.
27. М.Р. Hamidova. Nutq — komillik nishonasi. —Т., Boshlang'ich ta'lim, 2001. 2-son. 9-b.

So'zboshi	3
-----------------	---

I bob. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar nutqini o'zlashtirish

1.1. Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida nutq o'zlashtirish kursining mazmuni va vazifalari	4
1.2. Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida tovush madaniyatini shakllantirish metodikasi	6
1.3. Maxsus bolalar bog'chasida lug'at ishi metodikasi	24
1.4. Maxsus bolalar bog'chasida bolalar nutqini grammatik jihatdan to'g'ri o'zlashtirish metodikasi	32
1.5. Maxsus bolalar bog'chasida bolalarni so'zlashuv nutqiga va gapirib berishga o'rgatish	38
1.6. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirish	50

II bob. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish

2.1. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish kursining mazmuni va vazifalari	54
2.2. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni predmetlar olami bilan tanishtirish	58
2.3. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni tabiat bilan tanishtirish	67
2.4. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni ijtimoiy hayot hodisalari bilan tanishtirish	74
2.5. Aqli zaif bolalarni tevarak-atrof bilan tanishtirish asosida nutqini rivojlantirish	81

III bob. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni o'yinga o'rgatish

3.1. O'yinga o'rgatish kursining mazmuni va vazifalari	94
3.2. O'yin faoliyatini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar	98
3.3. Sijetli-rolli o'yinlarning mazmuni va usullari	104
3.4. Aqli zaif bolalarni sijetli-rolli o'yinlarga o'rgatishning xususiyatlari	110
3.5. Lekoteka — korreksion jarayonida yangi bo'g'in	115

IV bob. Elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish

4.1. Maktabgacha yoshdagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish metodikasining yuzaga kelishi va rivojlanishi	118
4.2. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning miqdoriy tasavvurlarini shakllantirish	132
4.3. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning fazoviy tasavvurlarini shakllantirish metodikasi	143
4.4. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning shakllar haqidagi tasavvurlarini shakllantirish	152

4.5. Kattalik haqidagi tushunchalarni shakllantirish	161
4.5. Vaqt tasavvurlarini shakllantirish	170

V bob. Maxsus muassasalarda aqli zaif bolalarning tasviriy faoliyatini shakllantirish

5.1. Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarning ruhiy rivojlanishi va tasviriy faoliyat	180
5.2. Tasviriy faoliyat mashg'ulotlarini tashkil etish	185
5.3. Tasviriy faoliyatga o'qitishning tayyorgarlik bosqichi	188
Foydalanilgan adabiyotlar	204

M.P. Xamidova, M.Y. Ayupova

MAKTABGACHA TARBIYA MAXSUS METODIKASI

*Pedagogika oliygohlarining defektologiya fakulteti talabalari uchun o'quv
qo'llanma sifatida tavsifa etilgan*

O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti
100029, Toshkent, Matbuotchilar ko'chasi, 32.
Tel: 236-55-79; faks: 239-88-61

Muharrir: *Q. Qayumov, M. Tursunova*
Musahhih: *H. Zokirova*
Dizayner: *N. Mamanov*

Ushbu kitobga ruxsat etildi 18.08.2009-y. Bichimi 60 x 84 ¹/₁₆. Ofset qog'ozi. Shartli
tasniflash bo'yicha 13,50. Nashriyot-hisob tabog'i 13,0. Adadi 500 nusxa.
Buyurtma № .

«T-TRACK PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi
Nashriyot manzili: Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.